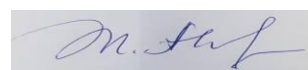

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК 811.111:811.512.154(043.3)**

АЛИШОВА МАХАБАТ КУЛТАЕВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ ДҮЙНӨНҮН
ТИЛДИК СҮРӨТҮН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ
(КӨРКӨМ, СТИЛИСТИКАЛЫК ТИЛДИК
КАРАЖАТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)**

**10.02.20 –тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими**

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация**

**Илимий кеңешчи - филология илимдеринин доктору,
профессор Караева Зина**

Бишкек – 2021

КИРИШҮҮ	5
I- БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ	13
1.1. Когнитивдик лингвистиканын изилдөө маселелери	13
1.2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү түшүнүгүнүн жаралуу жана калыптануу процесси	24
1.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн англис тилинде изилдениш абалы	32
1.4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн салыштырма планда изилдениши.....	42
1.5. Лингвопоэтика-дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн өзгөчөлүктөрү.....	47
1-бап боюнча кыскача жыйынтыктар	73
2-БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА АГА	
ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО	75
2.1. Изилдөөнүн объектиси, материалдары жана методдору	75
2.2. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги фонетикалык каражаттар аркылуу берилиши.....	81
2.3. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз тилдериндеги морфологиялык каражаттардын ролу	94
2.4. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги лексикалык каражаттар аркылуу берилиши.....	98
2.5. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик каражаттар аркылуу берилиши	110
2-бап боюнча кыскача жыйынтыктар	120
3-БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА АГА	
ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫК ТАЛДОО	123
3.1. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз тилиндеги фоностилистикалык каражаттар аркылуу берилиши.....	124
3.2. ДТСтин экспликацияланышында англис жана кыргыз морфостилистикалык каражаттардын кызматы.....	142

3.3. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз лексикаларынын стилистикалык ресурстарынын кызматы	147
3.4. ДТСтин англис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик стилистикалык каражаттары аркылуу туюндурулушу жана эпикалык формулалар	156
3-бап боюнча кыскача жыйынтыктар	167
4- БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНҮН ЛИНГВОМАДАНИЯТТЫК ӨЗӨГҮ.....	169
4.1. Концепт жана улуттук концептосфера.....	174
4.1.1. Honor\ намыс концептиси	178
4.1.2.“Woman\ Аял” концептиси.....	183
4.1.3. Horse \ Жылкы концептиси	201
4.1.4. House \ Боз үй концептиси.....	207
4.2. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү	211
4.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана семиотика.....	217
4- бап боюнча кыскача жыйынтыктар	224
5- БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА КОТОРМО	229
5.1. Түп нуска тексттеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн котормо текстте туюндуруунун айрым маселелери.....	231
5.2. ДТСтин туюндурган тилдик каражаттарды которуудагы негизги ыкмалар жана өзгөчөлүктөр.....	235
5.3. ДТСтин туюндурган тилдик каражаттарды которууда семиотикалык, социологиялык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын ролу	285
5- бап боюнча кыскача жыйынтыктар	307
Иштин натыйжалары.....	313
Жалпы корутунду	311
Пайдаланылган адабияттар.....	316

Шарттуу кыскартуулар

1. ДС – дүйнө сүрөтү;
2. ДТС – дүйнөнүн тилдик сүрөтү;
3. ДУТС – дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү;
4. ДКС- дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү;
5. SOV- (*subject+object+verb*)- (*этиш+аныкооч\тактооч+баяндооч*)
6. VOC (*Vocabulary*) – сөз үйрөтүү;
7. NV (*noun+ verb*) – (зат атооч + этиш);
8. V – (Этиш) модели

КИРИШҮҮ

Адамзат коомунун жашоосун маданият, менталитет, тарых жана тил өңдүү анын базистик баалуулуктарысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Анткени адам баласынын тышкы дүйнө менен карым-катышынын натыйжасында анын аң-сезиминде курчап турган чындыктын ар кандай жактары жана дүйнөнүн көп кырдуу моделдери сөз болуп жаткан баалуулуктардын призмасы аркылуу кабылданып, натыйжада тилдик аң-сезимде дүйнөнүн сүрөтү пайда болот.

“Дүйнөнүн сүрөтү” деген термин биринчи жолу XX кылымдын башында физик-окумуштуу Г.Герц тарабынан дүйнөнүн физикалык сүрөтүнө карата колдонулган.

Соңку мезгилдерде тил илими жаатында жүргүзүлгөн изилдөөлөр тигил же бул этностун маданияты менен тыгыз байланышта жүргүзүлүүсү тенденциялуу мүнөзгө өттү. Мындай изилдөөлөрдө дүйнөнүн тилдик сүрөтү, улуттук дүйнө сүрөтү, концепт өңдүү түшүнүктөр борбордук түшүнүктөрдүн катарында турат.

Окумуштуулар арасында дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзөктүү, концептуалдуу маселелерине байланыштуу түрдүү багыттагы жана өңүттөрдөгү көз караштар бар экендиги белгилүү. Маселен, айрым бир окумуштуулар маданияттын тилге тийгизген таасирин айтышса, экинчи бир топтогу изилдөөчүлөр тилдин маданиятка тийгизген таасирин көрсөтүүгө аракеттенишет. Ал эми окумуштуулардын үчүнчү тобу жогоруда айтылган эки көз караштагыдай тилге же маданиятка артыкчылык беришпестен, экөө бири бирине таасир этүү менен өз ара алакада, карым-катышта болушаарын бир ооздон белгилешет.

Мындай көз карашка ылайык, тил маданияттын бир бөлүгү катары каралат, б.а., тил баарлашуу, дүйнө таануунун натыйжасы гана эмес, ошону менен бирге энергия, иш- аракет катары да түшүндүрүлөт. Тилдин адам баласынын аң-сезимине таасир этип, натыйжада дүйнөнүн тилдик сүрөтү калыптанаары изилдөөчүлөр тарабынан бир ооздон белгиленип, ал: а) дүйнөнүн тилдик сүрөтү; б) дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү с) дүйнөнүн

көркөм сүрөтү; д) дүйнөнүн көркөм тилдик сүрөттөрү өңдүү түрлөргө бөлүштүрүлүп жүрөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө негизги эки багытта жүргүзүлөөрү маалым:

1) семантикалык жактан иликтөө, б.а., тилдик түшүнүктөр системасын реконструкциялоо же универсалдаштыруу;

2) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн концептердин негизинде изилдөө.

Аталган багытта А. Вежвицкая, А. А.Зализняк, Е.С. Яковлева, М. В. Пименова өңдүү бир катар окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн. Мындай иликтөөлөргө карабастан, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн теориялык негиздери, методологиялык базасы улам толукталып, жаңыланып жаткандыгын белгилөөгө болот. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү логика-философиялык өңүттөн Гегелдин баштап, Брутян, Павиленис өңдүү окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Ал эми лингвистикалык жактан Г. В. Колшанский, В. Комлев, Е.С. Кубрякова, В. И. Постоваловалар дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таза тилдик өңүттөн изилдөөгө алышкан. Ошого карабастан дүйнөнү таануудагы тилдин ролуна байланышкан концептуалдуу маселелер толук изилдене электиги талаш туудурбайт деген ойдобуз.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү адамдын дүйнө таанымындагы онтологиялык жана логикалык-түшүнүктүк негиздери менен шартталган дүйнөнүн универсалдуу моделин пайда кылат. Ошону менен бирге, ар бир этномаданияттык жамаат бул дүйнө моделин белгилүү бир улуттук тилдин чегинде реалдуу турмуштагы фактыларды өзүнүн маданий-тарыхый салттарына, нормаларына, ишенимине жана жашоо образына ылайык чагылдыруу аркылуу жаратат.

Демек, *дүйнөнүн тилдик сүрөтү* (ДТС) – адам аң-сезиминде дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн тарыхый жактан калыптанган жыйындысынын, курчап турган чындыкты концептуалдаштыруу ыкмасынын тил аркылуу чагылдырылышы деген жыйынтыкка келүүгө болот [Попова, Стернин 2002:].

Азыркы тил илиминде дүйнөнүн тилдик сүрөтү эки өңүттөн каралып

жүрөт. Биринчи өңүттө дүйнөнүн тилдик сүрөтү аң-сезим менен чындыктын карым-катышынын контекстинде караса, экинчи көз карашка ылайык, тил менен маданияттын ажырагыс биримдигине байланыштуу изилдөөгө алынат.

Ой жүгүртүүнүн жана тилдик структуранын алгачкы схемасын камтыган фольклордук чыгармалардагы дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылат. Андыктан англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн элдик оозеки чыгармачылыктын уникалдуу үлгүсү болгон “Манас” эпосунун түп нускасы жана анын англис тилиндеги котормосун салыштыруу аркылуу изилдөө зарылдыгы **диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуулугун** айгинелейт.

Өзгөчө образдуу тилдик каражаттарды башка маданияттын кыртышында, башка тилдик каражаттар аркылуу берүүнүн теориялык жол-жоболору жана практикалык маселелери эпостун семантика-стилистикалык каражаттарынын, поэтикалык фонологиясынын, морфологиясынын, лексика жана синтаксисинин маселелеринин контекстинде бөтөнчө актуалдуу мүнөзгө көтөрүлгөндүгүн кошумчалоого болот.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосунун негизинде кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө лингвопоэтикалык-концептуалдык талдоо жүргүзүү.

Изилдөө ишинде коюлган негизги максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1) англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзүп турган концепттердин (тилдик каражаттардын) системаларынын ордун аныктоо;

2) тектеш эмес тилдердердеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн берүүдөгү негизги концептерди белгилөө; лингвопоэтикалык анализдин компоненттери катары тилдик каражаттардын моделдерин жана функцияларын аныктоо;

3) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвопоэтикалык ыкманын негизде изилдөө; дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө англис жана кыргыз тилдеринин негизинде андагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды белгилөө, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү; дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө концептуалдык ыкманын негизинде тилдин структуралык өзгөчөлүктөрүн, базалык концептерин (фонетикалык жана фонологиялык, морфологиялык, морфо-лексикалык, тексттик, линвопоэтикалык деңгээлде болорун аныктоо;

4) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө лингвистикалык, лингвостилистикалык, филологиялык жана семиотикалык талдоолорду концептологиялык деңгээлде иликтөө;

5) дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн изилдөөдө кыргыз эпосунун каражаттарынын жана анын котормосунун базалык концептерине филологиялык анализ жасоо;

б) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө семиотиканын ролун аныктоо жана анын котормого тийгизген таасирин көрсөтүү;

7) дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн берүүдө жана аны которууда экстралингвистикалык каражаттардын тийгизген таасири.

Диссертациянын теориялык баалуулугу. Диссертациянын материалдары котормо таануунун жалпы теориялык маселелерин изилдөөдө, кыргыз жана англис тилинде стилистиканын теориясын окутууда, котормо таануу илиминде, лингвопоэтика, семиотика илиминин теориясын, практикасын изилдөөдө кошкон салымы өтө зор болот. “Манас” эпосун изилдөөдө лингвопоэтикалык маселелерди чечүүдө, “Манас таануу” сабагын өтүүдө баалуу теориялык булак болуп саналат.

Котормонун, лингвопоэтиканын, котормо стилистикасын, котормо лексикологиясын, дүйнөлүк фольклорду теориясын, адабияттты окутуунун

теориясын, курстук жана дипломдук иштерди жазууда теориялык негиз болуп бере алат.

Илимий иштин практикалык баалуулугу изилденген иштин натыйжаларын жана корутундуларын тил илиминин, тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу боюнча практикалык сабактарда, фольклористиканын жалпы эле “Манас таануу” сабагынын практикалык маселелерин чечүүдө колдонууга болот. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын жогорку жана орто окуу жайларында, мектептерде көркөм адабиятты (көркөм чыгарманы) которууда, Манас таануу сабагын окутуу системасын, принциптерин иштеп чыгууда, тексттик лингвистика, лингвостилистика, стилистика, кеп маданияты, лингвосемиотика, герменевтика, лингвопоэтика, котормо теориясы, “Котормонун прагматикасы”, “Когнитивдүү лингвистика” сыяктуу курстарды окутууда, квалификациялык, магистрдик иштерди даярдоодо пайдаланууга болот.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү тил илиминде алгач ирет атайын изилдөөгө концептердин негизинде алынып жатат.

Мындан тышкары «Манас» эпосунун жана анын котормосунун негизинде лингвопоэтикалык, лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык талдоо жүргүзүлүп, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер, окшоштуктар котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасири, тектеш эмес тилдердеги эпикалык жанрды которууда алардын табиятынын өзгөчөлүгүнүн изилдениши илимий иштин жаңылыгын түзөт.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинен алынган натыйжалар, корутунду-тыянактар тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу боюнча практикалык сабактарда, фольклористика, “Котормо таануу”, “Манас таануу” сабактарын өтүүдө колдонууга болот. Мындан тышкары диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын когнитивдик лингвистика, лингвостилистика, семиотика, стилистика, кеп маданияты, герменевтика, поэтика боюнча

лекциялык курстарды өтүүдө жана аталган багыттарда изилдөө иштерин жүргүзүүдө пайдаланууга болот.

Иштин коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү, дүйнө тааным категориялары менен тыгыз байланышта болгондуктан, алар аң-сезим, ойлом категориялары менен да тыгыз байланышта каралышы керек.

2. Тектеш эмес тилдер катары эсептелген кыргыз жана англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар кыл болгондугуна карабастан, аларда жалпы адамзаттык дүйнө сүрөтү менен байланышкан изоморфдук, алломорфдук жана универсалдуу көрүнүштөр көп.

3. Фольклордук чыгармага лингвопоэтикалык, концептуалдык талдоо жүргүзүү аркылуу тектеш эмес тилдердеги дүйнө таанымды, атап айтканда, кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө зарылдыгы илимий изилдөөнүн өзөгүн түзөт.

4. «Манас» эпосуна жана анын котормосуна лингвопоэтикалык, концептуалдык талдоо жүргүзүү аркылуу кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн концептуалдык табияты ачылат.

5. Кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү улуттун тарыхы, руханий маданияты жана турмуш-тиричилиги менен байланыштуу болгондуктан, анын маанисин экстралингвистикалык каражаттар аркылуу жалпылыктарды, айырмачылыктарды аныктоого болот. Эпостун концепттик негизги базасын *намыс, аял, жылкы, боз үй* концепттери түзүп турат.

6. Эпосто кыргыз элинин улуттук маданиятынын чагылдырышын кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир өңүтү катары кароо шарт. Андыктан эпосту изилдөөдө концептуалдык анализдин методдорун колдонуу аркылуу кыргыз элинин дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөр туурасында маалымат алууга болот.

7. «Манас» эпосунун түп нускасы менен анын котормосунунун контекстинде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө тилдик, семиотикалык каражаттарды аныктоо жолу аркылуу да ишке ашырылышы керек.

8. Котормонун илимий сынындагы эквифония, эквиметрика, эквиритмика өңдүү формалдык-эстетикалык эквиваленттүүлүктүн талаптары эпостун түп нускасы менен анын котормосунан алынган үзүндүлөрдүн ортосундагы турпаттык шайкештик деңгээлин аныктоонун негизги каражаттары катары эсептелет.

9. Семиотикалык, социалдык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын котормо процессине тийгизген таасирлерин комплекстүү жана терең талдоого алуу изилдөөнүн лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдин методдорунун пайдалануу зарылдыгын шарттайт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосуна лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык, адабий жана семиотикалык өңүттөрдөн иликтөө жүргүзүлүп, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер, айырма-жалпылыктардын аныкталышы, ошондой эле котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасири көрсөтүлүшү, тектеш эмес тилдердеги эпикалык жанрды которулушунда котормого кириптер болгон тилдердин өзгөчөлүктөрүнүн конкреттүү тилдик фактылардын негизинде көрсөтүлүшү автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана жарыяланышы. Изилдөөдөн алынган жыйынтык-натыйжалар боюнча эл аралык жана республикалык деңгээлдеги илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда жана симпозиумдарда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн негизги мазмуну 34 илимий макалада чагылдырылып, анын ичинен Жогорку аттестациялык комиссиясы сунуштаган мезгилдүү басылмаларда 23 макала, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү чет элдик журналдарда 11 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүмү киришүүдөн, беш баптан, ар бир баптан келип чыккан кыскача тыянактардан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин

жалпы көлөмү – 358 бет.

I- БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

1.1. Когнитивдик лингвистиканын изилдөө маселелери

Курчап турган дүйнөнү кабылдоо маселеси илгертеден бери эле адамдардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Дүйнөнүн моделин түзүү мифологиянын, диндин, жаратылыш жөнүндөгү илимдердин чегинде гана эмес, тил илиминин өнүгүшүндөгү ар түрдүү этаптарында тил менен чындыктын байланышын, сөз менен нерсенин өз ара карым-катышын түшүнүү процесстеринде ишке ашат. Мындай процесстерди изилдөөнүн натыйжасында жаңы илимдердин пайда болушуна шарт түзүлдү. Ошондой бир нече илимдерди өз кучагына алган илимий багыттардын бири катары азыркы тил илиминде ургаалдуу өнүгүп жаткан илимий тармак катары когнитивдик лингвистика илимин атоого болот [Пименова, 2012:56].

Когнитивдик лингвистика тилдик процесстерди окуп үйрөнүүдө ой жүгүртүүнүн тилдик жана тилдик эмес ар түрдүү формаларын тартуу менен, тил илиминдеги салттуу изилдөөлөрдүн чегин кеңейтип, жаңы багыттагы изилдөөлөргө жол ачты. Когнитивдик лингвистиканын изилдөө предмети катары тилди колдонуу жана өздөштүрүүдө, билимдерди түзүүдө аң-сезимдеги менталдык процесстер эсептелет.

Менталдык процесстер – бул дүйнө сүрөтүн (картина, элес, сүрөт) өзгөчөлөнтүп курган ой жүгүртүү процесстеринин жыйындысы. Менталдык процесстер жеке адамдын, белгилүү бир жамааттын, уруунун, улуттун чындык, процесс, нерселер жөнүндөгү өзгөчөлөнгөн дүйнө таанымын түшүндүрөт.

Когнитивдик лингвистика тил илиминин коммуникативдик лингвистика, психоллингвистика, этнолингвистика, лингвомаданият таануу, социоллингвистика, лингвофилософия, компьютердик лингвистика өндүү илимий тармактар менен тыгыз байланышта экендиги бир ооздон белиленип жүрөт.

Лингвистикалык изилдөөлөрдүн борборунда маалымат алуу, аны сактоо, иштеп чыгуу процесстери өзгөчө орунду ээлеп келгендиги маалым.

Маалыматты алуу менен адам аны аң-сезиминдеги маалыматтар менен өз ара байланыштырып жаңы маанилерди жаратары изилдене баштады. Когнитивдик лингвистика аталып өткөн маселелер менен тикеден-тике байланышат.

Когнитивдик лингвистика – билимдер жана таанымдар, ошондой эле биздин аң-сезимибизге берилген маалыматтарды иштеп чыгуу, менталдык же когнитивдик процесстердин негизин түзгөн, белгилүү бир системага келтирилген жана ойлонуштурулган маалыматтарга ылайык адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун, предметтик таанып-билүүчүлүк ишмердигинин натыйжалары жөнүндө илим.

Билимдер, таанымдар менен байланышкан процесстер “когнитивдик” же “когниция” деп аталат. Латын тилинен которгондо “cognitio” – когниция интеллектуалдуу, менталдык, ой жүгүртүүчү, акыл калчоо деген таанымдык түшүнүктөрдүн синоними катары каралып жүрөт. Когниция менен тааным синонимдик катыштагы түшүнүктөр катары эсептелет. Бул илим жаралганга чейин тааным (познание), негизинен, философиялык (гносеологиялык) түшүнүк катары колдонулуп келген. Ал эми бүгүнкү күндө тааным когнитивдик лингвистика багытында когниция түшүнүгү аркылуу белгиленип калды. Демек, когнитивдик жаңы багыттын борборунда адамдын таанымы турат [Стернин, 2010:78].

Мындай маселени чечүү, кандай болгон күндө да, символдорду, тактап айтканда, тилди колдонуу менен ишке ашат. Ал эми тил – адамдардын дүйнө түшүнүүсүндө жана дүйнөнүн тигил же бул моделин түзүүдө колдонгон универсалдуу каражаты. Андыктан ой жүгүртүү процесстерин тилден ажыратып кароо мүмкүн эместиги белгилүү. Маселен, сүрөтчү үчүн дүйнөнүн модели түшүндүрүүнүн каражаты катары визуалдык образдар, ал эми музыкант үчүн үн болгон күндө дагы, алардын баары үчүн тил универсалдык каражат катары эсептелет. Анткени семиотикалык пландан алып караганда, маалымат алышуунун бардык системасынын ичинен эң алгылыктуусу тил болуп эсептелет. Тил маалыматтарды, билимдерди аң-сезимге кабылдоодогу

белгилердин системасы экендиги менен гана чектелбестен, ошондой эле индивид аркылуу сырттан кабыл алынган маалыматтарды ой жүгүртүү процесстеринин натыйжасында иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзөт, башкача айтканда, өзгөчөлөнгөн (менталдык) түшүнүктөрдү жаратат. Тил менен ой жүгүртүүнүн өнүгүүсү тыгыз байланышта ишке ашат. Ал-өзүнүн имманенттүү өнүгүшүндө ой жүгүртүүнүн моделин, образын жана шарт-кырдаалдарын калыптандыруучу каражат. Ошону менен бирге тил ой жүгүртүүнүн материалдык түзүлүшү болуп саналат жана сөздөр аркылуу өз жашоосун уланта алат. Ой жүгүртүүсүз тил, тилсиз ой жүгүртүү болбойт. Булардын табияты бир. Адам сөздөрдүн же башка тилдик каражаттардын негизинде өзүнүн каалоосун, ой пикирин билдирет. Бул болсо адамдын ой жүгүртүүсү тил аркылуу ишке ашат дегендикке жатат.

Башкача айтканда, тил менен ой жүгүртүүнүн ортосунда тыгыз байланыш бар. Тил аң-сезим менен ой жүгүртүүнүн эң жогорку чындыгы, материалдашкан формасы болуп саналат. Адам баласында сүйлөө жөндөмдүүлүгү жок болсо, анда ал баалуулуктарды, керектүү маалыматтарды сактап, аларды келечек муундарга өткөрүп бере алмак эмес. Горизонталдык же вертикалдык түрдө мезгилдик жана мейкиндик чөйрөлөрдө тажрыйбаларды топтоп, аны турмушта колдонууга негиз болгон жагдайлардын бардыгы тил жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Мындай маселелерди чечүүдө адамдын аң-сезиминдеги оперативдүү бирдиктер аларды объективдештирүүчү тилдик формалар менен кантип байланышат деген конкреттүү суроолор жаралышы ыктымал. Бул жагынан алып караганда, тилди бир гана лингвистиканын өзүнө тиешелүү изилдөөнүн объектиси деп айтууга болбойт. Тил жалпы когнитивдик механизм болуп каралган багыт катары когнитивдик лингвистикалык изилдөөлөрдүн борбордук маселелеринин бири катары аныкталышы шарт. Анткени когнитивдик аспектинин ык-амалдары, принциптери, жол-жоболору тилдик бирдиктерди башка илимдер менен (логика, психология, философия, маданият таануу ж.б.) ашташкан чегинде, алардын катышында карашы сөз болуп жаткан илимий

тармактын интердисциплинардык табиятынан кабар берет.

Когнитивдик лингвистика салттуу изилдөөлөрдөн айырмаланып адамдын аң-сезиминдеги когнитивдик структуралардын мазмуну менен тилдик форманын ортосундагы аздыр-көптүр дал келүүлөрдү, ошондой эле тилдик бирдиктерди кабыл алган ой жүгүртүү процесстерин аныктап, табууга аракет кылат [Маслова, 2006:92].

Когнитивдик көз карашка ылайык, тилдин жана тилдик бирдиктердин эң негизги милдети – кадыресе тилдин өзүн формалык жактан иштеп чыгуу эмес, адамдын коомдогу ордун, жүрүм-турумун аныктоодо анын аң-сезиминдеги билимдерди, таанымдарды концептуалдаштыруу, концепттер катары иштеп чыгуу, алардын жолдорун, ык-амалдарын түшүндүрүү, ошондой эле аны түшүнүүнүн моделдерин түзүү. Андыктан “тил деген эмне?” деген суроого жооп берип жана жооп алып, анын формалык жагы менен гана алектенбестен, дүйнөнү таануу, ага маани берип түшүнүү процесстеринде, “тил аркылуу эмнеге жетишебиз, кандай билимдерге ээ болобуз?” деген маселелерди аныктоо менен алектенүү зарыл. Ал эми мындай шарттар, өз кезегинде, когнитивдик структуралар аркылуу ишке ашат.

Орус теориялык тил илиминин когнитивдик лингвистикасында тил жана ой жүгүртүүнүн ортосундагы татаал мамилелердин изилдениши жаңы этапка өтүүсүнүн күбөсү болуудабыз. Когнитивдик багыттагы изилдөөлөр Россияда тенденциялуу мүнөзгө өткөндүгүнүн себебин, Е.С. Кубрякова, биринчи иретте, когнитивдик багыттагы изилдөөлөр ата мекендик тил илимди жаатында дайыма приоритеттүү багыттардын катарында болуп келгендиги аркылуу түшүндүргөн. Мындай багыттарга тил жана ой жүгүртүү, тилдин башкы функциялары, адамдын тилдеги ролу жана тилдин адамга карата ойногон ролу өңдүү изилдөө багыттарын киргизүүгө болот [Кубрякова, 2004: 11].

Сөз болуп жаткан изилдөөлөр нейрофизиология, медицина, психология багыттарындагы изилдөөлөрдөн башат алат (П. Брока, К. Вернике, И.М. Сеченов, В.М. Бехтерев, И.П. Павлов ж.б.). Маселен, нейрофизиология

нейролингвистиканын пайда болуп, калыптануусуна таасир эткен (Т.В.Черниговская (менталдык лингвистика), Л.С. Выготский, А.Р. Лурия). Ушул өндүү эле кеп ишмердүүлүгү адамдын борбордук нерв системасында реализацияланаары жана кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрү (тилди өздөштүрүү, угуу, сүйлөө, окуу, жазуу ж.б.) мээнин ар кайсы бөлүктөрү менен түздөн-түз байланыштуу болушу нейролингвистика, психоллингвистика жана медицина илимдеринин орток маселелери катары каралат. [Черниговская, 2019]

Тил жана ой жүгүртүүнүн ортосундагы карым-катыш, орток маселелерди изилдөө зарылчылыгы психоллингвистиканын жаралып калыптануусуна өбөлгө түзгөн. Анын алкагында кептин жаралыш процесстери жана кабылдануусу, тилди адамдын аң-сезиминде сакталган белгилердин системасы катары изилдөө процесстери, тил системасы жана анын колдонулушунун, кызмат аткаруусунун ортосундагы карым-катнаш сыяктуу маселелер изилденет (америкалык психоллингвисттер Ч. Осгуд, Т. Себеок, Найссер Ульрих, Дж. Гринберг, Дж. Кэррол ж.б., орус лингвисттери А.А. Леонтьев, И.Н. Горелов, А.А. Залевская, Ю.Н. Караулов, Т.В.Черниговская ж.б.).

Америка когнитивдик мектептин өкүлдөрү: Э. Сепир, Л. Вайсгербер, Б.Л.Уорф.

Орус когнитивисттери: А.Г.Сpirкин, В.А.Маслова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.И.Карасик ж.б.

Когнитивистика биринчи компоненттик анализден башталат, башкача айтканда, сөздөрдүн семантикасына анализ жасалат.

В.А.Маслованын пикиринде, когнитивистика адамдын ой тутуму, маалыматтын ой тутумга кантип келиши, адам баласы тил менен берилген түшүнүктү кантип ойлонот, ой тутум бул кенен, терең психологиялык процесс жана дүйнөлүк менталитеттин кантип түзүлүшүн изилдейт.

Ю.Д.Апресян өзүнүн эмгегинде америкалык классик когнитивисттердин мээ жөнүндөгү жана анын аткарган милдеттерин

изилдегендиги жөнүндө жазган. Ал эми польшалык изилдөөчү А.Вежбицкая дүйнөнүн ар башка тилдеринде берилген дүйнө таанымын концептештирүүчү түрдүү жолдордун жалпы базасы бар экендигин айтат. Ал эми орус изилдөөчүсү Н.Ф. Алиференко когнициянын табиятын изилдөө менен айлана-чөйрөнү тил аркылуу кандайча кабылдоосун изилдейт. Ал эми Н. Болдырева болсо тил менен аң- сезимдин ортосундагы мамилелерди изилдөөгө алып, ошондой эле когнитивдик анализ жасоонун ыкмаларын сунуштаган.

А. П. Бабушкин когнитивдик грамматиканы адамдын аң- сезиминдеги концептердин категориялар аркылуу иштешинин бирден бир жолу катары аныктаган. Окумуштуунун пикиринде, когнитивдик стилистика сөздөрдүн коннотативдик маанилерин эске алуу менен, алардын контекстин жана ролун изилдөөгө алат.

Когнитивдик лингвистика төрт багыттан турат:

1. Адамдын борбордук нерв системасында болуп жаткан механизмдерди сүрөттөп жана түшүндүрүп берүү;
2. Адам жана анын ой тутумунун (мээсинин) иштеши;
3. Адамдын ой тутумундагы ички дүйнөсүн изилдөө башкача айтканда коннотативдик маанисин изилдөө;
4. Когнитивдик процессти изилдөө.

Когнитивдик лингвистиканын бөлүмдөрү:

1. Когнитивдик семантика.
2. Когнитивдик грамматика.
3. Когнитивдик фонология.

Когнитивдик лингвистика XX кылымдын акыркы эки он жылдыгында калыптана баштады, ошондой болсо да анын предмети болгон – маалыматты өздөштүрүү жана аны иштеп чыгуу, билимдерди тил аркылуу менталдык репрезентациялоонун амал-ыкмалары туурасында тил илими боюнча XIX кылымдагы алгачкы теориялык эмгектерде эле айтыла баштаган. Мисалы, А.А. Потебня, В.Фон Гумбольдттин элдин руху тууралуу теориясын изилдеп жатып, тилдин жаралыш маселесин тилге чейинки руханий жашоонун

кубулуштарынын, тилдин жаралыш жана өнүгүүсүнүн, анын кийинки руханий ишмердүүлүккө болгон таасиринин, б.а. чылгый психологиялык маселе болгонун моюнга алат. Ошондой эле А. А. Потебня руханий ишмердүүлүктө алдыңкы пландагы өзөктүү түшүнүктөр жана экинчи пландагы кыйыр түшүнүктөр бар экендигин белгилейт [Потебня, 1993].

Жаңы ойлордун жаралуусунда так ушул алдыңкы пландагы өзөктүү түшүнүктөр, “күчтүү” элестер катышат (Герbartтын апперцепция закону). А. А. Потебня элестердин катарларынын түзүлүшүндөгү ассоциациянын ролун жана алардын биригишин жакшы түшүнүү менен, «бир мезгилде өзүнүн бүтүндүгүн жоготпой өздөштүрүлгөн (кабыл алынган) ар түрдүү элестер, бир бүтүнгө айланышы мүмкүн экендигин, эки башка элестер бириккенде бир бүтүн катары кабыл алынаарын белгилеген [Потебня, 1993]. Башкача айтканда, А.А. Потебня адамдын кубулуштар тууралуу элестете алуу мүмкүнчүлүгүнө таянып, анын жаңыны таанып билүү, апперцепция жана ассоциация өндүү психологиялык процесстерине негизделген дүйнө тууралуу адамдын билиминин калыптануу жана өнүгүү процесстериндеги тилдин канчалык маанилүү экендигин, анын ролун баса белгилеп көрсөткөн.

Дүйнөнү таанып билүүдөгү тилдин катышуусу тууралуу ой-пикирлер антикалык доордон биздин заманга чейинки ар кайсы доордогу жана элдердеги ойчулдардын эмгектеринде жолугат. Алардын деталдуу талдоосу Зубкова Л.Г. (Зубкова, 2000) жана Кобрин Н.А. (Кобрин, 2000) тарабынан иштелип чыккан. Ошондой болсо да, лингвокогнитивдик маселелердин толук иштелип чыгуусу XX кылымдын акыркы он жылдыктарында гана башталгандыгы такталып, ушул себептеп когнитивдик лингвистика боюнча болгон негизги басылмалар так ушул убакытка туура келет.

Заманбап когнитивдик лингвистика өзүнүн өзгөчө амал-ыкмалары менен жалпы бир предмет катары – когницияны изилдеген бир канча илимдердин катарына кирет. Ушундан улам, когнитивдик лингвистика бир катар илимий тармактар арасында илим катары өзүнүн ордун ээлеп, Е.С. Кубрякованын аныктамасы боюнча, дисциплиналар аралык илимге айлануу

менен бирге бир катар илимдер үчүн, атап айтканда, когнитивдик психология, когнициянын философиялык теориясы, тилдин логикалык анализи, жасалма интеллекттин теориясы, нейрофизиология тармактары менен тыгыз байланышта интердисциплинардык илим катары өнүгүүгө багыт алган [Кубрякова, 2004:7]. Мындан тышкары, окумуштуунун пикиринде, когнитивдик антропология, когнитивдик социология, ал гана эмес, когнитивдик адабият таануу сыяктуу дисциплиналар түптөлдү. Т.а., азыркы учурда когнитивдик анализдин методологиясына жана теориялык базасына негизделген атайын илимий тармактар бөлүнүп чыкты [Кубрякова, 2004:10-11]. Когниция таанып-билүүнүн, адамдын аң-сезими аркылуу объективдүү чындыкты чагылдыруунун жана маалыматты аң-сезимде жаңылап чыгаруунун процесси катары маанилик сыйымдуулугу кеңейди десек болот. Эгерде когниция «мурда жөн эле «таанып билүүнү» же «таанып билүүгө тиешеси бар» деген маанини билдирсе, азыр болсо, «когнитивдик» термини көбүнесе «ички», «менталдуу» деген мааниге ээ болду [Кубрякова, 2004:9].

Когнитивдик илимдин милдеттерине «маалыматты кайра иштетип чыгуунун жана аны иштетүүнүн процесстерин жана билимдерин таанытуусунун системаларын сүрөттөө /изилдөө, ошол эле учурда адамдын когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүн бирдиктүү менталдык механизмге айлануусунун жалпы принциптерин изилдөө жана алардын өз ара байланыштарын жана карым-катнаштарын аныктоо кирет» [Кубрякова 2004: 8-9]. Ошентип когнитивдик лингвистика дисциплиналар аралык когнитивдик илимдин бир багыты экендиги туурасында жыйынтыкка келүүгө болот.

Формалдуу түрдө лингвистикалык историографияда когнитивдик лингвистиканын пайда болушун 1989-жылы Дуйсбург шаарында өткөн илимий конференцияда когнитивдик лингвистика ассоциациясынын түзүлүшү менен байланыштырышат. Так ушул мезгилден тартып когнитивдик лингвистика өзүнчө лингвистикалык тармак катары калыптанып, өнүгүүгө багыт алат. Заманбап когнитивдик лингвистиканын калыптанышын Дж. Лакофф, Р.Лангакер, Дж. Миллер, Дж. Брунер, Найсер Ульрих, Р.

Джекендоффтун жана бир катар башка америкалык авторлордун эмгектери менен байланыштырышат. Аты аталган авторлордун эмгектери жана когнитивдик лингвистика проблематикасынын өнүгүшү тууралуу Е.С. Кубрякованын эмгектеринде эң деталдуу баяндалат [Кубрякова, 1994, 1997, 1999, 2004]. Ушундан улам Е.С. Кубрякованын эмгектери фундаменталдуу мааниге ээ болуп, Орусиядагы когнитивдик лингвистиканын өнүгүүсүнө негиз болгон десек жаңылышпайбыз.

Америкалык илимпоздордун эмгектеринин орус тилиндеги котормолору «Новое в зарубежной лингвистике» [вып. XXIII, М., 1998] сериясында жарык көргөн. Америкалык когнитивдик лингвистиканын илимий аппараты эң толук жана кеңири жайылтылган түрдө Е. С. Кубрякованын редакциясы алдында даярдалган «Краткий словарь когнитивных терминов» (М., 1996) сөздүгүндө толук камтылган. Ошондой эле деталдуу жана мазмундуу түрдө алдыңкы америкалык когнитивисттердин эмгектери А. Ченкинин (Ченки, 1996) макаласында каралган. Франциядагы когнитивдик изилдөөлөр тууралуу Р.А. Плунгяндын, Е.В. Рахилинанын макаласынан таанышса болот (Плунгян, Рахилина 1994).

Орусиядагы когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү этабына зор салым кошкон булактар катары 1994-жылы жарык көргөн «Структуры представления знания в языке» (М., 1994) жана ошондой эле Н.Н. Болдыревдин «Когнитивная семантика» (Болдырев, 2001) эмгектерин атоого болот.

Билимдин структурасы тууралуу көптөгөн пайдалуу ой-пикирлер менен «тил жана ой жүгүртүү» маселеси боюнча жүргүзүлгөн заманбап эмгектерден таанышса болот. Себеби алардын авторлору түз же кыйыр планда когнитивдик лингвистиканын маселелерине кайрылышкан [Васильев 1990, Сигал 1997, Пинкер 1999 ж.б.]. Когнитивдик лингвистиканын предмети жана анын категориялары боюнча ар кандай түшүндүрмөлөрдү жана аныктамалар бул маселеге атайын кайрылган авторлор тарабынан сунушталган [Розина, 1994; Демьянков, 1994; Худяков, 1996; Фрумкина, 1996; Рузин, 1996; Баранов, Добровольский, 1997; Болдырев, 1998, 1999, 2000, 2001; Залевская, 1998, 2000;

Шарандин, 1998; Шаховский, 2000; Красных, 2000; Архипов, 2001 ж.б.].

Орус тил илиминде сөздүн маанисинин теориясы компоненттик анализдин негизинде иштелип чыкчу. Ю.Д. Апресян, И.А. Мельчук, А.К. Жолковский тарабынан табылган семантикалык параметрлер семантикалык сөздүктөрдүн түзүү иштерине киришүүгө, семантикалык баштапкы элементтерин издеп табууга өбөлгө түзгөн. Ушул баштапкы элементтер, азыркы учурда белгилүү болуп бара жаткандай, адамдын когнитивдик ишмердүүлүк аспектисине караштуу жана америкалык когнитолог-авторлордун эмгектеринде белгиленип кеткен ошол эле категориялар болуп саналышат. Бул жерде польшалык изилдөөчү Анна Вежбицкаянын эмгектерин да айта кетүү абзел (Вежбицкая, 1996).

Баяндалып жаткан эки багыт тең – классикалык америкалык когнитивизм жана орус структуралык- семантикалык изилдөөлөр өз өзүнчө бири-бирине таасирин тийгизбестен, өнүгүп, алардын ар бири өзүнүн терминологиясын иштеп чыккандыгын белгилөөгө болот. Ошондой болсо да бул изилдөөлөрдүн натыйжасында орток категориялар тууралуу ачылыштар көп учурда бири-бирине шайкеш келе тургандыгы байкалат. Бул жагдайда Е.В. Рахилинанын америкалык когнитивдик лингвисттер тарабынан колдонулган терминология менен Ю.Д. Апресяндын москвалык семантикалык мектебинин терминологиясын салыштырып изилдөөгө алган эмгегин бөлүп көрсөтүүгө болот [Рахилина, 1998, 2000].

Мындан тышкары когнитивдик лингвистиканын алкагында аң-сезимде (акылда) кабылдоо, түшүнүү жана чындыкты таанып-билүү учурунда орун алган менталдык процесстер, ошондой эле алардын менталдык репрезентацияланышынын (чагылдыруусунун) түрлөрү жана формалары изилдөөгө алынат.

Лингвокогнитивдик анализдин материалы бул – тил, ал эми мындай изилдөөнүн максаты когнитивдик лингвистиканын ар кайсы белгилүү багыттарына (мектептерине) жараша ар кандай болушу мүмкүн. Когнитивдик категориялык-терминологиялык аппаратта тилди тереңдетилип

изилденишинен баштап, белгилүү улуттук аң-сезимдин бирдиктери (концептосфера) катары концепттердин мазмунунун жана структурасынын так моделдештирилүүсүнө чейин маселелер камтылышы мүмкүн.

Ошентип когнитивдик лингвистика, заманбап лингвистикалык илимдин өз алдынча тармагы катары когнитивдик илимден бөлүнүп чыкты. Когнитивдик лингвистиканын башкы милдети, жалпы когнитивдик илимдегидей эле «акыл-эстин ишмердүүлүгү тууралуу маалымат алуу» болуп саналат [Кубрякова, 2004:13]. Бул көз караштан алып караганда, аң-сезимди изилдөөнүн өзү когнитивдик илимдин да, когнитивдик лингвистиканын да жалпы предмети катары эсептелиши керек [Кубрякова, 2004:10].

Когнитивдик лингвистиканын башка когнитивдик илимдерден болгон айырмачылыгы, биринчи кезекте, анын материалында. Себеби ал, аң-сезимди тилдин материалында изилдейт (башка когнитивдик илимдер болсо аң-сезимди өзүнүн материалында изилдейт). Когнитивдик лингвистиканын дагы бир айырмасы анын методдорунда, анткени алар когнитивдик процесстерди изилдөөдө таза лингвистикалык анализдин методдоруна негизделет. Ошону менен эле бирге изилдөөнүн натыйжалары адамдын аң-сезиминдеги менталдык репрезентациялардын типтери түздөн-түз байланыштуу чыгарылат.

1.2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү түшүнүгүнүн жаралуу жана калыптануу процесси

ДТСТИ комплекстүү изилдөөдө алгачкы аракеттердин бири катары категоризациялоо эсептелет. Себеби ДТС объективдүү дүйнөнү кабылдоонун белгилүү бир жамааттык аң-сезимдеги моделдеринин жыйындысынан турат. ДТСТИ изилдөөнүн алгачкы этаптарында анализдин негизги объектиси катары лексика-семантикалык структуралар пайдаланылган. Бирок алгач окумуштуулар көбүнчө тилдин структуралык жагына басым жасашып, семантикалык талаалар жетиштүү деңгээлде изилденген эмес. Тилдин табиятын философиялык өңүттө түшүндүрүүгө болгон алгачкы аракеттер структуралык өңүттөгү изилдөөлөргө таянуу аркылуу жасалган.

Маселен, мындай иштерге б.з. чейинки Макрбийюстун 400 жылдагы Грек жана Латын тилдерин салыштырып изилдөөгө алган эмгегинен тартып, Пор-Роял грамматикасына чейинки эмгектерди киргизүүгө болот. Бул изилдөөлөрдө семантикага азыраак көңүл бурушкан. Кийинки окумуштуулар Е.В.Гулыга и Е.И.Шендельстин грамматика лексикалык талаасында, Отто Есперсон менен И.И.Мешаниновдун түшүнүк категориясында, А.В.Бондарконун функционалдык семантикалык категориясында, А.В.Аракин менен Дж.Бурановдун типологиялык категорияларында тилдик кубулуштардын структуралык өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк көңүл бурулуу менен, ал эми тилдин семантикалык талаасы изилдөөлөрдүн негизги объектиси болгон эмес дешкен.

Тилди дүйнө тааным катары изилдөө кийинчерээк гана колго алынып, атап айтканда, И.Л.Вайсгербер тарабынан 20-кылымдын 30чу жылдарында чыйыр салынган. Анын теориясы В.Гумбольдттун идеясына негизделип, сөздөрдү которууга башка тилдин системасы менен кайра түзүүгө болбойт деген эрежеге таянышкан. Алгач дүйнөнүн баёо сүрөтү (наивная картина мира) изилдөөгө алынып, андан соң ДТС изилдөөнүн толук кандуу объектисине айланган.

ДТСТИ изилдениши жогоруда сөз болгон өңүттөрдөн гана

жүргүзүлбөстөн, изилдөөнүн концептуалдык ыкмасы иштелип чыккандыгын белгилөөгө болот. Алгач концепт деген терминге С.А.Аскольдова тарабынан аныктама берилип, аты аталган окумуштуунун көркөм концептке байланыштуу изилдөөсү 1927-жылы жарык көргөн. Мындан тышкары тилдин семантикалык структурасын изилдөөгө чоң салым кошушкан окумуштуулар катары А.Вежбицкая, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Карнап Р., С.Г.Воркачев, И.А.Стернин, М.В.Пименова, В.А.Маслова өндүү изилдөөчүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Жер жүзүндөгү элдердин дүйнөнү кабылдоодо өзүнүн башкаларга окшобогон ой-туюму бар, алардын баары сүйлөгөн кебинде, тилинде берилет. Мына ушундай өзгөчөлөнгөн дүйнө таануу, сезүү мүмкүнчүлүгү лингвистикада “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деген термин менен аталат.

Адабият таануу илиминде көп мезгилге чейин көркөм чындык “көркөм чыгарманын ички дүйнөсү” деген термин менен аталып келген. 1968-жылы академик Д.С. Лихачев көркөм чыгарманын ички дүйнөсүн чындык менен карым-катышта изилдөө чоң натыйжа берерин белгилейт [Чайковский, 2016:57].

Азыркы мезгилдеги маданият аралык коммуникациянын теориясында дүйнөнүн сүрөтү - “адамдын турмуштук тажрыйбасынын, курчап турган чөйрө менен байланышынын, тигил же бул этностун дүйнө тууралуу билимдеринин натыйжасынан пайда болгон дүйнөнүн образы, аң-сезимдеги түшүнүк” катары аныкталат. Тил илиминде дүйнө сүрөтүнүн түрлөрүн аныктоодо ар кандай көз караштар айтылып келет.

Дүйнөнүн сүрөтүн концептуалдык, илимий, улуттук, фольклордук, диний, көркөм, тилдик ж.б. деп бөлүштүрүүгө болот.

Постмодернисттик илимдердин агымында лингвистикалык изилдөөлөр дүйнөнүн так ушул тилдик сүрөтү менен тыгыз байланышта каралат.

“Дүйнөнүн сүрөтү” термини философия, физика, антропология сыяктуу илимдерде кеңири колдонулуп, аталган илимий тармактарда ар кандайча чечмеленип келет.

“Дүйнөнүн физикалык сүрөтү” деген термин алгачкы 20-кылымдын башында Г.Герц тарабынан колдонулган. Кийинчерээк аталган термин Л.Витгенштейн “Логика-философиялык трактатында” колдонулса, ал эми тил илиминде алгач Л.Вайсгербердин изилдөөлөрүндө кезигет.

Дүйнөнүн сүрөтүнүн лингвистикалык концепциясынын өнүгүшүндө В. Фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Л. Уорф, А. А. Потебня сыяктуу окумуштуулардын эмгектери импульс катары кызмат кылды. Ал эми ХХ кылымдын 60-жылдарында Г.А.Брутян, Г. В. Колшанский, Р. Й. Павилёнистердин эмгектеринен изилдөө иштери башат алган десек жаңылбайбыз. Аталган мезгилде бул түшүнүктүн алгачкы аныктама-түшүндүрмөлөрү, изилдөө өнүттөрү, базистик түшүнүктөрү туурасында айтыла баштаган.

Дүйнө сүрөтү гана адамдын дүйнөгө, жеке өзүнө, ошондой эле башка адамдарга болгон мамилесинин тибин калыптандырат. Орус окумуштууларынын эмгектеринде айтылгандай, дүйнө сүрөтү-адамдарды интеграциялоонун өзөгү, адамдын жашоосунун бардык сфераларынын гармониялаштыруунун жана аларды бири-бири менен байланыштыруунун каражаты. Адамдардын баарлашуусу алардын руханий дүйнөлөрүнүн өз ара карым-катнашы, дүйнө жөнүндө түшүнүктөрүнүн жалпы, орток системасынын бар болгондугу үчүн ишке ашат [Серебренников, Кубрякова, Поставалова, 1988:25].

М. Хайдеггер өзүнүн ишинде жазгандай, “сүрөт” термини бир нерсени чагылдырууну түшүндүрөт, ал эми “дүйнө сүрөтү” дүйнөнү чагылдырган сүрөттү билдирбейт, тескерисинче, сүрөт сыяктуу кабылданган дүйнөнү туюндурат [Хайдеггер, 1986:103, Цит.: Маслова, 2008:63].

В. П. Руднев белгилегендей, дүйнө сүрөтү реалдуулук жөнүндө интуициялык элестетүүлөрдүн системасы катары кабыл алынат [Руднев, 1999:127].

Дүйнөнүн сүрөтүн изилдөөдө төмөндөгүдөй көз караш-багыттар бар экендиги маалым:

- дүйнөнүн сүрөтү эки уюлдун (илим менен дүйнөгө болгон көз караштын же философия менен илимдин) ортосунда жайгашкан;
- дүйнөнүн сүрөтү социалдык тажырыйбаны камтыган дүйнөгө болгон көз карашты билдирет;
- дүйнөнүн сүрөтү философиялык рефлексияны (дүйнөнүн илимий сүрөтү неонатуралдык концепте) чагылдырат;
- дүйнөнүн тилдик сүрөтү – илимий таанып-билүүнүн бир түрү.

З.Д.Попова жана И.А. Стернин өз эмгектеринде белгилегендей, дүйнө сүрөтүн аныктоо проблемасын жалпы илимдик жана гносеологиялык көз караштардан баштоо зарыл, ал эми дүйнө сүрөтү деп бир тартипке келтирилген, жалпы коомдук (ошондой эле топтук, жеке индивидуалдык) аң-сезимде калыптанган, курчап турган баардык нерселердин (билимдердин) жыйындысын түшүнүү керек. [Попова, Стернин, 2006:4].

Ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС) тууралуу алгачкы идея немис окумуштуусу Вильгелм фон Гумбольдт жана анын шакирттеринин изилдөөлөрүнө таандык. Окумуштуу тил менен ойдун өз ара карым-катышын талдоого алып, ой жөн гана тилге көз каранды болбостон, бир эле ой ар бир тилде ар башкача түшүндүрүлөөрүн белгилеген. Анын пикиринде, тилдердин арасындагы алиппеден баштап дүйнөнү сезүү, көрө билүүгө чейинки айырмачылык ар дайым боло берет.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү – америкалык этнолингвистиканын өкүлдөрүнүн лингвистикалык теорияларына же, башкача айтканда, Сепир, Уорфтун тилдеги салыштырма гипотезасына да негизделет. Алардын ою боюнча, тилдин структурасы - ойдун түзүлүшүн жана дүйнөнү таанып билүү мүмкүнчүлүгүн аныктайт.

20-кылымдын башында сунуш кылынган гипотезага ылайык, ойдун логикалык түзүлүшү тил аркылуу аныкталат. Б.а., болуп жаткан кубулуштарды түшүнүү дагы сүйлөп жаткан адамдын тилине көз каранды. Окшош физикалык кубулуштар дүйнөнүн окшош сүрөтүн түзөт. Бирок бул учурда тилдер дагы “окшош же тектеш” же өз ара карым-катышта болушу

керек [Penn, 1972:14].

Ал эми Г.А.Брутян: “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС) – бул ички жана тышкы бүт маалыматтардын жыйындысын жандуу кептешүүнүн тили аркылуу туюнтуу” деген аныктаманы сунуштаган (ЯКМ – “вся информация о внешнем и внутреннем мире, закрепленная средствами живых, разговорных языков”) [Брутян, 1973:108].

Л. Вайсгербер дүйнөнүн сүрөтүн түзүүдө тил өзгөчө мааниге ээ экенинин белгилеп, Гумбольдттун дүйнөнүн сүрөтү тууралуу теориясынын негизинде дүйнөнүн тилдик сүрөтү (Weltbild der Sprache) теориясын сунуштаган [Вайсгербер, 1993:232].

Немис окумуштуусу Л. Вайсгербер 1930-жылы жарык көргөн «Эне тил менен ойдун жана кыймыл-аракеттин байланышы» (Die Zusammenhänge zwischen Muttersprache, Denken und Handeln) аттуу макаласында дүйнөнү тил аркылуу таанып билүү маселесине байланыштуу: “Конкреттүү бир тилдин сөздүктөрү ошол тилде сүйлөгөн элге түшүнүктүү тилдик белгилерден жана ойду берүүчү каражаттардан турат. Демек, ошол эне тилинде сүйлөгөн ар бир адам ал сөздөрдү үйрөнөт, ойду түшүндүрө турган бардык жолдорду билет. Демек, эне тил өзүнүн түшүнүктөрү менен дүйнөнүн сүрөтүн камтып турат жана ошол тилде сүйлөгөн ар бир адамга дүйнөнүн сүрөтүн жаратат” деген пикирин айткан [Радченко,1997:313].

И. А. Стернин аныктамасы боюнча, предметтердин ички образдарынын жыйындысы алардын тышкы мазмуну тууралуу маалыматты алууга мүмкүнчүлүк түзөт [Стернин, 1998:416].

О. А. Корнилов: “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ДТС – тигил же бул тилдик жамааттын объективдүү дүйнөнү кадимки (тилдик) аң-сезим аркылуу чагылдыруусунун жыйынтыгы” деген аныктаманы сунуштаган [Корнилов 1999:113]. О.А.Корнилов башка когнитивисттердин эмгектерине таянып, өз изилдөөсүндө илимдин дүйнө сүрөтү дүйнө жөнүндө так, логикалык билимдерди чагылдырса, тилдик дүйнө сүрөтү дүйнө жөнүндөгү бүтүн бир түшүнүк-элестөөлөрдү камтыйт, анын ичинде алгачкы баёо билимдер, дүйнө

жөнүндө логикалык ой жүгүртүүлөр, логикалык жактан түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон билимдер, кээ бир жаңылыштыктар да орун алаарын белгилеген [Корнилов, 1999:113].

Ал эми Н. Ю. Шведова дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (ДТС) лексиканын фрагментин анализдөө үчүн ыңгайлуу болгон нерсе катары карабастан, биздин айланабыздагы жана биздин ичибизде болгон нерселерди толук бойдон тил аркылуу көрсөтүүчү бүтүн сүрөт катары түшүнүүнү негиз кылып алуу зарыл экендигин айткан.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (ДТС) – бул элдин көп кылымдык тажрыйбасы аркылуу иштелип чыккан бардык нерселерди тилдик номинациялардын каражаттары аркылуу бүтүн жана көп катмарлуу дүйнө катары: биринчиден, адамды, анын материалдык жана руханий жашоо ишмердүүлүгүн, экинчиден, аны курчап турган бардык нерселерди, маселен, мейкиндикти жана убакытты, жандуу жана жансыз табиятты, адам тарабынан жаратылган дүйнөлөрдүн аймактарын жана социумду сүрөттөп көрсөтүү катары түшүнүү керек [Шведов, 1999:15].

Изилдөөчү У.В.Рахилина болсо, дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС) деп адам сүйлөп жана түшүнүп жатканда оюна келүүчү бизди курчап турган объективдүү чындыктын образын айтат [Рахилина, 2000:11].

Белорус окумуштуусу, профессор В.А. Маслованын пикиринде, дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС)– фразеология, грамматика жана лексикада камтылган дүйнө тууралуу маалымат [Маслова, 2001:208].

З.Д. Попова жана И.А. Стерниндин аныктамасы боюнча, дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДТС) - тилдик белгилерде жана маанилерде чагылган дүйнөнүн элеси. Окумуштуулардын пикиринде, ар бир элдин дүйнөнү түшүнүүсү тилдеги сөздөр аркылуу ишке ашат [Попова, Стернин, 2001:191].

Аты аталган авторлор тарабынан: “ДТСти кайсы бир элдин тарыхый өнүгүүсүнүн белгилүү этабында курчап турган объективдүү дүйнө жөнүндө түшүнүк, маалыматтарын тилдик бирдиктер аркылуу чагылдыруунун жыйындысы: дүйнөнү тилдин жардамы аркылуу бөлүү, сөздөрдүн системалык

маанилеринде камтылган заттар менен көрүнүштөрдүн тил аркылуу тартипке келтирилиши” деген аныктама берилген [Попова, Стернин, 2007:54]

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн (ДТС) иликтөөдө адегенде лексикалык-семантикалык лакуналарды карап чыгуу зарыл. Мындай лексикалык лакуналардын тобуна адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы, түстү билдирген сөздөр, генетикалык жактан тектеш тилдердеги туугандык терминдери, эмоцияны билдирген концепттер, зоонимдер, жыл сүрөөгө (календарь) жана үй-тиричилик буюм-тайымдарына байланыштуу атоолор кирет.

Ошентип дүйнөнүн тилдик сүрөтү азыркы тил илиминде үч негизги багытта изилденип жатат.

Биринчи багытта, негизинен, тилдин лексикасын семантикалык жактан системалуу талдоого алуу жана ошол тилде чагылдырылган түшүнүктөрдүн жалпы системасынын кайрадан түзүү ишке ашырылышы керек. Демек, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” өзүнүн ичине тилдин концептуалдык мазмунун камтып турат. Изилдөөнүн бул багытында “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деген терминге “дүйнөнүн тилдик модели” деген термин синоним катары колдонулат. Аталган багытта Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булыгин, В. А. Маслова сыяктуу окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн. Алсак, В. А. Маслова дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө “таанып билүүдө дайыма чогуу жүргөн өзгөчө системадагы билим” деген аныктама берет [Маслова, 2012:21].

Экинчи багытта бир тилдеги концепттердин лингвистикалык өзгөчөлүгү изилдөөгө алынат. Мында бир маданияттагы негизги концепттерге гана басым жасалбастан, башка тилге которулбай турган сөздөр да каралат. Мындай изилдөөлөрдү А. Вежбицкая, В. В. Колесов, Е. А. Пименова, М. В. Пименова, А. Д. Шмелев сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринен кездештирүүгө болот. Алсак, М. В. Пименованын көз карашы боюнча, тил, бир жагынан, белгилүү бир концептуалдык системаны түзүп турса, экинчи жагынан, дүйнө тууралуу билимдин концептуалдык системасын түзүү каражаты болуп саналат [Пименова, 2014:92]. Демек, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – дүйнө тууралуу билимдердин тилде чагылган жыйындысы, ошондой эле

жаңы билимдерди алуунун жана интерпретациялоонун ыкмасы болуп саналат.

Үчүнчү багытта биринчи менен экинчи багытта изилденүүчү маселелер бириктирилип, бир тилдеги концепттердин лингвистикалык өзгөчөлүгүнө комплекстүү (лингвистикалык, маданият таануучулук, семиотикалык) анализ жүргүзүүнүн негизинде ошол тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн аныктоо максаты реализацияланат. Мындай изилдөөлөрдү А. А. Зализняк, И.Б. Левонтина, Е.В. Рахилина, Е.В. Урысон, Е.С. Яковлева сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Демек, бул багытта дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилде калыптанган жана ошол тилде сүйлөгөн адамдардын кебине мүнөздүү болгон чындыкты кабыл алуу схемасы катары мүнөздөлөт.

Ааламдашуунун 20 –кылымдагы негизги маселелеринин бири улуттук баалуулуктарды сактоо экендиги маалым. Өзгөчө майда улуттардын улуттук баалуулуктарын сактап калуу зарылдыгы күн тартибине коюлуп отурат. Ошондуктан этностордун өзгөчөлүгүн, менталитетин, баалуулуктарын көрсөткөн улуттук тилди сактап калуу ар бир улут үчүн олуттуу маселелерден экендиги талашсыз. Башка бир маданияттагы баалуулуктар экинчи бир маданияттагы инсандардын көзүн ачып, өзүлөрүндө жок баалуулуктар бар экендигин көрүшүп, аларды сыйлоо, аярлоо менен адамдар бири - бирин сыйлоону үйрөнүшөт, ар бир улутта уникалдуу көрүнүштөр бар экенин көргөндө гана өзүлөрүнүкүн баалай алышат жана алардын керек экендигин сезишет. Ошондо гана тилдин баалуулугун сезишип, андагы улуттук көрүнүштөрдү позитивдүү маанайда талкуулап, ар улуттун духун туура берүүгө аракет жасашат. Улуттук тилге мындай маани берүү, улуттун менталитетин туура көрсөтүү алардын тилдик каражаттарын илимий негизде сүрөттөп берүү ДТСтин теориясын өнүктүрүүгө чоң өбөлгө түзөт.

Ар бир тил коомдо бир канча функцияны аткарат: а) баарлашуу; б) маалымат берүү; в) угуучуга таасир этүү; д) дүйнө тилдеринин өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалымат жыйноосу кирет. Ошону менен эле бирге этникалык компоненттин эстен чыгарбоо шарт, себеби тил дүйнө бейнесинин көп кырдуу

экендигин далилдейт. Аларга дүйнөнүн илимий сүрөтү, дүйнөнүн улуттук сүрөтү, дүйнөнүн адам жөнүндөгү сүрөтү, дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү, дүйнөнүн этникалык сүрөтү өңдүү бир катар жеке маселелерди камтып турат. Мындай шартта көбүнчө маанисине көңүл бөлүнүп, аны берүүчү формасы экинчи орунга чыгат, б.а, маданий стереотиптердин пайдубалы курулуп , ошолор жөнүндө кеп болот.

Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү тил менен кошо жашай берет. Улуттун тилдик дүйнөсүн башка улуттагы аң - сезим аркылуу кабыл алуу мүмкүн эмес деген бир жактуу ойлор айтылып жүрөт. Дүйнөнүн улуттук сүрөтү ошол улуттун мүнөзүн жана менталитетин көрсөтөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү дайыма ар бир улуттун тили менен тыгыз байланышта болуу менен бирге, ошол улуттун өзүнө тиешелүү кайталангыс белгилер улуттун тилинде чагылат жана алар улуттун тилдик сүрөтүн түзүү менен муундан муунга берилип олтурат. Ошол кубулуштарды берүүдө же кабыл алууда айлана- чөйрөнү таануу жана аны моделдештирүү аң-сезимде автоматтык түрдө ишке ашышы мүмкүн, себеби улуттук тил – эң негизги этногендик фактор болуп эсептелинет. Улуттук тилди толук билгенде гана улуттун этникалык аң- сезимин түшүнүүгө болот, ошондо гана улуттук маданий салт- санааларын түшүнүүгө өбөлгө түзүлөт [Морковкин, Морковкина, 1997:47-48].

Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү (ДУТС) – тигил же бул конкреттүү тилдик коомчулуктун, конкреттүү этностун объективдүү дүйнөнү кадимки (тилдик) аң-сезим аркылуу чагылдыруусунун жыйындысы [Корнилов, 1999:112]. Кыргыз тил илиминде соңку жылдарда гана англис, орус, француз тилдеринде колдонулган терминдерге эквиваленттүү болгон «дүйнө сүрөтү» термини колдонула баштады. Бул термин мазмуну жагынан батыш, орус тил илимдеринде колдонулуп келе жаткан терминге маанилик жактан толук шайкеш келет.

1.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн англис тилинде изилдениш абалы

Америкалык окумуштуу Питер Стоквелль Когнитивдик лингвистиканын бир тармагы катары адабий чыгарманы анализдөөнү, когнитивдик поэтиканы эсептейт. Аталган илимий тармактар стилистикалык талдоонун алкагына кире тургандыгы маалым. П.Стоквелль өзүнүн «Когнитивдик поэтика» аттуу эмгегинде адабий жанрларды кеңири планда алып, андагы тарыхый периоддорду кеңири камтуу менен Америка, Европа тил илимдериндеги алдыңкы традицияларды пайдаланган.

Когнитивдик лингвистика жаатындагы метод-ыкмалар катары дискурстук анализ, семиотикалык анализ, семантикалык анализ, тилди компьютердин жардамы аркылуу моделге салуу өндүү методдорду атап өтүүгө болот. Сөз болуп жаткан багытта Ч. Филлмор, Ч. Лаккоф, Р. Тальми, А. Кибрик өндүү окумуштуулар терең изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, бир катар тилдик-факты материалдарга категоризация-лаштыруунун негизинде концептуалдык анализ жүргүзүшкөн.

Америкалык изилдөөчүлөрдүн маалыматы боюнча когнитивизмдин өнүгүүсүн төрт этапка бөлүп кароого болот:

1718-1798-жылдар аралыгын окумуштуулар “алтын жалатылган” доор (позолоченный век) катары мүнөздөшкөн. Анткени аталган мезгил аралыгында илим менен экономиканын гүлдөп өсүшү, өз кезегинде, маданият таануунун да жогорку деңгээлде өсүшүнө жагымдуу таасирин тийгизген.

1. “Алтын доор” деп аталган мезгил Анна ханышанын башкаруусунун алтын кылымына туура келет. Т.а., XVII кылымда Англияда когнитивдик илимдин өнүгүү этабы башталган.

2. Орто кылымдагы, тактап айтканда, XV-XVI кылымдар аралыгы өткөөл мезгил катары мүнөздөлүп, сөз болуп жаткан илимий тармактын өнүгүүсү боюнча бүдөмүк маалыматтар гана айтылат.

3. Батышта, атап айтканда, алгач Германияда 1989-жылы когнитивизмдин ассоциациясынын уюшулушу менен, анын өз алдынча илим тармагы катары өнүгүүсүнүн жаңы доору башталган.

Гумбольдтун бул ойлору менен Э. Сепирдин тилдин ой-пикирди

өткөрүп берүү системасы гана эмес, андан алда канча жогору турган нерсе экендиги жөнүндө теориясынын өз ара байланышы бар. Э. Сепирдин ою боюнча, тилдер - бул биздин рухубузду чулгап турган жана анын бардык ар кандай символдуу көрсөтүлүш-чагылыштарына алдын ала белгилүү болгон формаларды берип турган көзгө көрүнбөс жабуу болуп эсептелинет. Ойлоо категориялары тилдик категориялар менен тыгыз байланышкан, анткени бардык тилдердин ички мазмуну бирдей-ал-тажрыйбаны интуициялык (ич күүдү, сокур сезим) жактан билүү [Сепир, 1993: 193-195]. Тил-бул мурунку бардык муундардын таанып-билүү процессин чагылдырган, улуттун жараткан нерсеси [Вайсгербер, 1993: 119-120].

Ал эми «тилдик менталдуулук» айтымынын мазмуну ар кандай эмгектерде чар жайыт колдонулуп, изилдөөчүлөрдү ого бетер чаташтырганын көрүүгө болот. Уорф-Сепирдин улантуучулары бул айтым (термин катары колдонулуп келе жатат) лингвоулутчулдук (белгилеген У.К.) менен тыгыз байланышканын жакшы эле билишсе керек. Б. Л. Уорф Европа тилдерин «логикалык ойлоонун тилдери» катары Түндүк Америка индеецтеринин тилдерине каршы коет, себеби индеецтердин тили «логикалык ойлоо» менен эмес, «интуициялык ойлоо» менен мүнөздөлөт имиш.

Америкалык лингвист Р. Джекендоффтун пикиринде-концепт-тажрыйбаны чагылдыруучу жана фиксациялоочу «менталдык структура-түзүлүштөр», жана ошондой эле онтологиялык категориянын конструкту болуп эсептелет [Джекендофф, 1993: 78]. Маалыматтуулук позициясынан, бул феномен «адам ойлонуу процессинде ар кандай операцияларды жүргүзгөн маани-мазмундар тууралуу элестетүүлөргө жооп берет жана алар тажрыйба менен билимдердин мазмунун, бардык адам ишмердүүлүгүнүн жана дүйнөнү таанып-билүү процесстеринин мазмунун билимдин кандайдыр бир «кванттары» катары чагылдырат». [КСКТ 1997: 90]. Биздин пикирибиз боюнча, концептти билимдин кандайдыр бир «кванттары катары караган бул көз караш көңүл бурууга арзырлык, анткени анда концепттер менен адамдын тажрыйбасынын өз ара байланышы көрсөтүлгөн. Бул ой америкалык

окумуштуу Р. Джекендоффтун пикирине жакын, бирок андан айырмаланып, «Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндөгү» аныктамада алынган билимдердин «дозаланганы» жана ал билимдердин бир азыраак «порция-үлүштөр» түрүндө сакталары баса белгиленет. Адамда өз алдынча, башкача бир мозаиканы түзүү менен, бул «кванттар» дүйнөдө болуп жаткан нерселер тууралуу толук картиналарды берет.

Ар бир тилдин өзүнүн дүйнө таанууда өзгөчө сүрөтү болот жана ошол тилде сүйлөгөн адамдар дүйнө таанууда ошол тилдин өзгөчөлүгүн сактоо менен айлана чөйрөнү тааныйт жана алар тилде сакталып калат. Ал эми тил болсо адамдагы билимди сактоонун бирден бир куралы болуп саналат. Тил аркылуу объективдүү дүйнөнү көрсөтүү менен адам өзүнүн билимдеринин натыйжаларын да сөздөр б.а. тил аркылуу сактайт жана алар түрдүү концептер аркылуу берилет.

Дж. Лайонздун аныктамасы боюнча «концепт деп акылдын жардамы менен курчап турган дүйнөнү таанып билген же түшүнгөн ойлом, элестөө же менталдык түзүлүштү түшүнүүгө болот» [Лайонз, 1997].

Америкалык окумуштуу Р. Джекендофф лексикалык концептти белгилүү бир аталган объектинин белги-касиеттери жөнүндө жана алдыда когнитивдик системага кирген башка объектилердин менталдык түшүндүрүүлөрү менен салыштырылган маалыматты өзүндө сактаган менталдык схема катары түшүндүрөт [Джекендофф, 1997: 9-б].

Дж. Лакоффтун билдирүүсү боюнча, концепт түшүнүгүн философиялык категория гештальт менен салыштырууга болот. Бул категория гештальт психологиядагы борбордук абалды ээлейт жана кабыл алынган нерселерди туруктуу топтолгон табигый формасын билдирет. Өтмө маанисинде гештальт түшүнүгү элементтердин ойлоо жөндөмдүүлүгүнө жана маданий түзүлүшкө, баалуулуктарга байланышкан жана аныкталаган бүтүндөй структурасы катары кабылданат. Бул парадигмада концептти элементтери бири-бирине таасир эткен жана бири-бири менен байланышкан түшүнүк менен байланышкан бүтүндөй түзүлүш катары аныктоого болот

[Лакофф,1981].

Дүйнөнүн физикалык сүрөтү мисалы, мейкиндикти көрсөтүүдө (жогору төмөн, ойдо –ылдый , батыш – чыгыш , убакытты көрсөтүүдө – күн – түн, кыш – жаз) жана башка көптөгөн параметрлерди бериши мүмкүн. Булардын түшүнүк катары калыптанышына тил, традициялар, салт санаалар, тарбия билим жана башка социалдык факторлор абдан чоң роль ойнойт. Дүйнөнүн физикалык, же химиялык сүрөтү тилдик сүрөттөн мурун турат, ал эми ДТС ошол түшүнүктөрдү калыптандырып, алардан кийин турат. Ошондуктан адам баласы тилдин жардамы менен айлана чөйрөсүн таанып тажрыйба топтоп улуттук өзгөчөлүктөрдү сезе алат анын баардык деңгээлдеринде тилдик өзгөчөлүктөрү байкалат. Адамдардын сүйлөгөн тили аркылуу ДТС пайда болот жана аны адам ошол тилдик каражаттар аркылуу көрө алат.

Ар бир адамдын концептуалдык дүйнө сүрөтү ар башка болушу мүмкүн. Ал тургай түрдүү мезгилдерде, түрдүү жаштардагы адамдардын, түрдүү социалдык тайпадагы адамдардын ДТСти ар башкача болушу менен улуттук өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

Мисалы ар бир тилде фразеологологиялык каражаттардын ДТСти уюштурууда ролу чоң. Алар көбүнчө адамдардын мүнөзүн жана алардын жасаган иштерин кенен көрсөтө алышат.

Англичандар өзүлөрүнүн кайталангыз өзгөчөлүктөрүнө ээ болуу менен айрымаланат, бул өзгөчө макал лакаптарда, фразеологизмдерде, реалдар аркылуу берилип олтуруп муундан муунга өтүп турат.

Англис коомунда ДТСти көбүнчө адамдардын баарлашуу өзгөчөлүктөрүн, нормаларын, алардын жаратылышка болгон мамилесин көрсөтөт, булардын баары адамдын жаш кезинен башталат. Дүйнөнү таанууда тил менен маданияттын байланышы аркылуу эки фактыны эске алуу шарт: а) адамдардын ойлоо өзгөчөлүктөрү; в) дүйнө алардын кайсыл тилде сүйлөшкөндөрүнө да байланыштуу болот. Улуттун баалуулугу катары төмөнкүлөрдү кошууга болот, аларга: эквивалентсиз лексика, реалдар, фондук

лексика, лакуналар жана культуремалар. Мындай шартта маданият менен тил тыгыз байланышта болот. Андан сырткары макал лакаптар аркылуу элдин руханий, диний, эстетикалык баалуулуктарын биле алабыз.

Англичандардын башка улуттардан айырмасы алардын токтоолугу. Окумуштуулар бул сапатты алардын өлкөдөгү географиялык абалы менен түшүндүрүшөт, алар башка континенттен бөлүнүп турат. Ошондуктан ар бир англичанин кандай гана кырдаал болбосун өзүлөрүнүн адамдык жүзүн сактап калууга аракеттенишет жана эмоцияларын көрсөтпөөгө аракет жасашат. Буга мисал катары төмөнкү сөз каражаттарынан көрүүгө болот. *Actions speak louder than words; First think, then speak* // Сүйлөөрдөн мурда ойлон (Жети өлчөп бир кез);

He knows much who knows how to hold his tongue – Тилиңди тишине кат.
A hedge between keeps friends hip green – Соблюдение границ в отношениях способствует продолжительной дружбе [11, с.10].

Андан сырткары англичандар кекирейген, “бой которгон” адамдар болушат. Алардын мындай касиеттери төмөнкү тилдик каражаттардан көрүнүп турат. *To turn one’s nose up at something* – бой көтөрүү, *up stage and county coll.* – менменсинүү; *swollen head* – шектүү адам.

Алардагы жакшы сапатарынын бири болуп тез тез рахмат айтып, же кечирим сурап кичи пейилдик көрсөтүп тургандары. Булар үчүн атайын конструкциялар да бар. Мисалы, *Sorry, boys, can I have your attention, please?* Экинчиден алар эч убакта өзүлөрүнүн нааразычылыктарын көрсөтүшпөйт жана дайыма колдонулуучу сөздөрү: *That is a great idea. It is worth to discuss,* \\ укмуш, керемет деген сүйлөмдөр менен калп эле ыраазы кылышат, өзгөчө жеке турмушуна, жеке территориясына эч убакта киришишпейт.

Ал эми жаратылыш алар үчүн ыйык нерсе катары кабыл алышат.

spring garden – коомдук парк ; *beer garden* – короодогу кичине бакча:

After a storm comes a calm – боорондон кийин тынчтык өкүм сүрөт;

Англичандар жөнүндө алар ач көз болушат, акча дегенде баарын жасашат деген стереотип да бар.

That has no money needs no purse – Акчаң жокто капчыктын не кереги;
Take the money and run – Ал да кач.

Улуу британияда ал «мөөнөткө тургузуучу адам», деп аталган атайын кесип бар. Бул этикетти сактоонун нормасы катары каралат. Бир адам сиз үчүн мөөнөткө турат, а сиз ал үчүн 20 фунтов стерлинг төлөө керексиз, ал адам сиздин мөөнөтүңүздүн келгенин маалымдайт.

Англия – монархдардын өлкөсү, бул салт катары калып калган, бул дагы тилде тарыхты көрсөтүү менен берилет. Мисалы: take silk – падыша адвокаты; cream tea - атайы салттуу саат 17деги чай; Toast to the Queen – ханыша үчүн айтылчу каалоо. An Englishman's home is his castle – Англичандын үйү- анын сепили; A roof over your head – үстүндө үйү болуу ; East or West - home is best / There is no place like home – Өз үйүң өлөң төшөгүң , to stick to one's colours – жак дегенин бербөө.

Жашоодо англичандар үчүн дагы үй маанилүү ролу ойнойт. Англичандардын салттуулугун көрсөткөн макал ылакаптар, реалийлер бар: tea things – чай сервизи; put-u-up – coll. диван-кровать; foodie – гурман; tuck-in – coll. Нык тоюу; «Five o'clock Tea»- саат 17деги бул өзгөчө чай церемониясы , 19 кылымдагы этикетти так жана даана аткарышат.. To take tea with somebody – бирөө менен чай үстүндө иш бүтүрүү. Seven cups of tea make you up in the morning; nine cups will put you to sleep at night – жети пияла чай эртең менен ойготсо, тогуз пиала чай сени уктатат. If you are hot, tea will cool you off, and if you are cold, it will warm you up –Эгерде ыссысаң чай муздатат, эгерде үшүсөң ысытат. A hungry man is an angry man –ачка адам ачуулуу адам; To have a cup of Joe –бир чөйчөк чай ичүү.

Англичандар балдарды тарбиялоого өзгөчө көңүл бурушат, алар канчалык кыйынчылыкты көп көрсө ошончо жакшы бала болот дешет: to go through fire and water –Ыссык, сууктан өтүү (бышуу) же болбосо баланы кулдай жумшасаң, кандай жашайсың деген принцип бар;

Knowledge has bitter roots but sweet fruits – Билим ийне менен кудук казгандай, Мээнетин күчтүү болсо, татканың таттуу болот; An ounce of

knowledge may be worth a pound of comfort –Билектүү бирди жыгат, билимдүү минди жыгат.

Англичандардын менталитетинен айбанаттарга болгон сүйүүсү өзгөчө экендигин байкайбыз: sausage dog – coll. Такса\күчүк; dickybird – жөжө; cattle cake – //үй жаныбарлары үчүн атайы тамак; poppet – coll, сүйүктүү жаныбарым деп эркелетишет.

Англичандардын улуттук өзгөчөлүгү динде да көрүнөт. Мисалы: пуританизм, нормандардын рыцарствосу, закону сыйлоо: fiddle – арам акча табуу; the Babylon – sl. полиция; collage – sl. тюрьма; cop – sl. айыпкерди табуу; constable, bobby – coll. кайгуул; Panda car, jam sandwich, Z car – күзөт унаасы.

Тил менен маданияттын өз ара байланышы аркылуу гана алар маданиятын кийинки муундарга калтыра алыша тургандыгын абдан жакшы түшүнүшөт.

Англичандардын менталитети жана улуттук кулк-мүнөз, бөтөнчөлүгү, алардын дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүнүн түзүлүшүнө негиз болуп берет. Атап айтканда, алардын токтоолугу, катуу кайгырып же катуу сүйүнгөндө эмоциясын ачык көрсөтүшпөгөндүгү, чектен чыккан учурларды эске албаганда, эмоциялык абалын бир калыпта позитивдүү кармашкандыгы алардын улуттук бөтөнчөлүктөрүнүн бири катары эсептелет. Консервативдик көз караштарга көбүрөөк ыктап, коомдук турмушта болуп жаткан жаңылыктарга өтө эле ишенип кетишпейт. Ушул себептен улам илгертеден бери келе жаткан салт - санааларын бекем сакташат. Маселен, падышалардын үй-бүлөсүнө илгертен бери келе жаткан болгон сый урматынын, б.а., монархиянын сакталышы, тилдеги орфографиялык эрежелердин өзгөрбөй келе жаткандыгы, евро валютасын киргизбей коюшкандыгы өндүү чечимдердин баары консерватизмдин белгилери катары саналат. Мыйзамдардын дыкат сактоо – алардын улуттук өзгөчөлүгү жана сыймыгы. Маселен, айдоочулар полицейге карабай эле жол эрежесин дыкат сактоого аракет кылышат.

Баардык нерсеге акыйкат, чынчылдык менен мамиле жасоо, сылыктык,

чыдамдуулук, жеке менчикке сый мамиле, өзгөнүн ой-пикирин сыйлоо, башка бирөөнүн жашоосуна, ишине кийлигишпөө, чет өлкөлүк жарандарга караганда өздөрүн жогору сезүү, ашыкча эч нерсе жасабоо өңдүү кулк-мүнөздү англичандардын улуттук өзгөчөлүктөрү катары баалоого болот. Мындай бөтөнчөлүктөр алардын ДТСинин өзөгүн түзүү менен, лексикалык деңгээлде көбүнчө макал-лакаптар менен, фразеологизмдер, идиомалар, анегдоттор аркылуу чагылдырылат. Мындан тышкары мындай улуттук өзгөчөлүктөр катары баардык элдер менен чечилип сүйлөшө беришпегендикти, акчага өзгөчө мамиле жасашкандыктарын, маселен, маянасынын суммасын айтышпагандыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот. ДТС грамматикалык каражаттар аркылуу да экспликацияланат. Маселен, алардын сүйлөп жаткан аудиторияга кайрылуусунда “айымдар жана мырзалар” деген кайрылууда “айымдар” деген сөз биринчи айтылышы аял затына болгон сый мамилени күбөлөндүрүп турат: SIR, DEAR SIR, Ladies and gentleman.

Демек, жогоруда биз анличандардын эмоциялык жактан өзүлөрүн карамана билген, кескин пикир айтуудан алыс, консервативдүү, законду уга билген, сылык, чынчыл, оптимист, индивидуалдык маданиятын көрсөтө алган адамдар экенин биле алдык. Ошону менен эле бирге ДТС жогорудагы сапаттардын лексикалык жана грамматикалык деңгээлдерде экспликациялана тургандыгын көрдүк.

Британия маданиятындагы дүйнө сүрөтүнүн кыргыз маданиятындагы дүйнө сүрөтү менен окшоштуктары жана айырмачылыктары.

Эгерде биз эпикалык чыгармаладын негизинде эки маданияттын менталитетиндеги окшоштуктарды ала турган болсок, аларга көптөгөн фактыларды таба алдык. Англис тилиндеги «Артур падыша» тарыхый эпикалык чыгармасын иликтөөдө жана аны биздин улуу эпосубуз «Манас» эпосу менен салыштырганда төмөнкүдөй окуялардын окшош экендигине күбө болдук.

Эки эпосто тең негизги каармандар эч кимге тең келгиз баатырлар.

Манастын кырк чоросу болсо, Артурдун тандалып алынган 46 рыцары

болот.

Негизги каарман Артурдун кенешчиси акылман жана сыйкырчылыкты билген Мэрлин болсо, Манас эпосунда анын кеңешчиси жол көрсөткүчү Бакай бар.

Эки эпосто тен демократиянын өсүп өнүгүшүнө кенен жол берилет.

Согуштун пайдасы жок экендигин бул эпостор дагы бир жолу тастыктап, кенен көрсөтүлөт.

Манас эпосунда баатырдыгы жагынан, достукту сактай алгандыгы жагынан өрнөктүү болгон адам Алмамбет болсо Артур падыша эпосунда кара ат минген, кара согуштук кийим кийген «Кара рыцарь деп аталган» каарманды көрө алабыз.

Эки эпосто тең мифологиялык каармандардын активдүү катышуусуна кенен жол берилген. «Падыша Артур» эпосунда колдун Феясы, фея жөнөткөн рыцарлар, сыйкырдуу кылычтын ташка сайылышы, ажыдаардын катышуусу сыяктуу окуялар чыгарманын өзөктүү окуяларынан болуп саналса, Манас трилогиясында Айчүрөктүн ак кууга айланышы, Желмогуз Сарыбайдын баатыр менен кармашуусу, Алмамбеттин сыйкырчылык иш аракеттери ж.б. көптөгөн мифологиялык каармандардын катышуусу көрсөтүлөт.

Эки эпосто тең англичандар да, кыргыздар да жаратылыштын мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске алуу менен жапайы жана үй жаныбары катары аттын ролун өтө чоң деңгээлде көрсөтө алышкан, анда ат адамдын канаты экендиги эпостордо белгиленип жана ачык айкын көрүнүп турат. Мисалы англичандар ажыдаарды көрсөтүшсө, кыргыз эпосунда Конурбайдын Манас көрсөткөн (зоо паркы – ажайыпканасы мисал боло алат).

Аял затынын жакшы жактары гана көрсөтүлбөй алардын табыйгый көрүнүш болгон негативдүү жактары да Чачыкей менен Виевиент ханышаларынын жүрүм турумдарынан билүүгө болот.

Эпостогу «түш көрүү» маселеси да эки түрдүү маданияттагы элдин менталдык биримдиктерин көрсөтөт, себеби эки эпосто тең түшкө ишенүү, ага позитивдүү мамиле жасагандарын жана алардын семиотикалык каражат

катары берилгендиктерин көрө алабыз.

Эпостогу эң бир маанилүү факт болуп , анын идеясын көрсөткөн «
намыс» деген сөздүн даана жана так берилиши. Англис тилинде

«royal honor is at table \ \ кандык намыс столдо» деген сөз айкашынын
берилиши аркылуу чыгармадагы негизги айтылуучу ой же анын идеясы
экендигин билебиз, ушул сөз кыргыз эпосунда баштан аяк бир нече жолу
кайталанып, чыгарманын идеясын көрсөтүүдө чоң кызмат кылат.

Биз жогоруда көрсөткөн фактылар аркылуу эки түрдүү менталитеттеги
жана эки түрдүү маданияттагы коомдун окшоштуктарын көрө алсак, ошол эле
мезгилде биз окшош болбогон, эки маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп
турган фактыларга да дуушар болобуз. Аларга төмөкүлөрдү алууга болот.

Мисалы «Кентербери жомоктору» аттуу Дж.Чоссердин жыйноосунан
алынган чыгармада англичандардын диний ырым жырымдарга көбүрөөк
маани бергендиктери айтылат, анда сыйынуу саякатында жүргөн адамдардын
кызыктуу окуяларды бири - бирине айтып берүүлөрүнүн да өзүнчө б.а. динге
тартуудагы мааниси өтө чоң.

Чыгармадагы согуш жана жоокер кийимдеринин, жоо жарактарынын
негизги функциясы согуштук максатта гана колдонулбастан, тескерисинче
тынчтыкты, биримдикти коргоо максатында символикалык каражаттар катары
колдонулат.

1.4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн салыштырма планда изилдениши

Дүйнөнүн бир тилдеги сүрөтүн экинчи бир тилдегиси менен
салыштырып изилдөө соңку мезгилдерде гана колго алынгандыгын
белгилөөгө болот.

Орус жана англис тилдеринин мисалында лексикалык жана
фразеологиялык каражаттарды антропоцентрикалык ыкма аркылуу изилдөө Г.
А. Багаутдинованын эмгектеринде колго алынса, Х. А. Джахангири Азара
болсо изилдөөлөрүн орус жана перс тилдеринин мисалында жүргүзгөн. Ал
эми М.В. Завьялова дүйнөнүн сүрөтүн орус жана литва тилдеринин негизинде

иликтөөгө алган. Мындай изилдөөлөр кызыктуу фактыларга бай болгондугуна байланыштуу батыш өлкөлөрүндөгү изилдөөчүлөрүнүн кызыгуусун да жаратпай койгон эмес. Мындан тышкары дүйнөнүн сүрөтүн орус жана вьетнам тилдеринин негизинде Ли Тоан Тханг изилдөөгө алганын, Ю. А. Рылова дүйнө сүрөтүнүн семантикалык доминанттарын орус жана италия тилдеринин каражаттарынын мисалында субстантивдик көп маанилүүлүктүн негизинде изилдегенин, Т. А. Яковлева дүйнөнүн немис жана испан тилдериндеги сүрөтүн салыштыргандыгын, ал эми Р. Х. Хайруллина дүйнөнүн башкыр жана орус тилдериндеги фразеологиялык сүрөтүн салыштырып иликтегендигин кошумчалоого болот. Мезгил өткөн сайын ДТСке кызыгуулар күч алып, аны реконструкциялоо, б.а. кайрадан карап чыгуу маселесине кайрылышып, ага кызыктар болгон окумуштуулар көбөйгөн. Алардын ичинен Е. С. Кубрякованын сөз жасоо системасын изилдөөгө арналган эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Баарыбызга белгилүү болгондой, ДТСти түзүүдө грамматикалык каражаттардын ролу өтө чоң. Бул маселеге, негизинен, И. Ю. Гринева, И. М. Кобозева, Л. Б. Лебедева өндүү изилдөөчүлөрдүн эмгектери арналган. ДТСтин экспликацияланыш процессинде грамматикалык категориялардын ролу О. Ф. Жолобов, О. С. Ильченко, Н. Ю. Лукиналар өндүү окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Маселен, ДТСтин жаралышында синтаксистик конструкциялардын семантика-функционалдык табияты Е. В. Агафонова, Л. Г. Бабенко, А. А. Буровдордун эмгектеринде каралса, ал эми ДТСти тексттин деңгээлинде изилдөөгө И. Р. Гальперин, Е. И. Диброва, И. П. Карлявина, С. Д. Кацнельсон, Л. М. Лосева, Е. И. Матвеева, Т. М. Николаева өндүү окумуштуулардын эмгектери арналган.

Жогоркуда аталган эмгектерде тилдик фактылар гана изилдебестен, ДТСтин негизги компоненти катары концептер жана алардын типтерин иликтөөгө алынган. Демек, ДТСтин татаал типологиясы бар экендиги анын системалуу мүнөзгө экендигин айгинелейт.

Кыргыз тил илиминде объективдүү дүйнөнүн адам аң-сезиминде жана

ой жүгүртүүсүндө чагылуу процесстерине байланыштуу маселелер Б.Юнусалиевдин фундаменталдуу эмгектеринде (1951; 1956) изилдөөгө алынган. Кийин аталган багытта изилдөө иштери Б. О. Орузбаева, Т. К. Ахматов сыяктуу окумуштуулардын илимий иштеринде улантылган. Бирок бул авторлордун эмгектеринде маанилердин семантикалык параметрлери, объективдүү дүйнөнүн тилдеги чагылышынын механизмдери каралганы менен, тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышына байланышкан олуттуу маселелер изилдөөгө алынган эмес.

Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын калыптанышы профессор З. К. Дербишеванын ысымы менен байланыштуу каралат. Анткени анын эмгектеринде кыргыз тил илиминде алгачкы жолу когнитивдик лингвистиканын терминологиялык базасы колдонулган.

Кыргыз тилинде дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн изилдениши салыштырмалуу жаңы илимдерин катарын толуктап, бул багытта бир катар илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

З. К. Дербишева «Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги концепттер (Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры)» деп аталган илимий монографиясында кыргыз тилиндеги негизги концепттерди алардын аткарган функциясына карата:

1. турмуш-тиричилик концепттери (өмүр, өлүм, ажал);
2. социо-маданий концепттер (каада-салт, аш-той);
3. антропоморфтук концепттер (бала, аялзат, тууган-урук);
4. табият концепттери (тоо, жылкы);
5. улуттук маданий концепттер (бата, сөз, арбак);
6. руханий, адеп-ахлактык концепттер (абийир, ар-намыс, адамгерчилик, ынтымак),
7. руханий-психологиялык концепттер (кут, бакыт, арман) өндүү концепттерге бөлүштүргөн [Дербишева, 2012 :30].

Кийинчирээк профессор К. З. Зулпукаров, профессор М. Ж. Тагаев, профессор Г. А. Куттубаеванын жетекчилиги астында когнитивдик

изилдөөлөр пайда болду. Атап айтканда, окумуштуулар Г. А. Мадмарова көркөм чыгармалардагы маданий аралык концептер, Э.Т.Төлөкова «бала», Ы. А. Темиркулова «көз», «бет», Г. Н. Коротенко, Н. Сардарбек кызы «жан», Л. В. Иванова «мекен», О. Д. Тихоненко «кайгы-сүйүнүч», А. Р. Бутешова «жашоо», А. Б. Мацута «сулуулуку», Г. А. Абыканова «суу», А. Н. Сыдыков «этнолингвистика», Б. Б. Нарынбаеванын универсалдуу, макро жана микроконцептерди, А. А. Калмурзаева диний концепттерди талдоого алышкан. Ал эми С. Б. Эргешова менен А. Абдулатов кыргыз тилиндеги паремияларды когнитивдик лингвистиканын өңүтүнөн изилдешсе, П. К. Кадырбекова «Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилери (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде)», Г.Ш.Абдразакова «Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «суу», «тоо», «жер» концептери» аттуу илимий иштерин, У.Ж.Камбаралиева «Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында)» темасында докторлук диссертацияларын коргошкон. Демек, мындай эмгектер кыргыз тил илиминде бул багытта изилдөө иштеринин бир кыйла жандангандыгынан кабар берет.

Азыркы мезгилде тил илиминде тилдик кубулуштар когнитивдик нукта ар тараптан изилденип жатат. Алсак, лингвомаданият таануу, антропологистика, психологистика сыяктуу багыттардын ичинде тил менен ойломдун карым-катышын элдин руханий баалуулуктары, дүйнө таанымы, ой жүгүртүүсү жана психикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта кароо тенденциялуу мүнөзгө өткөндүгү байкалат.

Илимпоз У. Ж. Камбаралиева монографиясында кыргыз жана орус тилдеринин материалдарынын мисалында дүйнөнүн концептуалдык картинасындагы (сүрөтүндөгү) убакыттын категоризациясы боюнча талдоолорду жүргүзгөн. «Мезгил» жана «Время» концептосфералары когнитивдик лингвистиканын өңүтүндө глобалдуу менталдык бирдиктер катары комплекстүү анализге алынган. Тил илиминде концепт боюнча жаралган ар кыл пикирлер, концепциялардын негизинде окумуштуу ага

төмөнкүдөй аныктама берет: «концепт – это дискретная ментальная единица, присутствующая в сознании человека как базовая единица мыслительного кода, имеющая относительно систематизированную структуру и не всегда вербализованное содержание, представляющая собой результат когнитивно-познавательной деятельности отдельной личности и общества, несущая в себе совокупность информации и культурно-обусловленных представлений человека о явлениях и предметах действительности» [Камбаралиева, 2013:58].

Андан ары У. Камбаралиева концепттердин жаралыш жолдорун төмөнкүдөй ажыратат:

- Сезимдик тажрыйбанын негизинде, б.а. курчаган чөйрөнү түздөн-түз сезим органдары аркылуу кабылдоо (көрүү, угуу, жыт, сезүү);
- Адамдын предметтик-практикалык ишмердүүлүгүнүн негизинде б.а. анын ар кыл предметтер менен иштегенинин негизинде;
- Эксперименталдык-таанып билүүчүлүк жана илимий ишмердүүлүктүн негизинде;
- Ойлонуунун негизинде б.а. белгилүү болгон концепттердин үстүндө ой жүгүртүү, пикирдешүү, жыйынтык чыгаруу ж.б. натыйжасында;
- Вербалдык жана вербалдык эмес баарлашуунун негизинде, адам башка бирөөгө тил каражаттары же жаңсоолор, пантомима, атайын белгилер менен кандайдыр бир концепти кабарлайт, түшүндүрөт.

Бул ыкмалар көбүнчө бир-бирин толуктап турат, чогуу колдонулушу мүмкүн [Камбаралиева, 2019:117].

Изилдөөчү Э.Төлөкова концепт боюнча мындай жыйынтык чыгарат: *«Биздин оюбузча, концепт – биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү, өздөштүрүлүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик. Бул бирдиктер татаал түзүлүшкө ээ болуп, биздин мээбизде сакталат. Ал түзүлүштөр мээде ар кандай элес түрүндө уюшулат. Элестер адамдын*

мээсинде кээ бир учурда жөнөкөй элес, сүрөт түрүндө болсо, кээ бир учурда бир сүрөт менен чагылдырылышы мүмкүн болбогон, кыймыл-аракеттүү, окуялуу татаал түшүнүк түрүндө уюшулат. Мисалы, азан чакырып, ат коюу аземин алып көрсөк, мында мээде: азанчы, наристе, наристенин жакындары жана ат коюуга байланыштуу кыймыл-аракеттик түшүнүктөр, окуянын жүрүшү ж.б. элестейт» [Төлөкова, 2012: 11].

1.5. Лингвопоэтика-дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн өзгөчөлүгү

Лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүнүн: а) лингвистикалык анализ; б) стилистикалык анализ; с) адабий же филологиялык анализ; д) семиотикалык анализ өңдүү түрлөрүн өзүнө камтыйт. Лингвопоэтикалык изилдөөнүн негизин О. С. Ахманова, А. А. Липгарт, М. Э. Коңурбаев (Библиянын котормосунун мисалында), З. К. Караева (“Манас” эпосунун котормосунун негиздеринде) тарабынан изилденген. Ал эми жалпы тил илими жаатында сөз болуп жаткан багытка карата В. В. Виноградов “көркөм (поэтикалык) кептин теориясы” (1959, 1963), Г. О. Винокур «поэтикалык тил илими» (1991а,б), В.М.Жирмунский «поэтикалык лингвистика» (1975, 1977), Р. О. Якобсон «поэтикалык диалектология» (1987) деген өңдүү терминдерди сунушташкан. Өзүнүн акыркы эмгектеринде академик В. В. Виноградов “лингвистикалык поэтика” же “лингвопоэтика» (Виноградов 1971) деген аталышты колдонгон.

Поэтикалык тилди улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданган бир формасы катары кароого болот. Поэтикалык тилдин дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү тилдик элементти максималдуу актуалдаштыруу менен байланыштуу. Ал эми актуалдаштыруу схеманы, стереотипти бузуу дегенди түшүндүрөт. Практикалык тилдин элементи анын адепки, түз мааниси боюнча, стереотиптик мүнөздө автоматтык түрдө кабыл алынса, поэтикалык тилдин элементи автоматтык түрдө кабылдоо менен, анын чыныгы маанисин, семантикалык жылышууларын, көркөм маңызын андап-түшүнүүгө мүмкүн эмес. ЛПнын предметин көркөм текст деп түшүнөбүз. [Абдыкеримова, 2017].

Подтекст – көркөм текстте баяндалган кандайдыр бир окуянын, көрүнүштүн, фактынын же ойдун ачык түрдө баяндалбаган, реципиент тарабынан индивидуалдуу мүнөздө кабылданган, көмүскө мааниси. Подтексттик маалыматтын мааниси баяндалган ойдун түз, номинативдик семантикасы, фактылык маалыматтын мааниси менен дал келбейт.

Көркөм текст деген эмне? Тил илиминде жалпы кабыл алынган аныктама боюнча, текст дегенибиз тилдик каражаттардын, элементтердин байланыштуулук принцибинин негизинде уюшулган когеренттүү удаалаштыгы катары эсептелип жүрөт. Кандай гана текст болбосун, белгилүү бир туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөрдүн чегинде уюшулат да, кандайдыр бир ойду, маалыматты туюндуруу үчүн түзүлгөн, белгилүү бир темага багытталган семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык бүтүндүк иретинде каралат.

Кыргыз окумушууларынын лингвопоэтиканы изилдөөлөрү кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын (тилин) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер саналуу гана. Адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердеги (М. Борбугулов (1996), Ж. Шериев (1993), А. Муратов (2004), ж.б.) көркөм чыгарманын тили боюнча көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар жөнүндө иликтенип, алардын негизинде гана көрсөтүлгөн. Бул маселени кененирээк планда иликтөөгө алган С. Өмүралиеванын (1987, 1999), Ж. Мамытовдун (1990, 2002, 2007), Б.Усубалиевдин (1994), А. Оморовдун (2002) эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Маселен, профессор С. Өмүралиева көркөм текстти кептик факт, дихотомиянын бир бөлүгүнүн реализациясы катары кароо менен, лингвистикалык талдоону 2 түрдүү өңүт аркылуу: 1) маселенин маңызын берүүчү бир эле сөздүн, сүйлөмдөн турган синтаксистик бирдик - микротекст чегинде; 2) бүтүндөй кептик турум, чыгарма – макротексттин чегинде жүргүзгөн. Профессор Ж. Мамытов көркөм чыгарманын тилинин спецификасын лингвостилистикалык планда, андагы

диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу сыпаттоого алган. Изилдөөчү А. Оморов акын Ж. Мамытовдун поэзиясындагы тилдик каражаттарды стилистикалык аспектиде иликтөө менен, поэтикалык чыгармалардагы сөздөрдүн маанилери, троптун фигуралардын, фоностилистикалык каражаттар, ыр түзүлүшүндөгү айрым маселелерди изилдөөгө алган. Ал эми профессор Б. Ш. Усубалиев тилдин көркөм адабий чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, адабий чыгарманын тилинин көп милдеттери бар экендиги тууралуу айткан. Соңку мезгилдерде тексттик лингвистиканын алкагындагы изилдөөлөрдүн активдешкени сөз болуп жаткан багытта бир катар эмгектердин пайда болгондугу айгинелейт [С.Мусаев, 2000, Т.Маразыков, 1996, 2005 а,б, С.Өмүралиева, 2002, 2005]. Аты аталган окумуштуулар көркөм чыгармалардын тилине тиешелүү маселелерди тактап, аларды тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык маселелери менен байланышта карап, сөз болуп жаткан багытка байланыштуу принципалдуу илимий-теориялык жана практикалык маселелерди аныктоо, системага салууга ишине чоң салым кошушкан. Ошондой болсо да аталган багыт боюнча изилдөө иштерин жүргүзүү актуалдуу маселелердин катарында калууда десек болот.

Кыргыз филологиясында көркөм адабияттынын тилинин спецификасы, адабияттын формасы жана материалы болуп саналган тилдик уюшулушунун лингвистикалык жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп-талдоонун системасы, ыкма-амалдары, теориялык-методологиялык базасы толук иштеле элек.

Профессор Ж. Мамытов көркөм чыгарманын тилинин өзгөчөлүгүн лингвостилистикалык планда изилдеп, андагы диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык релевантулугун талдап чыккан.

Жогоруда айтылган поэтикалык анализдөөнүн түрлөрүнө эпикалык жанрды кошуп негизги төрт ыкманы бөлүп көрсөтүүгө болот. Эң алгачкы ыкмаларынын бири катары, жогоруда сөз болгондой, үч деңгээлдеги талдоо болуп эсептелет. Үч баскычтуу талдоону О. С. Ахманова менен Р. Ф. Изделис алгачкылардан болуп пайдаланышкан. Бул ыкма лингвопоэтикалык илик жүргүзүүнүн алгачкы, негизги ыкмасы катары узак убакыт колдонулуп келген. Сөз болуп жаткан ыкманын жардамы аркылуу стилистикалык жактан маркерленген каражаттарды тилдин баардык деңгээлдеринде изилденишин да кошумчалоого болот.

О. С. Ахманованын илимий ишин улантуулары Липгарт В. В., Конурбаев М. Э. төмөнкүдөй изилдөөлөрдү жасашкан.

Үч деңгээлдеги талдоо төмөнкүлөрдү камтыйт:

Биринчи деңгээл катары эсептелген семантикалык деңгээлде (Ахманова О.С., Липгарт А.А., Конурбаев М.Э.) көркөм чыгарманынын тексти семантикалык өңүттөн изилденип, андагы тилдик каражаттардын денотативдик маанилеринин ачылып берилишине басым жасалат.

Экинчи деңгээлде тексттеги (метасемиотикалык деңгээл) тропторду, фигураларды, б.а. баардык стилистикалык маанилерин, б.а., маркерленген, маркерленбеген каражаттарды таап, алардын коннотативдик маанилерине басым жасоо менен иликтөө ишке ашырылат.

Ал эми үчүнчү деңгээл метасемиотикалык анализ деп аталып, анда жогоруда сөз болгон стилистикалык жактан маркерленген же маркерленбеген стилистикалык каражаттар кандай деңгээлде эстетикалык таасир берүү кызматы, алардын чыгармадагы көркөм идеялык мазмундун, идеянын чагылдырылышында аткарган ролу изилденет да, анализдин бул түрү филологиялык анализге жакын келет. Көркөм чыгарманын мындай үч деңгээлде изилдениши жалпы чыгармага колдонулуучу ыкманын бири гана болуп саналат.

Көркөм чыгармада колдонулуучу экинчи бир маанилүү ыкма катары-ошол чыгармадагы көркөм ыкмалардын берилиши. Бул ыкмада тексттеги

стилистикалык каражаттар аныкталып, алардын семантика-функционалдык табиятын ачып берүү аракети көрүлөт. Сөз болуп жаткан ыкма көбүнчө гипертексттерди изилдөөнүн типологиялык өңүтүндө колдонулат.

Бул ыкма академик В. В. Виноградов тарабынан сунушталып, окумуштуулар Б. В. Томашевский, Л. В. Щерба, Л. Шпитц жана башка лингвистер тарабынан улантылган.

Лингвопоэтикалык изилдөөнүн дагы бир түрүн окумуштуу А. Липгарт лингвопоэтикалык катмарлануу же стратификация менен түздөн-түз байланыштыруу менен, анда метаметасемиотикалык илик жүргүзүлүп, чыгарманын идеясына басым жасалат. Анда биз жогоруда көрсөтүп кеткен стилистикалык маркерленген же маркерленбеген каражаттар кандайча адамга таасир бере алат жана чыгарманын идеясын кантип көрсөтөт деген маселени чечүү каралат, б.а., лингвопоэтикалык чечмелөөнү ишке ашырат, б.а. адабий анализ да кошулат.

Көркөм текстти изилдөөдөгү үчүнчү ыкма лингвопоэтикалык катмарлануу (стратификация) деп аталат. А. Липгарт өзүнүн доктордук диссертациясында стратификацияга бөтөнчө маани берүү менен, көркөм тексти анализдөөдө аны тематикалык жана стилистикалык катмарларга бөлүү сунушун киргизген. Анда көркөм образдарга жана лексика-грамматикалык структураларга, стилдик өзгөчөлүктөрдү көрсөткөн катмарларды анализдөөнүн жолун көрсөтөт. Мындай ыкма менен көркөм чыгармаларды анализ десе болот. Катмарлоо ыкмасы жалгыз эле лингвопоэтикалык ыкма болуп саналбайт, ал экстралингвистикалык, семиотикалык ыкма катары да эсептелет. Бул ыкма алгачкы жолу В. В. Виноградов тарабынан изилденип, тексттин фрагментиндеги тематикалык стилистикалык окшоштуктарды табууга багытталган.

Төртүнчү ыкма катары орус тилчи-окумуштуу тарабынан поэтикалык тексттерди салыштыруу ыкмасы сунушталган. Бул ыкмада түп нуска текст менен котормо текст тематикалык жана стилистикалык параметрлер аркылуу салыштырылат. Аталган ыкма диахрондук жана синхрондук планда А.

Липгарт тарабынан иштелип чыккан. Баяндоонун түрлөрүнүн теориясы көркөм чыгармада “лингвопоэтикалык маанилүүлүк” жана “лингвопоэтикалык функция” деген терминдер менен байланыштуу каралат. Бул теория дагы А. Липгартка тиешелүү болуп, анда Аристотелдин баяндоодогу трихотомиялык системасына ылайык: а) бир нерсеге таандык; б) балким таандык; с) сөзсүз таандык деген критерийлердин негизинде баяндоонун үч түрү сунушталат. Атап айтканда, аларга: 1) “сүрөттөп түшүндүрүп берүү” бир нерсеге таандык болот дагы нейтралдуу орунду ээлейт; 2) кандайдыр бир ойду өркүндөтүү, өзгөртүүчү мүнөзүнө ээ болуу менен стабилдүү болбойт. Дагы балким таандык категориясына туура келет; Бул шартта текст окурманды ошол тексттеги ар кандай кубулуштар менен байланышка чакырып, чыгармадагы ойду андан ары өнүктүрүүгө жардам көрсөтөт; 3) окурман өзүнүн кандайдыр бир каалоосун көрсөтөт, ал каалоо окурмандын эмоциясынан, түз жана кыйыр айтымдар жана логикалык аргументациялар аркылуу берилет.

Мындан тышкары көркөм тексти изилдөөдө баяндоонун типтери туурасында айтылып келип, тилдин: а) баарлашуу; б) маалымат берүү; в) таасир берүү өңдүү үч функциясы саналып, текстин окурманга таасир этүүсү коннотативдик деңгээлде, атап айтканда, стилистикалык маркерленген каражаттар аркылуу реализацияланары белгиленип жүрөт. Лингвопоэтикалык иликтөөдө баяндоонун түрлөрү негизги маселе болуп саналат. Мындай ыкманынын биздин изилдөөбүздө да негизги маселелердин катарында тургандыгын баса белгилөөгө болот.

Диссертациялык иште эпикалык көркөм тексттерден алынган фрагменттер лингвопоэтикалык анализдин методдору аркылуу талданып, анын көркөм чыгарманы иликтөөнүн башка ыкмаларынан айырмасы туурасында да сөз болот.

Көркөм тексттерди изилдөөнүн ыкмаларынын ичинен лингвопоэтикалык ыкма өзгөчө орунду ээлейт. Бул лингвопоэтикалык иликтөөнүн жолдору теориялык жактан алгач А.А.Липгарт тарабынан

негизделген. Анда текстти баяндоодо жалпы түрдө окуяларды (же кырдаалдарды) сүрөттөө менен, таасир берүүчү түздөн түз тилдик каражаттарды табуу болуп саналат. Ал эми көркөм тексттеги ой-толгоолор каармандын эрки-каалоосу менен болушу мүмкүн деп көрсөтөт [Мурашкина, 2004: 22-29]. Баяндоонун бул үч ыкмасын лингвопоэтикада баяндоонун түрлөрү деп аташат жана «тигил же бул идеялык-көркөм мазмунду берүүнүн логикалык-маанилик жактан айырмаланган ыкмалары, лингвопоэтикалык белгилердин: стилистикалык белги коюлган бирдиктердин топтомунун жана ал бирдиктердин потенциалдуу маанилеринин ишке ашуу даражасынын жыйындысы» катары түшүнүшөт [Мурашкина, 2004: 68]. Демек, лингвопоэтика – филологиянын бөлүмү, анын алкагында көркөм текстте колдонулган стилистикалык боектуу тил бирдиктери, алардын өз ара карым-катнашка кирүүсү, туюнтуу, таасир этүү, эстетикалык эффект жаратуу функциялары жана алардын мааниси каралат [Липгарт, 1996: 10].

Демек, аныктамадан көрүнүп тургандай, ар бир баяндоо тибинин өзгөчө логикалык-маанилик табияты болот жана алар өздөрүнө мүнөздүү болгон өзгөчө тилдик туюндурулушка ээ, ал эми ушул өңдүү баяндоонун түрлөрү лингвопоэтикада иликтенет. Бул ыкма алгач М. Э. Коңурбаев тарабынан Библиянын текстине лингвопоэтикалык иликтөөгө, ал эми З. К. Караева тарабынан “Манас” эпосун жана анын котормолорун семиотикалык деңгээлде салыштырууга карата колдонулган.

Лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмасынын алкагында көркөм эпикалык текст менен таанышуу стадиясына байланыштуу А.Липгарт төмөндөгү жагдайларды бөлүп көрсөтөт:

1) текстти баяндоонун кайсыл тиби каралып жатат, башкача айтканда, бул текстте предмет, кырдаал жайынча сүрөттөлүп жатканын, же жөн эле маалымат туюндурулуп жатканын, балким, тигил же бул объект туурасындагы ой-толгоо, же кимдир бирөөгө таасир берүүнү максаты коюлуп жатканын так аныктап, түшүнүп алуу керек;

2) лингвопоэтикалык иликтөөнүн ажырагыс бөлүгү болгон

стилистикалык анализдин жүрүшүндө изилдөөчү текстте таасир этүү функциясын аткарган стилистикалык каражаттарын бөлүп көрсөтөт. Изилдөөчү тарабынан бул стилистикалык жактан маркерленген тил бирдиктеринин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүнүн жана алардын семантика-функционалдык табиятынын көрсөтүлүшү принципалдуу мүнөздөгү шарт болуп саналат [Липгарт, 1996: 25].

Мындан тышкары окумуштуу тарабынан тексттин жалпы баяндоо мүнөзүн эске алынып, алардын лингвопоэтикалык функциясы, же «берилген баяндоо тибинин идеялык-көркөмдүк мазмунду ачып көрсөтүүдөгү жана эстетикалык эффектти жаратуудагы ролу» белгиленет [Липгарт, 1996: 14].

Демек, көркөм тексти баяндоодо лингвопоэтика тексттеги тилдин стилистикалык каражаттарынын ролун объективдүү баалоого жана тексттин көркөм бүтүндүгүн, табиятын ачып берет. Бул ыкманы пайдалануу тилдин стилистикалык маркерлеген каражаттарынын тексттин тилдик материалынын семантикалык архитекtonикасындагы ордун, ошондой эле стилистикалык маркерленген тил бирдиктеринин тексттин идеялык-көркөм мазмунун берүүдө жана эстетикалык эффектти жаратууда ролун түшүнүүнүн өбөлгөсү катары кызмат кылат.

Көркөм текстти анализге алууда лингвопоэтикалык иликтөө комплекстүү жана натыйжалуу ыкма катары чыгарманы терең иликтөөгө негиз болот, анткени аны пайдаланууда изилдөөчү эпикалык тексттин түздөн-түз мазмунун эмес, анда баяндоочу тарабынан окуялар канчалык деңгээлде так жана даана чагылдырылганы да иликтенет. Эпикалык тексттердин тематикалык деңгээлдеги окшоштугу же айырмачылыгы алардын көркөм өзгөчөлүгү тууралуу маселени чечпейт жана лингвопоэтикалык маанинин белгиси болуп эсептелбейт [Lipgart, 2004:25-26]. Табиятты сүрөттөө жылдын ар кайсы мезгилинде темасы боюнча айырмаланган менен, лингвопоэтикалык өңүттөн алганда ал, кыязы, бирдей болот, ошондуктан бул ыкманы биринчи жолу пайдаланганда эпикалык тексттин жалпы баяндоо мүнөзү эске алынарын белгилей кетели. Мындай баяндоочу кубулуштарга эпосто ар түрдүү эпикалык

формулалар кирет.

Бул кырдаал баяндоо типтериндеги лингвопоэтикалык тартиптеги ар түрдүү маселелерди чечүү – темасы жана жанры боюнча ар түрдүү тексттерди салыштыруу жана талдоо, оозеки көркөм чыгармачылыктын көлөмү боюнча чоң жана кичине чыгармаларын, алсак кыргыз элинин эпосторун, өзүнчө тексттерин жана тексттердин бүтүндөй топторун иликтөө үчүн пайдаланууга шарт түзөт. Келечекте баяндоо типтериндеги лингвопоэтиканы эпикалык жанрдын көркөм жолдорунун лингвопоэтикалык мүнөздөмөлөрүн типологиялык иликтөө үчүн пайдаланууга болоорун аныктоо зарыл. Башкача айтканда, баяндоо типтериндеги лингвопоэтика лингвопоэтикалык иликтөө үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат жана аны менен бирге өзүнө лингвопоэтикалык иликтөөнүн бардык салттуу принциптерин камтыйт. Алардын бири катары эпикалык тексттин көркөм өзгөчөлүктөрүн жана эстетикалык таасирлерин айтуучунун тили менен стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык маанилүүлүгү жана лингвопоэтикалык функциясы аркылуу ачып көрсөтүү эсептелет.

Мындай анализдин жүрүшүндө: а) алгач текстте колдонулган тилдик бирдиктердин семантикалык касиеттери, б) андан кийин алардын метасемиотикалык маанисин («эпикалык тексттин эмоционалдык-экспрессивдик-баалоо белгилерин» иликтөө О. С. Ахманова тарабынан жүргүзүлгөн [Ахманова, 2007: 454].

Көркөм тексттерди метасемиотикалык (лингвопоэтикалык) деңгээлде семантикалык жана метасемиотикалык (лингвостилистикалык) анализдин жүрүшүндө алынган бардык керектүү маалыматтардын негизинде изилдөөчү стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык ролун аныктай алат [Ахманова, 2007: 488]. Лингвопоэтикалык иликтөөнүн бул ыкмасы О.С. Ахманова жана башка бир катар окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан [Задорнова, 1984; Задорнова, 1992, Конурбаева М. Э., Караева З.К.].

Көркөм маанидеги лингвопоэтика тексттеги тигил же бул көркөм

ыкманын анын идеялык көркөм мазмунун берүүдөгү жана эстетикалык эффектти жаратуудагы ролун аныктоого шарт түзөт. Бул ыкманын негизинде эпикалык жанрды изилдөөдө анализдөө объектиси бүтүн тексттин деңгээлине көтөрүлөт. Андыктан бул ыкма айрым учурларда, эпос сыяктуу гипер тексттердин кээ бир аспектилерин иликтөөдө анализдөөнүн негизги методу катары кызмат кылышы мүмкүн. Лингвопоэтика көркөм ыкма, ошондой эле үч деңгээлдик анализ катары, иликтенип жаткан тексттин баяндоочу мүнөзүн ачып көрсөтүүнү көздөбөйт. Анткен менен «Лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмаларында», “Манас” эпосунда колдонулган атрибутивдик сөз айкаштарынын лингвопоэтикалык кызматын иликтөөдө биз окурмандын көңүлүн алар колдонгон жалпы баяндоочу контекстке, жана сөз айкаштарынын компоненттери аркылуу ишке ашырылган метасемиотикалык (лингвопоэтикалык) касиеттердин көлөмүнүн ортосундагы өз ара байланышка, жана текстте баяндоочу башталыш канчалык динамикалуу чагылдырылганына бурабыз [Липгарт, 1997: 26-108; Липгарт, 2006: 8-13].

1) Анализдин семантикалык деңгээлинде тексттин тулкусундагы тилдик каражаттардын денотативдик маанилери иликтенет.

2) Метасемиотикалык деңгээлде сөздөрдүн коннотативдик маанилерин изилдөө жана аларды лингвопоэтикалык өңүттөн салыштыруу, ошондой эле түп нускасынан жана анын котормолорунан, адаптацияларынан жана пародияларынан көз каранды болбогон тексттердин лингвопоэтикалык мүнөздөмөлөрүн салыштырып иликтөө ишке ашырылат [Липгарт, 1994: 60-113; Липгарт, 2006: 26-32]. Метасемиотикалык деңгээлде стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин идеялык-көркөм мазмуну контекстте иликтөөгө алынат жана алардын эстетикалык эффект, таасир жаратуудагы ролу каралат [Ахманова, 1978].

Ошондой болсо да ар дайым эле түп нуска менен котормону салыштыруу зарылдыгы чыга бербейт, андыктан лингвопоэтикалык иликтөөнүн бул ыкмасы бардык эле учурларда колдонулбайт. Лингвопоэтикалык салыштырууда ыкманын өзгөчөлүгүнө жараша тексттеги

баяндоонун тиби тууралуу маселе коюлбайт, ага ылайык көркөм ыкмалардын жыйындысы катары тексттин спецификасын түшүнүү үчүн, эстетикалык эффектини түзүү максатында баяндоонун тигил же бул тибинин ролу каралат.

Ал эми «стратификация» термини лингвопоэтикада көркөм-образдык жана лексика-грамматикалык түзүлүшү жана стилдик табияты боюнча бирдей болгон, бир стилистикалык доминантанын айланасындагы катмарларды, пласттарды же старттарды бөлүп көрсөтүү ишин түшүндүрөт [Полубиченко, 1991: 445]. Лингвопоэтикалык салыштыруудан айырмаланып, баяндоо типтериндеги лингвопоэтика стилистикалык жана тематикалык жактан ар кыл тексттерди салыштырууга мүмкүндүк берет. Баяндоо типтериндеги лингвопоэтикада лингвопоэтикалык иликтөөнүн тарыхында топтолгон оң тажрыйбаны эске алат жана аны менен бирге лингвопоэтикалык анализдин ыкмаларын өркүндөтүү жолунда маанилүү кадам болуп саналат.

Акырында көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализи али жаш лингвистикалык дисциплина экендигин белгилей кетүү зарыл, ал жаңыдан калыптанып келе жаткан тексттин лингвистикасы, психоллингвистика, герменевтика, стилистика, лингвопрагматика, коммуникация теориясы сыяктуу жаңы багыттар менен тыгыз байланышта. Мында ошондуктан көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализинин теориясында маселелердин бүтүндөй катары толук изилдене электиги маалым.

Текстти лингвопоэтикалык өңүттөн иликтөө маселесине байланыштуу орус окумуштуулары тарабынан көптөгөн эмгектер жазылган. Маселен, Болотнованын пикиринде, лингвопоэтикалык анализ поэтикалык чыгарманын көркөм кунарын аныктап турган поэтикалык формаларды, чыгармадагы мотивацияны көрсөткөн каражаттарды анализдөө катары аныкталган. Тексти уюштуруучу тилдин каражаттарды таап, аларды системага салуу жана тексттеги дүйнө сүрөтүнүн образын, ошону менен эле бирге автордун образын көрсөткөн эстетикалык идеал да лингвопоэтикалык анализдин предмети катары саналат. (Болотнова, 2001, с.48).

Тексти лингвопоэтикалык анализ жасоодо төмөнкү компоненттерди

эске алуу шарт:

- 1) чыгармада баяндалган окуя болуп өткөн жер жана автордун ой жоорусу;
- 2) текст кайсыл жанрга кирет?;
- 3) тексттин идеясы эмнеде?;
- 4) тексттин эмоционалдуу тоналдуулугу;
- 5) тексттин ритмикасы, ырдагы рифманын өзгөчөлүгү;
- 6) көркөм ыкмалардын берилиши;
- 7) тилдик каражаттарды анализдөө [Болотнова, 2001,с.48].

Ал эми текстти уюштуруучу категориялар универсалдуу жана универсалдуу эмес болуп бөлүнөт. Ал эми Л.Г. Бабенко тексттеги синтагматикалык байланышты изилдөөгө алып, аны сырткы жана ички байланыштырга бөлөт [Бахтин,1994; Гюббенет,1991]. Ал эми Н.С.Болотнова тексттин эстетикалык функциясына көбүрөөк көңүл болуп, кайталангыс образдарды изилдөөгө алып, көркөм текст - бул эстетикалык феномен экенин белгилеген.

Москва лингвистикалык мектеби тарабынан сунушталган концепцияга ылайык, лингвопоэтикалык анализ үч этаптан турат. Биринчи этап семантикалык анализ деп аталып, бул этапта лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык анализге даярдык көрүлөт. Бул этаптын максаты чыгармадагы объективдүү, предметтик дүйнөгө мүнөздөмө берүү жана аларды объект катары кароо менен, чыгарманын персонаждарын субъект катары иликтөө аракетинде жатат. Биринчи этаптын семантика деп аталышы айтып тургандай эле, тилдик каражаттардын маанисин иликтөө жана алардын тексттеги маанилерин толук түшүнүү аракети ишке ашырылышы керек. Мындай аракеттин логикалык жыйынтыгы катары чыгарманын мазмунун толук түшүнүү эсептелет. Чыгарманын мазмуну ар бир сөз, сөз айкашы, жана синтагмалар, лексикалык жана грамматикалык маанилер, андан сырткары фонетикалык каражаттар аркылуу да туюндурулаары белгилүү. Мындай тилдик каражаттар, өз кезегинде, лингвопоэтикалык анализдин предметтери

катары эсептелүү менен, алардын семантикалык анализинин жүргүзүлүүсүндө ар бир тилдеги түшүндүрмө, котормо сөздүктөр негизги каражат-куралдын милдетин аткарышат.

Лексиканын деңгээлинде филологиялык анализдин методдорун колдонуу максатка ылайыктуу экендиги тил илиминде айтылып келет. Толук кандуу жүргүзүлгөн семантикалык анализден кийин гана чыгарманын мазмунун толук түшүнүүгө болот.

Метасемиотикалык анализ

Көркөм чыгарманы талдоонун семантикалык деңгээлден кийинки экинчи деңгээли метасемиотикалык анализ деп аталып, бул деңгээлде, негизинен, текстке лингвостилистикалык талдоо жүргүзүлөт. Лингвостилистикалык анализдин өзгөчөлүгү семиотикалык анализди камтыгандыгында, б.а семантикалык деңгээдеги анализ өзүнчө эч убакта жашай албайт, алар белгилик кызматты да аткаруу менен, ар бир деңгээл бири-бири менен байланышта болуп турат. Ошонун натыйжасында чыгарманын мазмуну жаңы маанилер менен байып, өсүп өнүгүп, кеңейип турат.

Метасемиотикалык деңгээлдин негизги максаты мета (жаңы) мазмунду берип тургандыгы аркылуу түшүндүрүлөт. Чыгарманын жалпы, ошондой эле эмоционалдык мазмунунун туюндурулушунда көркөм каражаттардын ролу жана бир контексттин алкагында бири-бирине тийгизген таасири, коннотативдик маанилери өңдүү өзөктүү маселелер семиотикалык деңгээлдеги анализдин колдонулушу аркылуу иликтенет.

Семантикалык деңгээлде чыгарманын потенциалдуу маанилерин аныктоо маселеси коюлса, экинчи метасемиотикалык деңгээлде мазмундун контексте ачылып берилишине байланыштуу маселелер алдыңкы планга чыгат. Б.а., чыгарманын баардык кыйыр маанилери аркылуу, биринчиден, автордун эмне айтаарын, ага карата анын позициясын түшүнсөк, экинчи жагынан, контекст аркылуу туюндурулуп жаткан башка маанилерди да түшүнүү менен, тексттин метасемиотикалык жактан боёктуулукка ээ болгонун көрүүгө болот. Фонетикалык деңгээлде коннотациянын же боёктун берилиши

аллитерация менен коштолот.

Андан кийинки этап метаметасемиотикалык анализ деп аталып, ал лингвопоэтикалык анализдин үчүнчү деңгээли катары эсептелет. Бул деңгээлде текстин же чыгарманын идеясы, образдуу мазмуну жана эстетикалык таасир берүүчү тилдик каражаттардын бар экендиги белгиленип, алардын аткарылышы каармандардын сүрөттөөнүн жардамынан башка дагы эпикалык формулалар, окуялардын өрчүшү аркылуу да берилет. Бул жагынан алганда, лингвопоэтикалык анализдин айрым талаптары адабий анализге туура келет, демек, адабий анализ лингвопоэтикалык анализдин бир компоненти катары кызмат кылаары туурасындагы жыйынтыкка келүүгө болот. Мындай көз карашты экстралингвистикалык релеванттуулуктарга да байланыштуу айтууга болот. Аларга тарыхый, социалдык, менталдык, психологиялык, когнитивдик релеванттуулуктарды киргизүүгө болот. Ал эми сюжетти алып карай турган болсок, чыгарманын фабуласы, сюжеттин өнүгүүсү, композициясы жана алардын бири-бири менен байланышы жана кабыл алуучунун өзгөчөлүгү да прагматикалык релеванттуулук аркылуу берилет. Сөз болуп жаткан анализдин жардамы аркылуу көркөм образдын жаралышы, өнүгүү эволюциясына байланыштуу маселелерди көрүүгө болот. Мындан тышкары чыгарманын көркөм образдарынын эстетикалык таасири да анализдин предмети катары алынышы ыктымал. Сөз болуп жаткан тартиптеги талдоону “Манас” эпосуна карата кодонуу менен, көркөм образдардын адамдын аң-сезимине тийгизген таасирин байкоого болот. Образды үч бөлүккө бөлүшөт:

- 1) образ –элестүүлүк \ \ представление;
- 2) образ -персонаж мисалы - аялдын образы;
- 3) образдын үн менен берилиши.

Көркөм эпикалык тексттин тутумундагы ар түрдүү деңгээлдеги тил каражаттарын функционалдык-эстетикалык көз караштан алып, автордун оюна жомокчунун жекече манерасынын дал келишин иликтөөгө багытталган изилдөө ыкмасы. Бул ыкмада текст окурманда эстетикалык эффект пайда

кылган белгилүү идеялык-тематикалык жана образдык мазмунду чагылдырган тил каражаттарынын мыкты уюштурулушу катары каралат Көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализинин жүргүзүлүү тартибине карата Н. М. Шанский тарабынан төмөндөгүдөй конкреттүү аракеттердин катарын сунушталган:

- 1) эскирген сөздөрдү жана сөз айкаштарын, лексикалык жана фразеологиялык архаизмдер менен историзмдерди карап чыгуу жана талдоо;
- 2) поэтикалык символиканын түшүнүксүз фактыларын табуу жана талдоо;
- 3) эскирген жана окказионалдык перифразлардын анализи;
- 4) тааныш эмес диалектизмдерди, профессионализмдерди, арготизмдерди жана терминдерди табуу жана талдоо;
- 5) жомокчулардын семантикасын, сөздүн түзүлүшү, айкалышы жаатындагы жекече-автордук жаңычылдыктарын талдоо;
- 6) көркөм бүтүндүк катары талданып жаткан тексттин тигил же бул мазмундагы негизги сөздөрдү табуу;
- 7) эскирген же нормативдик эмес фактыларды фонетика, морфология жана синтаксистин деңгээлдеринде талдоо.

Демек, жыйынтыктап айтканда, чыгарманын тилдик материалында окурмандын көркөм маалыматты кабыл алуусуна, түшүнүүсүн кыйындаткан, коммуникативдик тоскоолдук жаратышы мүмкүн болгон тил каражаттарын аныктап чыгуу менен, аларды талдоо сунушу айтылган. Ал эми Н. С. Болотнова чыгарманын бүтүндөй тилдик материалын жана анын уюшулуш өзгөчөлүгүн иликтөө зарылдыгын белгилеген. Ошону менен эле бирге окумуштуу стилистикалык жана эмоционалдык жактан бейтарап тил каражаттарынын ролун баса белгилеген. Көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализинин төмөнкү түрлөрү бар:

- 1) лингвистикалык комментарий берүү (толук жана тандалма; синхрондук, алдын-ала, ырааттуу);
- 2) деңгээлдер боюнча толук жана толук эмес лингвистикалык анализ;
- 3) лингвопоэтикалык талдоо.

Лингвистикалык анализден кийин лингвостилистикалык анализ жасалат.

Демек, көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин негизи максаты катары чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун чагылдырууда жана уюштурууда ар түрдүү деңгээлдеги тил каражаттарынын ролунун жана функцияларынын толук жана дыкат иликтенишин эсептөөгө керек.

Көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин теориялык негиздери белгилүү орус лингвисти Л. В. Щербанын “Опыты лингвистического толкования стихотворений”(1922-ж.) аттуу эмгегинен башат алат. Окумуштуу чыгарманын тигил же бул тарыхый-адабий жана тарыхый-маданий түзүлүштөр боюнча көркөм анализи тууралуу маалыматтардын жетишсиздигин белгилеген жана чыгарманын тилинин “өз алдынча көркөм элементтердин терең маанилик нюанстарын” тексттин мазмунунун жана идеясынын өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта издеп табууга негизделген анализин сунуштаган. Мында өзүнчө көркөм текст изилдөөчү тарабынан адабияттын жалпы контекстинен бөлүнүп алынган жана имманенттик кубулуш катары каралган.

В. В. Виноградов «О языке художественной прозы»(1930-ж.) деген эмгегинде көркөм чыгарманын тилин «проекциялоо» ыкмасы менен, б.а. жалпы адабий тил контекстинин элементи катары кароого болот деген ойду негиздөөгө аракет кылган. Мындай көз карашка ылайык, бүгүнкү күндө көркөм чыгарманын тилин талдоонун имманенттик жана проекциялык деген эки тиби колдонулуп жүрөт.

Көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализинин теориялык жана практикалык маселелерине окумуштуулардын кызыгуусу ХХ кылымдын 60-жылдарынын аягынан башталып, ал эми 70-жж. башында көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализи педагогикалык институттардын программасына өзгөчө дисциплина катары кирген. Так ушул 70-жылдары советтик тил илиминде көркөм чыгарманын лингвостилистикалык анализинин теориясы иштелип чыккан. Сөз болуп жаткан жаатта изилдөө

иштерин жүргүзүшкөн Л. Г. Барлас, В. П. Вомперский, А. И. Горшков, С. Г. Ильенко, Е. В. Капацкая, В. И. Кодухов, Н. А. Купин, А. Н. Кожин, Л. Ю. Максимов, Л. А. Новиков, В. В. Одинцов, Л. Ф. Тарасов, Н. М. Шанский өндүү окумуштуулардын ысымдарын атап өтүүгө болот.

Бара-бара адабий чыгарманы комплекстүү иликтөө тенденциясы күчөп, анда лингвистикалык анализ:

- 1) текстти иликтөөнүн бир бөлүгү катары каралып;
- 2) тилдин бардык деңгээлдеринин бирдиктерин камтып;
- 3) текст жасоонун экстралингвистикалык негиздерин эске алуу менен жүргүзүлүп;

- 4) тил өзгөчөлүктөрүн чечмелөө максатында тектеш дисциплиналар (тарых, маданият таануу, адабият таануу, психология, коммуникация теориясы ж.б.) менен биригип;

- 5) бүтүндөй тексттин (жалпы чыгарманын) анализи деңгээлине көтөрүлө баштаган.

Көркөм чыгарманы иликтөөгө комплекстүү, синтетикалык мамиледен таасиринен улам, тил илиминде иликтөөнүн башка аспектилерин активдүү колдонулбай калгандыгын белгилөөгө болот. Көркөм чыгарманын комплекстүү анализи тексттин алкагында тилдик бирдиктердин өз ара аракеттешүүсүн, анын максаттуу мүнөзгө ээ экендигин, чыгарманын тилдик материалында катылган эстетикалык концепциянын толук жана натыйжалуу ишке ашырылыша байланыштуу маселелерди да талдоого алат.

Адабий талдоодон (текстти образдык жана идеялык планда иликтөө, анын маданий-тарыхый контекстинин автордун чыгармачылыгы менен өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, көркөм чыгарманы коомдук пикирдин жана социалдык күрөштүн тарыхый фактысы катары кароо ж.б.) айырмаланып, көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин предмети болуп тексттин тилдик уюштурулушу, тактап айтканда, чыгарманын тигил же бул эстетикалык концепциясын чагылдырган ар кандай деңгээлдеги бирдиктердин байланыштары жана өз ара карым-катышы эсептелет.

Ошондуктан көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин материалдарына:

- 1) архаизмдер менен историзмдер;
- 2) поэтикалык символиканын түшүнүксүз фактылары;
- 3) окурманга тааныш эмес же жарым-жартылай тааныш диалектизмдер, профессионализмдер, арготизмдер, жаргонизмдер жана терминдер;
- 4) жазуучунун сөз колдонуу өзгөчөлүктөрү: жекече автордук тилдик инновациялары;
- 5) негизги сөздөр;
- 6) троптор;
- 7) синтаксистин өзгөчөлүктөрү;
- 8) композициянын өзгөчөлүктөрү;
- 9) бейтарап жана стилистикалык жактан маанилүү (экспрессивдик) тил элементтери менен түзүмдөрүн колдонуунун жана бири-бири менен байланыштыруунун спецификасы;
- 10) подтексттин тилдик уюштурулушунун өзгөчөлүктөрү;
- 11) тил материалын анын бөлүктөрү жана бүтүндүгү өңүтүнөн тандоонун жана уюштуруунун өзгөчөлүктөрү - кептин системдүүлүгү;
- 12) автордук концепцияны чагылдыруунун толуктугу көз карашынан алып караганда тексттин тилдик жана маанилик деңгээлдеринин өз ара байланышы өндүү маселелердин бүтүндөй катарын киргизүүгө болот.

Лингвистикалык анализдин материалынын акыркы түрү боюнча алсак, жазуучу белгилүү көркөм мазмунду чагылдырууда тилди кантип пайдаланганы тууралуу маселе стилистикалык анализ чөйрөсүнө тиешелүү болушу ыктымал. Тилдин эстетикалык функциясын иликтөө (көркөм тексттин лингвопоэтикалык анализи жалпы мааниде алганда ушуга багытталган) өзү деле “адабий чыгарманын кайталангыс оригиналдуулугу кантип жана эмне менен түзүлгөнүн комплекстүү лингвостилистикалык талдоо” болуп саналып, лингвистикалык жана стилистикалык анализдин бири-бирин толуктоочу

биримдигин түшүндүрөт [Шанский, 1990,8-б.].

Бул көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин негизги маселеси белгилүү көркөм чыгарма системасында ар кандай деңгээлдеги тил каражаттарынын автордун ою менен анын жекече жазуу манерасына ылайык келиши көз карашынан алып иликтөө болуп саналат дегенди билдирет. Мында форма менен мазмундун бирдиги көркөм тексттин заманбап лингвостилистикалык анализинин баштапкы методологиялык принциби болуп саналат. “Форма материалды тартипке салат, уюштурат, ага диалектикалык жактан ылайыкташат. Форма ага жасалган кайдыгер мамиле үчүн, эң оболу, мазмунду шайкеш кабыл алууга, автордун оюн туура түшүнүүгө тоскоолдук жаратуу менен “өч алат”. Муну менен бирге көркөм чыгарманы иликтөөдө тексттин формалдуу жагы менен гана чектелүүгө болбойт, анткени ал “кандайдыр-бир сөздөрдү же синтаксттик конструкцияларды керектөө үчүн эле эмес, мазмундун маанисин чагылдыруу үчүн да түзүлөт” [Одинцов,1982:134.]. Ошондуктан тексттин структуралык өзгөчөлүктөрүн чечмелөөнү тема, идея, автордук позиция, көркөм-образдуу система сыяктуу түшүнүктөр жана категориялар менен салыштыруу зарыл.

Буга ылайык көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин башкы максаты көркөм чыгарманы тексттин белгилүү идеялык-тематикалык, образдык жана эстетикалык мазмунда жалпы жана өзгөчө белгилер менен чагылдырган тил каражаттарынан уюштурулган системасы катары кароо болуп саналат. Мында жазуучунун тил каражаттарынын жыйындысын А.И. Горшковдун пикиринде “тил” катары, б.а.тексттеги лингвистикалык формалар менен ыкмалардын (тилдик материалдын) механикалык кошулмасы эмес, “стиль”, т.а. “тилдик реалдуулук”, тилдин аракеттениши катары кароо зарыл, ага ылайык жалпы элдик тил системасынын элементтерин керектөөнүн, колдонуунун конкреттүү учурлары аныкталат [Горшков,1982,1996].

Л. А. Новиков көркөм тексттин анализинин:

1) текстти толук жана айкын түшүнүү максатында тилдин ар түрдүү элементтеринин маанисин ачып көрсөтүүгө багытталган лингвистикалык

анализ; Өз кезегинде, бул анализ:

а) элементардык практикалык, текстти жалпы “түшүндүрүүгө”(мисалы, тилдеги эскирген сөздөрдү жана формаларды чечмелөөгө багытталган анализ),

б) лингвистикалык теориянын маалыматтарына, тил системасынын жана анын тарыхынын фактыларына таянган филологиялык анализ деп бөлүштүргөн.

1. Лингвистикалык талдоо.

Лингвистикалык талдоого көбүрөөк маани берип, аны ар тараптуу изилдеген окумуштуулардын бири А. М. Мухин өзүнүн изилдөөлөрүндө Бодуен де Куртененин синтагма терминин кандай түшүндүргөнүнө, ошол эле терминге А. В. Щербанын көз карашына, андан сырткары Н. Хомский жана З. Харристин теорияларына токтолуу менен, лингвистикалык иликтөөнү ар кандай өңүттөрдөн талдоого алган. Ошондой эле тексттеги мазмундун экспликацияланышында синтаксистик каражаттардын ролуна атайын токтолгон.

Л. А. Новиков лингвистикалык талдоонун бир нече түрлөрүн атап көрсөтүү менен, тексти толук жана терең түшүнүү үчүн анын зарыл экендигин белгилейт. Окумуштуу лингвистикалык анализ:

а) тексттин жалпы мазмунун толук түшүнүү үчүн көөнөргөн сөздөрдүн маанилерин, формаларын түшүндүрүү;

б) тилдик системанын теорияларына негиздеп анын тарыхын көрсөтүү өңдүү максаттарды ишке ашыруу үчүн пайдаланылат деп көрсөтөт.

Андан кийинки этап катары автор болуп стилистикалык талдоону атап, аны лингвистикалык талдоонун бир бөлүгү катары карайт. Ошону менен эле бирге стилистикалык анализ лингвистикалык анализдин коннотативдүү деңгээлинде ишке ашаарын көрсөтүү менен, тексттеги образдуу каражаттардын изилдөөгө аларын кошумчалайт.

Окумуштуунун ою боюнча, көркөм тексттин лингвостилистикалык анализи бир топ негизги жоболорго, аны түзгөн төмөндөгүдөй принциптерге

таянат:

1) көркөм текстти үч аспектиден алып кароо: “идеялык мазмун - образ - тил”. Бул катарда көркөм образдын ортодогу абалы образга индивидуалдуулук жана кайталангыстык берген тилдин белгилүү формасын жана идеялык-эстетикалык мазмунду алдыңкы планга чыгарат. Образ, образдардын жалпы системасына да (“адабий образга”), тилге да, көркөм материалга (“оозеки образга”) да кирип, бир эле мезгилде көркөм чыгарманын ар түрдүү тараптарына, идеялык, социалдык мазмунуна да кайрылгандай болуп көрүнөт. Б.а., ал аталган ар кандай башталыштардын өзгөчө диалектикалык биримдигин чагылдырат [Новиков,1979,14];

2) көркөм чыгарманы коомдук турмуштун тигил же бул мезгилинин контекстинде толук жана терең түшүнүүнү камсыз кылган маданий-тарыхый комментарийге таянган текстти чечмелөөнүн конкреттүү тарыхый ыкмасы;

3) текстте нормага байланыштуу маселелерди, атап айтканда, ар кандай нормадан четтөөлөрдү, жалпы тилдик жана жекече, автордук фактыларды айырмалоо, аларга тийиштүү баа берүү;

4) поэтикалык тилди турмуш чындыгын эстетиканын призмасы аркылуу кабылдоонун, өздөштүрүүнүн өзгөчө формасы катары, көркөм жалпылоону түзүүнүн активдүү каражаты катары түшүнүү;

5) тексттин окурманынын (интерпретатордун) активдүү ролу;

б) көркөм текстти чечмелөөнүн схемасы тексттин өзгөчөлүктөрүнө жана аны талдоонун максаттарына жараша айырмаланган ар түрдүү принциптеринин биримдиги [Новиков,1979].

Стилистикалык анализден айырмаланып адабий анализ тексти улуттук маданияттын продуктусу, искусствонун предмети катары карайт. Анда чыгарманын кайсыл доорго тиешелүү экендиги, идеялык мазмуну, образдар системасы, тексттин композициясы, тили жана сюжеттик өзөгү өндүү маселелерди изилдөөгө алат.

Ал эми Л. Г. Бабенко көркөм текстти иликтөөнүн төмөнкү ыкмаларын бөлүп көрсөтөт:

1) лингвоцентристтик өңүттө көркөм кептин аракеттенүү шарттарында лексикалык, фонетикалык, грамматикалык жана стилистикалык бирдиктердин жана категориялардын өзгөчөлүктөрү иликтенет. Маселен, мындай тилдик элементтерге өң-түскө, үнгө байланыштуу айтылган сын атоочторду, кыймыл этиштерди, ар кандай типтеги синтаксисттик конструкцияларды, убакыт, мейкиндик, шарттар, императивдүүлүк өңдүү категорияларды чагылдырган тилдик каражаттарды киргизүүгө болот. Мындан тышкары сөз болуп жаткан өңүттүн алкагында жазуучунун идиостилинин өзгөчөлүгү аныкталат [Григорьев, 1979; Иванчикова, 1979; Долинин, 1985; Ларин, 1974; Новиков, 1983; Сулименко, 1990; Шанский, 1990 ж.б.].

2) текстцентристтик өңүттө тексттин бүтүндүгү жана анын жыйынтыкталышы, аякталышы изилдөөнүн өз алдынча объектиси катары каралат. Мында анализ үчүн тексттин статикалык да, динамикалык да аспектиери актуалдуу болуп саналат (көркөм чыгарма натыйжа катары да, чыгармачылык ишмердүүлүк процессинин чагылдырылышы катары да талданат), бирок бул жааттагы иште көркөм кептин коммуникативдик, анын ичинен диалогдук аспектиери көңүлдүн сыртында калып, мунун натыйжасында көркөм текст структуралык-семантикалык бүтүндүк катары көрүнөт. Текстцентристтик мамиленин артыкчылыгы катары көркөм тексттин өзүнүн категорияларын жана касиеттерин бөлүп алуу жана иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн айтууга болот [Гальперин, 1981; Золотова, 1982, 1995, 1998; Ковтунова, 1986; Кожевникова, 1979; Кубрякова, 1997; Кухаренко, 1988; Падучева, 1985; Чернухина, 1990 ж.б.];

3) антропоцентристтик өңүт көркөм текстти чечмелөө тексттин авторунун позицияларын (жаратуу аспекти) жана анын адресатын (кабыл алуу аспекти), ошондой эле тексттин окурманга тийгизген таасирин изилдөөгө багытталган. Мындан тышкары, бул өңүттүн алкагында деривациялык аспект активдүү иштелип чыгат. Буга байланыштуу антропоцентристтик өңүт өзүнө көркөм тексттин лингвостилистикалык анализинин психолингвистикалык, прагматикалык, коммуникативдик жана

деривациялык багыттарын камтыйт [Выготский, 1980; Дридзе,1984; Болотнова,1992; Баранов,1993; Мурзин,1994; Сахарный,1994; Жинкин,1998 ж.б.];

4) когнитивдик өңүттө көркөм текст чыгарманын көркөм-образдык системасында белгилүү түрдө уюштурулган тил каражаттарынын жардамы аркылуу туюнтулган жазуучунун чындык тууралуу билимдерин чагылдырган татаал белги катары кабылданат. Бул өңүттүн алкагында көркөм текст дүйнөнүн жекече-автордук картинасынын чагылдырылышы катары сыпатталат. Ал эми тексттин семантикалык мейкиндиги концептуалдаштырылган аймактардын биримдиги, концепттердин структурасы катары каралат. Концепт, концептуалдаштырылган аймак түшүнүктөрү бул жерде негизги болуп саналат жана сүйлөө жана түшүнүү процесстери менен байланышкан менталдык маңыз катары кызмат кылат, б.а. көркөм коммуникация субъектилеринин өз ара аракеттешүүсүнүн психикалык аспектин чагылдырат [Караулов,1981, 1987; Белянин,1990; Сидоров,1991; Лихачев,1993; Кибрик,1994; Кубрякова,1994; Лотман,1996 ж.б.].

Лингвистикалык илик лингвопоэтикалык талдоонун негизги бөлүгү болуп саналат. Анализ деген сөздүн мааниси эски грек тилинен алынып, “бөлүктөргө бөлүштүрүү” жана аны окуп изилдөө дегенди билдирет. Лингвистикалык анализде тексттин структурасы, формасы жана анын тилдик өзгөчөлүгү негизги маселелердин катарын түзөт. Ал эми анын лексикасы жана андагы фразеологизмдер лексика-фразеологиялык анализдин объектиси катары өзүнчө каралат.

Тексттик деңгээл

Анализдин тексттик деңгээлинде :

1. Текст кептин кандай түрүнө кирет: баяндообу, сүрөттөөбү, ой жүгүртүүбү же алардын комбинациясынан турабы?
2. Тексттин композициясы кандай? Кандай бөлүктөрдөн турат?
3. Тексттеги сүйлөмдөрдүн бири-бири менен болгон байланышы, чынжыр, параллель же аралашпы? Сүйлөмдөр бири- бири менен кандай

жолдор аркылуу байланышат: лексикалык же грамматикалык каражаттардын жардамы аркылуубу?

4. Текст кандай стилде жазылган жана анын стилистикалык өзгөчөлүктөрү кандай? Темасы кандай? деген өңдүү маселелер изилденет.

Демек, лингвопоэтикалык анализдин негизги компоненттеринин бири катары лингвистикалык анализ эсептелет. Ошондой эле лингвопоэтикалык анализдин 4- этабына семиотикалык анализ дагы кошулат.

Жогоруда айтылган маселелерден тышкары көркөм образдардын идеялык эстетикалык мааниси да сөз болуп жаткан өңүттө изилдөөгө алынат.

Окумуштуу Новиковдун пикиринде, стилистикалык анализ:

1) сөздөрдүн заманбап маанисин талкуулоо зарыл экендигин белгилейт жана алардагы эрежеден чыккан кубулуштардын себептерин, автордун позициясынын, өздүк кебинин берилишин көрсөтүү;

2) поэтикалык текстте сыпатталган турмуш чындыгын эстетиканын призмасы аркылуу кабыл алуунун, түшүнүүнүн зарылдыгын ачып берүү;

3) окурмандын активдүү ролуна да көңүл бурат, анын максаты тексттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болоорун белгилөө аракеттерин камтыйт [Новиков,1979].

Азыркы тил илиминде көркөм тексттин көп кырдуулугу, көп деңгээлдүүлүгү жөнүндө айтылып, аны изилдөөдө катмарланган ыкманы колдонуу зарылдыгы тилчи-окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип келет.

Текстти, жалпылап айтканда, бири - бири менен байланышкан жана бири- бирине таасир этүүчү элементтердин системасы катары да аныктоого болот. Тексттин, маселен, көркөм чыгарманын идеялык мазмунун ачып берүүдө көбүнчө лексикалык деңгээлге басым жасалаары белгилүү. Текст үч деңгээлди: а)идеялык-эстетикалык; б) жанрдык- композициялык; в) текстке тиешелүү болгон тилдик релевантуулуктар өңдүү компоненттерди камтып турган коммуникативдик бирдик катары мүнөздөлөт. Мындан тышкары, текстти эстетикалык, метрикалык, метроритмикалык, суперсегменттик

(ритмикалык жана ритмомелодикалык), композиция-синтаксистик, пландуу, өзүнүн фабуласы бар, бир идеяга ээ болгон татаал бирдик катары да аныктоого болот. Лингвистикалык анализдин, негизинен, төрт релевантуулугун: 1) функционалдык-стилистикалык; 2) структуралык-тилдик (текстке тиешелүү тили аталат); 3) тексттин структуралык жана семантикалык же композициялык маңызы; 4) коммуникативдик атап өтүүгө болот.

Н. А. Купина лингвистикалык анализ жасоодо тексттин маани-маңызын ички жана сырткы деңгээлге бөлүүгө болоорун белгилейт. Сырткы деңгээлине тексттин сөздүгү же лексикалык каражаттары тиешелүү экендигин айтат. Ал эми текстин ички деңгээли текстин маңызын көрсөтөт. Аларга: а) предметтик мааниси (көркөм чыгарманын денотативдик талаасы), б.а., эгер текстин мазмуну кырдаалды көрсөтпөсө анда андай текст фабуласыз текст болуп калат. Мындай шартта денотативдик деңгээл образдуулук менен жуурулушуп, шарттуу мүнөзгө ээ болот;

б) тексттин образдуу лексикасы эмоционалдуу- баа берүүчү талаага айланат да, автордун көркөм ой жүгүртүүсүн иллюстрациялайт [Купина, 1983].

Мындан тышкары, Купина адабий анализди эске алуу менен, лингвистикалык анализдин үч түрүн: 1) лингвистикалык комментарийлоону; 2) толук жана толук эмес лингвистикалык анализди; 3) лингво-поэтикалык анализди бөлүп көрсөтөт [Болотнова, 2001].

Лингвистикалык анализ текстке комментирий берүү менен чектелбестен, аны түшүнүүгө да өбөлгө түзүшү керек.

Ал эми текстин чечмелеп-түшүндүрүлүшү анын жанрына да байланыштуу болот. Текст филологиялык, маданий жана тарыхый өңүттөрдөн чечмеленип-түшүндүрүлүшү мүмкүн. Тексти чечмелөө тандалып алынган майда кызыктуу жана ачык көрүнгөн окуялардан турган бөлүктөрдөн турушу да мүмкүн. Тексти окуп чыккандан кийин синхрондук комментарий жасоого болот. Н. М. Шанскийдин пикиринде, Лингвистикалык анализдөө, фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтактикалык жана тексттик

деңгээлдерде болушу ыктымал. Лингвистикалык анализ лингвистикалык чечмелөөгө караганда кенен түшүнүк экендиги маалым. Себеби лингвистикалык анализде, белгилүү болгондой, формалдык жана семантикалык өзгөчөлүктөр аныкталып, ар бир деңгээлдеги анализ текстин образдык өзгөчөлүгүн, эстетикалык таасирин жана тилдик өзгөчөлүктөрдүн маңызын толук ачып берүү аракети ишке ашырылат.

Жыйынтыктап айтканда, текстке тилдик иерархиянын ар бир деңгээлине ылайык анализ жасоо аркылуу гана анын мазмунунун толук, ар тараптуу ачылып берилишин камсыз кылууга болот.

1-бап боюнча кыскача жыйынтыктар

1. Адамдын объективдүү дүйнөнү чагылтуусу жана аны менен өз ара карым-катнашка кирүүсү илимде концепттик жана тилдик дүйнө сүрөтүнүн катышы катары көрсөтүлөт. Дүйнөнүн концепттик сүрөтү алгачкы, когнитивдүү түшүнүк катары каралса, ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү дүйнөнүн концепттик картинасынын объективдешүүсү, б.а. адамдын аң-сезимине объективдүү дүйнөнүн кайталанып жашашы катары түшүндүрүлөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү дүйнөнүн концепттик сүрөтүн тилдин ар кыл каражаттары аркылуу туюндурат, б.а. вербалдаштырат. Ар бир лингвомаданият дүйнөнү кабылдоонун жана аны концепттештирүүнүн белгилүү бир ыкмасын колдонот. Ошондуктан ар бир тил турмуш чындыгын этникалык жактан өзгөчөлүктөрдүн призмасынан өткөрүп, тил аркылуу элдин руханий көрөңгөсүн, духун, улуттук менталитетин маданий тарыхый тажрыйбасын жана экспрессивдик, эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

2. ДТСТИ система катары кароо менен, айлана-чөйрөдөгү реалийлерди көрсөтүүчү касиетке ээ экендиги изилдөө ишинде турмуштук реалийлердин англис тилиндеги туюнтулуш өзгөчөлүгүн кыргыз тили менен салыштырганда байкалды.

А) ДТСТИ көрсөтүүдө англис тилинин семантикалык жактан конкреттүү маанилерди көрсөткөндүгүн айтсак, ал эми кыргыз тилинде болсо окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде абстрактуу тилдик каражаттардын көп колдонуларына күбө болдук. Андан сырткары ДТСТИ кыргыз тилинде берүүдө тилдик каражаттар түрдүү денгээлдерде синонимиялык жана синтаксистик каражаттар менен коштолуп, тилдик каражаттардын форма менен мазмунунун биримдиги сакталат.

Б) Айрым бир шарттарда грамматикалык же лексикалык эреже бузуулар кездешет.

3. Англис жана кыргыз тилдериндеги ДТСТИ аталган тилдердин каражаттарынын негизинде алгач ирет изилденип жатышы изилдөө ишибиздин илимий жаңылыгын айгинелейт.

4. ДТС аркылуу көрсөтүлүүчү реалийлер, объективдүү чындыктын элементтери эки маданият тарабынан түрдүүчө кабыл алынат жана семантикалык тайпаларга түрдүүчө бөлүнөт.

5. Лингвопоэтикалык аспектидеги иликтөө поэтикалык тилдин жана эпикалык тексттин спецификасына ылайык тандалып алынган жеке жана жалпы методдордун, принциптердин негизинде иликтенип, алардын жардамы аркылуу илимий иштин объектиси менен предметинин структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

2-БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА АГА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТАЛДОО

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө сөздүн семантикалык маанисин, тилдеги керектүү метафораларды талдап, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен салыштырып, алардын этимологиясын, башка сөздөр менен катышын карап чыгуу негизги ыкмаларга кирет. Ошондой эле сөздүн синонимдерин таап, аларды салыштыруу аркылуу ортолорундагы маанилик айырмачылыктарды табуу дагы маанилүү.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, материалдары жана методдору

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн туюндурган тилдик каражаттар түзөт.

Изилдөөнүн предмети - “Манас” эпосунун кыргыз тилиндеги түп нускасы жана англис тилиндеги котормо тексттери изилдөөнүн предмети катары эсептелет.

Көптөгөн окумуштуулар эпикалык чыгармаларды атайын когнитивистикалык өңүттө изилдөөнүн методикасы жок деген көз караш менен, аларды эмпирикалык деңгээлде изилдегени белгилүү. Ал эми бул илимий изилдөөдө алгачкылардан болуп эпостун өзүнө, анын котормосуна концептуалдык негизде изилдөө жүргүзүү колго алынып жатат.

Демек, эпоско концептуалдык ыкма аркылуу лингвопоэтикалык анализдин жүргүзүү жана аны комплекстүү изилдөө зарылдыгы изилдөө ишинин актуалдуулугун түздөн-түз шарттайт. Мындан сырткары концепттерге лингвопоэтикалык анализ жасоо жана эпикалык чыгарманы которууда котормо категориясына таянуу адекваттуулукка жетүүгө өбөлгө түзөт [Караева, 2006].

Иштин изилдөө методдору. Изилдөөнүн негизги методу катары концептуалдык талдоо методу колдонулуп, анын негизинде эпикалык чыгармада ДТСтин чагылдырылыш маселелери изилдөөгө алынды. Мындан тышкары лингвопоэтикалык анализ - тилдик, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык анализ, анализ жана синтез, типологиялык салыштыруу,

оппозитивдик метод, структуралык, компоненттик анализ, моделдештирүү, сыпаттоо, филологиялык жана салыштыруу ыкмалары пайдаланылды.

Диссертациянын теориялык мүнөздөгү 1- бабында негизги жоболордун, көз караш, пикирлердин аныкталышында А. А. Потенция, А. Н. Веселовский, М. М. Бахтин, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, О. Якобсон, М. В. Пименова, М. Я. Поляков, З. Д. Попова, И. А. Стернин, З. К. Дербишева, С. Ж. Мусаев, Б. Ш. Усубалиев, Т. С. Маразыков, У. Камбаралиева, М. Э. Коңурбаева, З. К. Караева, Б. Б. Нарынбаева, Г. Мадмарова ж.б. окумуштуулардын эмгектери багыт берүүчү мааниге ээ болсо, иштин 2, 3-баптарында коюлган маселелердин чечилиши үчүн жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектери менен катар М. В. Жирмунский, Ю. М. Лотман, И. И. Ковтунова, Н. А. Фатеева, Т. Садыков, А. Н. Сыдыков, С. Өмүралиева, К. Рысалиев, А. Имановдордун иштери, котормо маселесине келгенде профессор З.К.Караеванын котормо категориясынын негизинде ишке ашырылды. Ал эми эки тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөөдө “Манас” эпосунун түп нускасы жана анын англис тилиндеги котормосунун тексти алынды.

Типологиялык изилдөөдө негизги ыкмаларынын бири катары В. Д. Аракиндин Дж. Бурановдун, Э. Рахманкуловдун салыштыруу ыкмаларын, тилдик каражаттардын функцияларын аныктоодо алардын генетикалык жактан тектештиги негизги көрүнүш катары кабылданат. Салыштыруу ыкмасы тилдеги фактыларды жана алардын аналогдук функцияларын салыштыруу функциясы менен чектебестен типологиялык салыштыруу ыкмасы жөнөкөй салыштыруудан айырмаланып кенен жана терең максатка ээ. В. Н. Ярцова көрсөткөндөй, дүйнө тилдерин типологиялык жакан изилдөөнүн башкы максаты катары жалпы эле тилдик системадагы салыштырылып жаткан тилдердеги окшоштуктарды жана айырмачылыктарды табуу, аныктоо, аларды илимий өңүттөн сыпаттоо жана иликтөө эсептелет [Ярцова, 1967:119]. Типологиялык ыкма салыштырма ыкмадан айырмаланып, бир уядагы тилдердин өзгөчөлүктөрүн экинчи бир тектеш эмес тилдер менен

салыштырып аларды генетикалык, структуралык, жана функциялык жактан изилдейт. ДТСТИ изилдөөдө биз практикалык метод катары герман тилдерин изилдеген В. И. Карасик, М. В. Пименова, Е. С. Кубрякова сыяктуу тилчилердин принциптерин пайдаландык. В. И. Карасик концепти кенен мааниде карап, аны маданий, тилдик жамааттын менталдык өзгөчөлүгү катары эсептөө менен, бир маданияттан экинчи маданияттын өзгөчөлүгүнүн бар экендигин көрсөтөт. Бул лингвомаданий концепт улуттун турмуштук тажырыйбасынан келип чыгат. Кээде концепт образ катары дагы жаралып, адамдын аң-сезиминин призмасынан өтүү менен, акырындап абстраксыялануу жолуна түшөт (тил илиминдеги үчилтик: түшүнүк, образ, символ). Маданий концептер экинчи моделдештирүү системасынын белгилери болуп саналат, анда, белгилүү болгондой, улуттук концептердин өзгөчөлүктөрү белгиленет. В. И. Карасиктин классификациясы боюнча, концептер универсалдуу, жалпы адамзатка тиешелүү болгон универсалийлерге, этникалык, социалдык, жеке өзгөчөлүктөргө ээ болгон концептердин классын түзүшөт. Биз бул илимий ишибизде В.И.Карасиктин жана М.В.Пименованын концептерди талдоо ыкмаларын колдондук. Маселен В.И.Карасиктин ыкмасы боюнча: 1) Концепт аныктамасын беребиз; 2) Ошол берилген концептин контекстуалдуу маанилерин табабыз; 3) Этимологиялык анализ жасайбыз; 4) Паремологиялык анализ жасайбыз; 5) жалпы комментарий берилет. Ал эми С. Г. Воркачев концептердин маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, эмоционалдык концептердин тобун изилдөөгө алган [Воркачев, 2006: 9]. С. Г. Воркачев концептердин айрым түрлөрүн иликтөөгө алып, аларды онтологиялык (мейкиндик, мезгил), гносеологиялык, семиотикалык (тил) илакутивдик (чакыруу, комплимент айтуу) өңдүү класстарга бөлүп караган.

Концептерди изилдөөдө концептуалдык анализ методдорун колдонулгандыгын баса белгилеп өтүүгө болот. Концептуалдык анализдин максаты ошол концептин маңызы түшүнүү жана алардын натыйжаларын экспликациялоо аркылуу түшүндүрүлөт.

Р. М. Фрункина концептуалдык талдоо боюнча изилдөөчүлөр арасында

бирдиктүү пикирдин жоктугун белгилейт [Фрункина, 1995:96]. Концептуалдык анализдин методикасын түшүнүү ошол концептин структурасын түшүнүүгө түздөн-түз көз каранды. Ал эми концептерди структуралаштыруу Н. К. Рябцова тарабынан сөздүн маңызынын инварианты катары карайт, ал эми концепт өзүнүн так структурасына ээ экендигин З. Д. Попова, И. А. Стернин өңдүү окумуштуулар таанышат. Концептуалдык анализ субъективдүү аныктамаларга, лексикографиялык булактарга анализ жасоо, улуттук реалийлердин тилде кандай каржаттар аркылуу туюнтулушун изилдөө өңдүү араткеттер менен коштолот. Концептуалдык талдоонун объектиси катары ар бир улуттук маданияттын алкагында жашап, ошол улуттун ДТСин чагылдырган концептилер эсептелет.

Бул жагынан алганда, ДТСи изилдөө концептерди изилдөө аркылуу ишке ашаарын белгилөө менен, концептуалдык талдоонун негизги эки багытын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Ар бир улуттун тилиндеги концептосфераларды изилдөө аркылуу алардын өзгөчөлүгүн аныктоо.

2. Концепттерди изилдөө жолу менен адамдардын улуттук менталитетине мүнөздөмө берүү. Мындан тышкары концептуалдык талдоонун негизинде биз жалпы эле адамзатка тиешелүү болгон универсалдуу көрүнүштөрдү аныктай алабыз. Ошону менен эле бирге, ар бир улутка тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот. Концептерге иликтөө жүргүзүү менен бирге, компоненттик анализди да пайдалануу зарылдыгы Е. С. Кубрякова тарабынан белгиленген. Окумуштуунун пикиринде, концепт ДТСи изилдөө процессиндеги аң-сезимдеги менталдык бирдик болуп саналат [Кубрякова, 1991:89].

Азыркы тил илиминде ДТСи изилдөөдө негизги басым концептерге изилдөөгө жасалат. Сөз болуп жаткан изилдөөлөр филологдор, лингвистер, когнитологдор тарабынан активдүү жүргүзүлүп жаткандыгы маалым. Тилдеги жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, аң-сезим менен маданияттын өзгөчөлүктөрүн эске алып, когнитивдик лингвистиканы психология,

культурология, философия өндүү илимий тармактар менен байланыштырып изилдөө ишинде концептердин негизги объектинин милдетин аткараары талашсыз. Тилдеги семантикалык анализ сөздүн маанисин түшүндүрүүгө багытталса, ал эми концептуалдык ыкмада изилдөөнүн башкы маселеси катары ДТС эсептелет. Мындай изилдөөлөргө З. Д. Попова, И. А. Стернин өндүү окумуштуулардын эмгектерин киргизүүгө болот. Маселен, И. А. Стернин концептик анализдин төмөндөгү схемасын сунуштайт:

1. Изилдөөгө алынып жаткан концепт;
2. Ошол концептке тиешелүү болгон сөздөрдүн синонимдерин, антонимдерин, дериваттарын табуу жана алардын семантикасын анализдөө;
3. Синонимдерин, антонимдерин, дериваттарын, фразеологиялык каражаттардын жаңы маанилерин белгилерин аныктоо;
4. Ошол маанилерди сыпаттап берүү;
5. Концептин структурасын сыпаттап берүү.

Ал эми В. А. Маслова:

1. концепти көркөм чыгарманын негизинде тандап алууга кандай кырдаал туура келерин аныктоо;
2. тандалып алынган концептин ДТСтеги ордун аныктоо, ага тиешелүү сөздөрдү энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөн табуу;
3. ошол концептке тиешелүү болгон сөздөрдүн этимологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, алардын өзгөчөлүктөрүн изилдөө;
4. концептерди изилдөөдө түрдүү контекстерди пайдалануу аркылуу, алардын маани-манызын табуу, автордук стилдин өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу, акындын же жазуучунун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарылдыгын баса белгилеген [Маслова, 2004:4].

Концепти изилдөөдө жогоруда көрсөтүлгөн эмгектер методологиялык булак болуп бере алат. Лингвокогнитивдик анализдин каражаты катары тил болгондуктан, категориялык, терминологиялык, концептуалдык аппараттын жардамы аркылуу улуттук аң-сезимдин мазмунун жана структурасын аныктоого өбөлгө түзүлөт. Натыйжада, семантикалык, когнитивдик талдоонун

ыкмасын колдонуу жолу менен, мааниден концептке өтүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. Семантика-когнитивдик ыкма концептке өтүү, ошол концептердин белгилерин табуу жана аларды моделдештирүү аракетинде натыйжалуу каражаттын ролун аткарат. Мындан тышкары изилдөө ишинде ДТСтин изилденишинде контекстуалдык ыкманын колдонулгандыгын да белгилөө зарыл.

Концептуалдык ыкма Н. Н. Амосов тарабынан сунушталып, аталган методдун ДТСТИ изилдөөдө да ар тараптуу пайдаланылаарын белгилөөгө болот.

Концептуалдык каражаттарга логикалык талдоо жасоо ыкмасы.

1. Бул ыкма Ю. С. Степанов тарабынан сунушталып, мында концептуалдуу түшүнүктөр маданияттын контекстинде изилденет. Окумуштуунун пикиринде, концепт бир нече катмарлардан турган түзүлүш катары каралышы керек. Биринчиден, концептин түз маанисин, же болбосо этимологиялык маанисин аныктап алуу талабы коюлат. Экинчиден, концептин айтылбай, көрүнбөй жаткан маанилерин ачуу талабы келип чыгат. Мындай талапка ылайык, биз иликтөөгө алынып жаткан концептердин жаңы маанилерин, тигил же бул улуттун жамааттык эс тутумундагы жаңы менталдык маалыматтарды алып чыгабыз.

Ал эми А. Вежбицкая өзүнүн методикасында концептерди көрсөтүүчү өзөктүү сөздөрдү изилдөө талабын сунуштайт, ошону менен эле бирге концептуалдуу түшүнүктөрдү туюндурган сөздөрдүн колдонулуу жыштыгын эске алууну кошумчалайт. А. Вежбицкая конкреттүү лексиканын негизинде концептерди изилдөөгө болорун айтуу менен, концептуалдуу анализди өзөктүү сөздөргө таянуу аркылуу жүргүзүү боюнча оюн билдирген. Маселен, фреймдик семантика аркылуу (ыкма) ар бир сөздүн аркасында кандай айтылбаган, көрүнбөгөн маанини аныктоо мүмкүнчүлүгү бар экендигин белгилейт [Вежбицкая, 1999: 57].

1. ДТСТИ туюндурган концептердин маданий маанилеринин ар түрдүүлүгү окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленет. Анда

концептердин айтылбай калган маанилери макал-лакаптар, цитаталар, көркөм тексттер, фильмдердин, ырлардын аттары, белгилүү бир маданиятты алып жүргөн адамдардын маданияты катары кабыл алынат.

Концепти изилдөөдөгү дагы бир ыкмасы катары ошол концептердин сөздүктөгү маанилерин талкуулоо эсептелет. Концептке тиешелүү кандайдыр бир сөз ошол концептин бир бөлүгү катары саналат. Н. А. Красавский концептин төмөндөгүдөй тилдик экспликациялык формаларын бөлүп көрсөт:

- лексемалар;
- фразеологялык каражаттар, идиомалар, паремиялар, афоризмдер, макал-лакаптар;
- текст.

Н. А. Красавскийдин айтуусу боюнча, концепт жөнүндө толук маалыматты ага тиешелүү ачык экспликацияланбаган, билинбеген кошумча маанилерди, фразеологиялык каражаттарды изилдөө аркылуу алууга болот.

2.2. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги фонетикалык каражаттар аркылуу берилиши

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнө таандык каражаттардын жардамы аркылуу дүйнөнүн концепттик маалыматын чагылдырат. Эгерде дүйнөнүн концепттик картинасы ошол эле концептердин жыйындысынан алынса, ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү «тилдин семантикалык мейкиндигин» түзүп, анын менталдык бирдиги катары да жашай берет. Демек, ДТС концепттик көрүнүшү менен бирдей каралбастан, ал болгону анын бир бөлүгү катары гана эсептелет жана концептердин туюндурулушунда тилдик башка каражаттардан тышкары фонетикалык каражаттардын, кубулуштардын да ролу бар экендиги талашсыз. Б.а., ДТСти түшүнүүдө фонетиканын табиятын түшүнбөй туруп, тил системасынын бөлүктөрү менен тил илимдеринин бөлүмдөрүнүн табиятын да илимий жактан аңдап түшүнүү мүмкүн эмес.

Ошондуктан ар бир тил турмуш чындыгын бир жагынан этникалык

жактан өзгөчөлөнүп, бир жагынан универсалдуу чагылдырат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар бир этникалык тилдин курчап турган дүйнөдөгү чындыкты концептуалдаштыруу менен байланышат. Түрдүү маданиятты алып жүргөн этностор дүйнөнү бирдей деңгээлде көрүп, тааныбастан, тилдик өзгөчөлүгүнө жараша кабылдайт (өзүнүн тилдик призмасы аркылуу). **ДТСтин тилдик каражаттардын түрдүү деңгээлдер аркылуу билүүгө болот. Маселен, англис тилинде дифтонгдор, трифтонгдор деген түшүнүктөр болсо, кыргыз тилинде мындай түшүнүктөр жок.** Эгерде ДТСтин эпикалык чыгармалардын негизинде талдоо жүргүзө турган болсок, анда көркөмдүктү сактоо максатында айрым бир тыбыштардын кайталануусуна күбө болобуз. Мындай кубулуштарды котормодон көрө албайбыз, алар кептик (дискурстук) деңгээлде байкалышы мүмкүн. Тилдик каражаттардын концептер менен берилиши төмөндөгү тилдик фонетикалык каражаттардан дагы көрө алабыз. Салыштырма-типологиялык фонетика тилдерди тектеш же тектеш эместигине карабастан, салыштырып изилдейт да, анда салыштырылып жаткан тилдердин тыбыштык түзүлүшүндөгү жалпылык менен айырмачылыктарды, ар түрдүү кабылдоолорду ДТС аркылуу ачып берүү максаты коюлат. Тектеш эмес тилдердеги фонетикалык изилдөө объектилеринин бири – көп варианттуулук. Биздин изилдөө ишибиздин алкагында фонетикалык маселелер “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосунун мисалында каралгандыгын белгилемекчибиз. Маселен, эпостогу ыргактарды алып карай турган болсок, бир да эпос “Манас” сыяктуу ыргакта айтылбай тургандыгына күбө болобуз. “Манас” эпосунун бардык варианттары 6-7 муундан туруп, кыргыздын салттуу элдик поэзиясынын үлгүсүндө айтылып келген. Ал эми кыргыз тилиндеги гапология кубулушу (катар келген эки окшош (бирдей) муундун биринин түшүрүлүп (кыскарылып) айтылышы) эпостун текстинде арбын кездешет. Мисалы: толук түрү: чычырканак, кыскарган түрү: чырканак. Метатеза (лат. metathesis – “орун алмаштыруу”), т.а., бир сөз ичинде айрым тыбыштардын (үндүүлөрдүн да, үнсүздөрдүн да) орун алмашылып

айтылышы, ошондой эле жазылышы метатеза деп аталат. Мисалы: мыкчы – мычкы, бүйүрмө - бүйрүмө, бөскө - бөксө, кыс – сык, тегирмен – темирген, кырмычык – кырымчык ж.б. Ал эми эпостун түп нускасынын муун өлчөмүнүн котормодо сакталышына байланыштуу төмөндөгү мисалды келтирүүгө болот:

Адырдан аркар аталык (8 муун -А),

Аңгемеге баталык (7 муун- А).

Арзыган жерге жаталык (8 муун-А),

Курбудан кулжа аталык (8 муун - А).

Кубанычка минтип баталык (8 муун- А).

Келтирилген үзүндүдөгү саптар, негизинен, 8 муундан турат, айрым бир бөлүктөрүндө 7 муун аралашып кетет. Уйкаштыгы боюнча АААААА, ААВА, АВВА тартибинде келип, башкача айтканда, түрдүү ыргактардан турат, кээде строфалардын ыргактары да аралаш болуп кетет. “Манас” эпосунун бардык бөлүмдөрүндөгү кыргыз элдик вокалдык маданиятын алып карасак, баарында тең импровизациялык формалар көп кездешет жана үн регистриндеги үн речитациясынын төрт тиби тең колдонулат. Эпосту айтуудагы интонациянын түрдүүлүгү, эмоционалдуу жана экспрессивдүүлүгү Ысык-Көл регионундагылардын типтүү айтуусу болуп саналат, бул стиль өлкөнүн башка региондоруна да тараган. Саякбай Каралаевдин эпосту айтуу манерасын Каба Атабековдон, Уркаш Мамбеталиевден, Асанхан Жуманалиевден көрө алабыз.

В. Мейдин вариантындагы котормодо муундардын составынан айрым бир окшоштуктарын да көрө алабыз.

Can't you decide your steed to slay - 8

Can't you keep an old custom , say ? - 8

There you sit huddled , for just one horse- 8

Simply can't show yourself, of course- 8

Those who wish to attain great ends – 7.

Келтирилген котормодо кыргыз тили жана англис тилдери тектеш эмес тилдер болгонуна карабастан, андагы айрым бир изоморфтук кубулуштарды

байкайбыз. Туп нускадагы 8 муундуу ыр саптары англис тилинде дагы 8 муунду түзгөндүгүнө күбө болдук. Мындай шакештикти, бир жагынан, котормочунун жогорку деңгээлдеги жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү менен адекваттуулукту сактоого болгон аракети катары түшүндүрүүгө болот.

«Манастын чоң казатка аттанышы» эпизодунун айрым бир фрагменттери “Манас” айтуучулуктун өзгөчө тибине кирет. Манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда өзү башында шашылбай, жай айтып келип, бир топ убакыттан кийин экстазга кирет да, эмоционалдык чыңалуунун жогорку чегине жетет. Мындай көрүнүштөрдү котормодо эске алып, эпостун жандуу айтылыш процессин элестетүүнүн өзү кыйынчылыкты жаратат, мындай процесстер жандуу кеп агымында, т.а., “Манас” эпосунун айтылуу процессинен гана көрүүгө болот.

Негизги лейтмотиви эпикалык төртүнчү эпикалык речитатге өтүп, остинато менен айта баштайт. Манасчы 7,8 муун өлчөмүндөгү ыр формасынан чыгып кетет.

Манасчылардын музыкалык аспаптардын коштоосунда “Манас” айтуусу “Манас” айтуудагы салтуу эмес көрүнүштөрдүн бири катары эсептелет Маселен, изилдөөчүлөрдүн айтуусуна караганда, түштүктө «кыяк» музыкалык инструментинин коштоосунда айтышкан манасчылар бар экендиги белгилүү.

Экинчи бир изилдөөчү-түркологдордун тобу тарабынан англис тилинин фонетикасы типологиялык деңгээлде ар тараптуу изилденген. Түрк тилдерин салыштырып изилдөөдө Дж. Бурановдун англис тилин түрк тилдери менен салыштыруу багытында жүргүзгөн изилдөөсүн атоого болот. Бул изилдөөдө автор кыргыз тилин дагы салыштырууга алып: “Алынган тилдер грамматикалык жактан ар башкача, сөздөр бири-бири менен ар кыл грамматикалык эрежелер менен байланышат жана бири-бирине төп келишпейт” деген пикирин айткан.

Англис тилиндеги фонетика - фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттар кыргыз окумуштуулары, асыресе, англис тилин салыштырма

планда изилдөө багытында изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын сап башында А. К. Шаменова, Ж. К. Сыдыков, А. И. Ибраев, З. Б. Ешмамбетова, З. К. Караева, М. Абдыкеримова, Р. К. Алишова өңдүү изилдөөчүлөр турат. Кыргыз тил илиминде сөз болуп жаткан маселелер Ш. К. Кадырова, Г. А. Сатыбалдиева, М. К. Алишова, К. А. Калиева, А. А. Асылбекова, Г. Орозбаевалардын эмгектеринде изилдөөгө алынган.

Интонация – бул татаал түшүнүк, кандайдыр бир ойду туюндуруунун негизги каражаттарынын бири болуп саналат. Интонациянын көптөгөн функциялары бар: 1. Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдү синтагмаларга бөлүп, анын негизинде алар синтагмалык маанини берген тайпаларга бөлүнүп турат. 2. Сүйлөмдөрдүн кандай типте экендигин көрсөтүп турат, бир эле сүйлөм интонациянын жардамы менен түрдүү коммуникативдүү статуска ээ боло алат. Wonderful time! – илептүү сүйлөм. Мында студенттик күндөр эсиндеби,- деген контексти алсак болот.

Wonderful time? – эллиптикалык суроо, убактыңды ал жакта сонун өткөрдүңбү? – маанисинде келди.

Wonderful time – жай сүйлөм, анда убактыңды кандай өткөрдүң? деген маанини туюндурат.

Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөргө ажыратуу менен тема жана ремага бөлүү кызматын аткарат: It is what I like; It is what I like ?

Биринчи сүйлөмдө басымды «it» ке койсок, рема “it” болуп калат, экинчи сүйлөмдө “like” га басым коюлса рема “like ” болуп калат, баардыгы интонацияга байланыштуу өзгөрүүгө учурайт.

Биз англис тилиндеги тембр жөнүндө сөз болгондо анын интонациясын да кошо айтабыз. Алар негизинен үч топко бөлүнөт: Tembre англис тилинде интонация болуп саналат жана ага: 1) тыбыш тембри; 2) үн тембри; 3) сөз тембри кирет. Интонация дегенде жалаң эле сөз сегменттеринин тембри эмес, анын просодиялык өзгөчөлүктөрүн эске алганда гана толук интонациялык биримдик боло алат. Аларга дагы (үн кадамы), сүйлөмдөгү басым же сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрү (узактыгы, ритми, паузалары, рифмалар) кирет.

Интонация бөлүнгөн сөздөрдүн, сүйлөмдөгү байланыш түрлөрүн аныктайт жана сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын басымдарын уюштурат. Англис фонетикасынын басымын үйрөнүү кандай грамматикалык милдеттерди аныктоосуна, табигый угулушуна жараша төмөнкү грамматикалык милдеттерди көрсөтөт:

1) уюштуруу милдети: синтагма түзгөн сөздөрдүн бири бирине байланышкан топтору.

2) өзгөчө милдети: ар бир сүйлөмдүн өз ара байланышуу түрлөрү. Аларга билдирүүлөр, суроолор, түшүндүрмө, буйруктар, суроо-талаптар, кашаалар кирет.

3) эмоциялык милдети, сүйлөмдөгү өзгөчө функцияларды аткарат. Аларга: какшык, күтүүсүз айтылган сөздөр, чыдамсыздык, кубанычты, ачуусун көрсөтүүчү интонация жана башка семантикалык кырдаалдарды камтыйт;

4) информациялык милдети - анда жаңы эмне айтылды, эмнеге көңүл бөлүү керек? Кайсыл сөзгө басым жасалып жатат? –деген суроолор коюлат. Маселен, “I’ve got a new pen, I bought three books” деген сүйлөмдө кайсыл сөздөргө басым жасалып жатканын интонация аркылуу байкоого болот. Радио, спорттук комментарийлерде, теле дикторлордун кебинде мындай өзгөчөлүктөр даана байкалат.

5) интонациянын психологиялык функциясына байланыштуу кандайча сүйлөө керек, башка бирөөнүн сүйлөгөнүн кандайча кабыл алып, жооп берүү керек жана кандайча эсте тутуп калууга болот деген маселелер актуалдашат. Интонациянын индексалдык функциясында сүйлөп жаткан адамдын ким экендиги гана эмес, социалдык статусу, жашы, жынысы жана алардын эмоциялары да көрсөтүлөт.

Интонациянын просодиялык параметрлерине төмөнкүлөр кирет:

1) үн ыргактарынын канчалык деңгээлде тоскоолдукка учурашын белгилейт. Канчалык жыштык жогору болсо, ошончо деңгээлде үн жогору

айтылат, айрым бир шарттарда тескерисинче болот. Сүйлөө учурунда үндүн ыргагы жогорулайт, же төмөн түшөт.

2) Үндүн диапозону – (diapason). Диапозон деген термин үндүн же жогорку же төмөнкү деңгээлдеги берилишин көрсөтөт. Сүйлөө мезгилинде кадимки жөнөкөй кебибизде ортоңку деңгээлди сактайбыз, ал тургай кээде эмоционалдуу сүйлөсөк да ортоңку деңгээл сакталат.

3) катуу сүйлөө ооз көңдөйүндөгү вибрациялык амплитуалардын өзгөрүү натыйжасы боло алат. Айрым бир учурларда просодикалык параметрлердин өзгөчөлүктөрүн байкайбыз. Аларга: паузанын узун же кыскалыгы, басымдын түрдүү жерлерге коюлушу жана ритм менен рифмалардын өзгөрүүлөрү кирет.

4) Пауза – үн ыргактарынын иштебей туруу абалы. Пауза көбүнчө ар бир сүйлөмдөн, абзацтан жана параграфтан, же сөз айкаштарынын топторунан кийин коюлат. Чындыгында сүйлөө паузасы жайланышуу орду боюнча ар кандай болот. Бир бөлүкчөдөн турган пауза вертикалдуу сызыкчадан туруу менен, адамдын сүйлөгөндөгү кебинин нормалдуу ритмининин бир иштегенине же айлампасынына дал келет.

а) Эки сызыктуу пауза , бул эки сүйлөмдү бири биринен ажыратуу учурунда колдонулат.

б) Үч сызыктуу пауза - бул параграфтарды бири биринен ажыратуу максатында колдонулат.

4) Тыным - үн жоктугу. кошулган сөзүндө ар бир бөлүгүн майда бөлүктөрүн (пункттары, сүйлөмдөр, сезүү топтор) бөлүнүп турат. Бул учурда бир тыным толук токтогон болуп саналат. айкын сүйлөөдө тыным- узундугу ар кандай болушу мүмкүн.

а) Жалгыз бирдиктүү пауза. Бул адамдын сүйлөгөн нормалдуу ритм айлампасына барабар жана тик сызык менен белгиленет.

б) Эки бирдиги бар пауза эки тик сызык менен белгиленет.

Бул болжол менен эки эсе көп бир бирдиги тыныгуудан болуп саналат.

с) Үч бирдиги бар тыным үч тик сызык менен белгиленет. Бул бир-бирдик тыныгуудан көп болуп, негизинен, эки пунктту бөлүү үчүн колдонулат.

Пауза узундугу толук жана толук эмес болуп, темптин жана ритмдин нормаларына карата экиге бөлүнөт. Функционалдык жактан синтактикалык фразаларды бөлүүчү бири- биринен, эмфатикалык - ар бир пауза эмоцияны көрсөтө алат, шек саноочулук- кайсыл бир нерсени айтуудан кийин эмнени айтсам деп ойлонуп алуу үчүн же токтоп туруп калуу өңдүү паузалар колдонулат. Маселен, Where does she come from ? –**Um**, from the village -деген сүйлөм өзүнүн мазмунуна ылайык интонацияны талап кылат.

5) Үндүн тембри айтылып жаткан ойго карата түрдүү маанайды, эмоцияны көрсөтөт.

б) Сүйлөмдөгү басым абдан чоң мааниге ээ, анткени ал аркылуу, маселен, логикалык басымдын жардамы менен сүйлөмдүн тутумундагы тигил же бул сөз обочолонуп, бөлүнүп айтылат.

Маселен, кыргыз тилинде: “Бакыт сокур ат минип келе жатат” деген сүйлөмдө басым “Бакытка” коюлса, киши сокур болот, ал эми басым “сокурга” коюлса, анда ат сокур болуп калат, ошондуктан логикалык же сөздүк басымдын ролу кыргыз тилинде да чоң.

Анафора тыбыштык болушу мүмкүн:

Кулунум не мураска жетейин,

Куруп калган башыма.

Морфемдүү анафора - кайсыл бир сөздөрдүн же анын бөлүктөрүнүн же морфемалардын кайталанылышы.

Кар үстүнө **кар** жааса,

Кара жерге **кар** жааса,

Кардан аппак эти бар,

Ак карды көр да, этинкөр,

Кар үстүнө **кан** тамса,

АК карлуу жерге **кан** тамса,

Кандан кызыл бети бар. (СК II 54) АК **канды** көр да, бетин көр. (записи

В.Р.)

7) Ритм – басымдуу жана басымсыз муундардын биринин артынан бири келиши катары аныкталат. Башка тилдердегидей эле англис тилинде да басымсыз муундар же сөздөр тез айтылып кетет: ‚Picca'dilly – ‚Piccadilly ‚Circus–'close to ‚Picca'dilly, prin'cess – a ‚princess 'royal- (биринчи сөздөрдөгү басымдар туура коюлган).

8) Темп - жай, тез жана нормалдуу болуп бөлүнөт .

Кептин мелодикасы, ыргагы басымга карата аныкталат. Үндүн төмөнкү жана жогорку деңгээлдери анын сапатын да көрсөтөт. [Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. — Cambridge, 1969 — P. 120.]

Интонациянын түрдүү деңгээлдерде берилиши сезим группасы\\sense-groups – маани маныздык тайпасын табышат – синтагма деп атоо менен анын тондук структураларын иликтешет. Бул анализ семантикалык деңгээлде жүрөт. Ал эми жандуу кеп агымынындагы мелодиканы изилдөө “ breath-groups” деп аталып, анда сүйлөп жаткан адамдын деми канчага, кантип жетээри изилденет. Мындай ыкма фонетикада экстралингвистикалык ыкма деп аталып, сөздүн музыкасын канчалык деңгээлде кооз бере алгандыгын көрсөтөт. Бул ыкма көбүнчө дикторлордо, актрисалар, актерлордо көбүрөөк колдонулуп, үндүн диапазонун кантип ачуу керек экендигин билүүгө болот (extra-linguistic approach). Андан кийинки ыкманы колдонуу жолу менен “тоналдык тайпа”- tone groups деп аталып, түрдүү тондорду кандайча, качан колдонуу керектиги иликтенет.

Англис тилин өзгөчөлөп турган касиеттердин бири катары анын тону болуп саналат, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн бергенде, багынычсыз татаал сүйлөмдөр катары менен келгенде үн жогорулап ар бир сөздү, ар бир сүйлөмдү айтканда б.а., секирик пайда болот. Маселен, “ I have a pen, a map, a book and a note book.” деген бир өңчөй мүчөлөр катышкан жөнөкөй сүйлөм секирик менен жогору которулуп айтылат.

Маселен: As soon as they arrived in the city, they went to the river, they saw the museum, they participated in the contest, they played volley ball and returned back late. Бул татаал багынычсыз сүйлөмдө акыркы синтагмадан башкасынын баары жогору көтөрүлгөн тон менен окулат жана үндүн секиригин байкоого болот.

Бир өңчөй мүчөрү бар татаал сүйлөмдө да ушул тон кайталанат.

Хенри Свиит тондун 8 түрүн берет: деңгээл– level, жогору көтөрүлүү– high rising, төмөнгө түшүү–low rising, ‘жогорудан төмөндөө– high falling, төмөндөө –low falling, татаал көтөрүлүү– compound rising, татаал эмес төмөндөө –noncompound falling, көтөрүлүү ~rising–төмөндөө– falling—көтөрүлүү –rising. Палмер 4 түрүн көрсөтөт: falling, high rising, falling-rising, low rising. He also mentions high-falling and “low level”. and describes coordinating сочинённый (компоненти боюнча татаал сүйлөм), сочинительный (оконструкции) tonal sequences (identical tone groups), and subordinating багынычтуу тондун биринин артынан бири келүүсү. Ал эми Кингдон төмөнкү тондорду берет, аларга Kingdom бөлүштүрүүсүндө distinguishes high and low, normal and emphatic tones and gives rising, falling, falling-rising (divided and undivided), rising-falling, rising-falling-rising and level tone (the latter is not nuclear) кирет.

О’Connor, Арнольд тонду төмөндөгүдөй бөлүштүрүшөт: А) low and high falls and rises, rise-fall, fall-rise, и) татаал тондор , аларга fall + rise, rise - fall; же жөн эле эки тондун бирге келүүсү .

Орус изилдөөчүсү М.М.Васильева тондун 10 түрүн берүү менен аларды кыймылдуу жана кыймылсыз деп эки чоң топко бөлөт. Кыймылдуу топторго жөнөкөй, татаал жана аралаш тондор киргизген: Low Fall; High Wide Fall; High Narrow Fall; Low Rise; High Narrow Rise; High Wide Rise; Rise-Fall; Fall-Rise; Rise-Fall-Rise. Татаал тондорго: High Fall + High Fall; High Fall + Low Rise. Level Tones can be pitched at High, Mid and Low level. Жыйынтыктап айтканда,

англис тилиндеги фонологиялык каражаттар ар тараптуу изилденгендигин белгилөөгө болот.

Интонация сүйлөмдүн ритмикалык-мелодикалык жагын изилдөө менен, төмөндөгү негизги маселелерди камтыйт: 1) кептин мелодикасы үндүн жогорулашы, төмөн түшүүсү менен коштолот; 2) кептин ритми, басымсыз жана басымдуу, кыска жана узун муундардын биринин артынан бири келүүсү; 3) кептин күчү (интенсивдүүлүгү); 4) кептин темпи, тезби же жай айтылып жатабы, паузалары кандай деңгээлдерде; 5) кептин тембри кандай эмоционалдык, экспрессивдүү боёкторду бере алат; 6) фразалык жана логикалык басымдар колдонулат. Чет өлкөлүк көптөгөн окумуштуулар интонация дегенде тондордун кыймылы катары гана карашат, ошонун чегинен чыкпай калышат. Кыскасы “Манаста” үн дагы фонологиялык каражаттарды изилдөө дагы биздин маданиятыбыздын терең жана маңыздуу экендигин көрсөтүп, кыргыз фонологиясы да көптөгөн жаңылыктарды ачаары бизге белгилүү болуп олтурат. Манастагы фонологиялык система да өзүнчө, атайын иликтөөгө муктаж. Маселен, Саякбай Каралаевдин айтуусундагы варианттан төмөндөгү үзүндүнү алып көрөлү:

Текст Фонограмма 1 (телефондон) Каныкей жомогу.

Ээй атакендин сырдашы,

Асыл Бакай курдашы.

Ал карманса кабылан,

Кайран Бакай олуя.

Олуя Бакай эр көк жал,

Көзү көргөн алыстан.

Көп жыйынга келгенде,

Жеке чыгат жарыштан.

Жеткилендүү даанышман,

Аксакалын жайкаган,

Азынок сөздү байкаган .

Көрөгөч Бакай шер ошол ..

Азатка түшсөң кыррраакы

Өчкөнүндү тамызган...

Атаңдын көрү дүнүйөө..

Ушул быйыл Бакайга

Саякбай Каралаев айтуусунда эмоциялык чыңалуу, ритм, асыресе, үндүү тыбыштардын кайталануусу, созулуп айтылышы аркылуу да берилет. Андан сырткары үнсүз тыбыштарды да кырааты менен айтып, алардын интонациясын өзгөчөлөнтүп бере алганына күбө болдук.

- 1) үндүн төмөн жана жогору чыгышы;
- 2) эмоционалдуулугу;
- 3) пауза.

Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетико-фонологиялык системасын изилдөө менен, андагы изоморфтук кубулушка англис тилине тиешелүү болгон логикалык басымды кыргыз тилинен дагы көрүүгө болот. Ал эми үндүн секирик түрүндө айтылышы – англис тилине гана мүнөздүү кубулуш. Добуштун секирик менен берилиши жалаң гана англис тилине тиешелүү. Мындай интонация сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн айтууда, багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн бир нечелери катар келгенде колдонулат. Мындай кубулушту кыргыз тилинен көрө албайбыз. Функционалдык жактан анализдеп карасак секирик добуш кубанганда, чоочуганда кыска айтылуучу сырдык сөздөргө колдонулушу мүмкүн. Тыбыштардын түрдүүлүгү англис жана кыргыз тилдериндеги ДТСТИ берүүдөгү негизги каражаттардын ролун аткаруу жөндөмдүүлүгүнө ээ, себеби ыргак, интонация, гапология кубулуштары тигил же бул маданиятка тиешелүү адамдардын менталдык, маданий, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү каражаттардын катарында тураары талашасыз.

ДТСТИ экспликацияланышында башка тилдик каражаттардай эле кыргыз тилинде тыбыштардын ролу чоң. Тыбыштар вербалдык маалыматтагы эмоциянын туюндурулушунун негизги каражаттары катары саналуу менен, көркөм тексттин тыбыштык уюшулушуна мүнөздүү фоника, ритмика,

метрика, эвфония, рифма өндүү тышкы орнаментовкалык түшүнүктөрдү камсыз кылат.

Эфониялык фонетикалык каражаттарга аллитерация, ассонанс, рифма кирет. Метрикалык каражаттар катары кыргыз ырларындагы муун өлчөмдөрү эсептелет. Мындан тышкары тыбыштардын угумдуулугу тексттин тышкы орнаменталдык каражаты катары гана кызмат аткарбастан, андагы эмоционалдык, фоносемантикалык бөтөнчөлүктөрдү туюндуруунун каражаты катары кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Маселен, “белди бекем буу”, “кабак-кашын кара”, “сай сөөгүн сыздаттуу”, “чекеге чыккан чыйкан”, “бутуна бут болуу”, “колуна кол болуу”, “бармак басты, көз кысты” өндүү сөз айкаштарындагы аллитерация кептин тышкы угумдуулугун гана камсыз кылбастан, алардын фоносемантикалык каражаттар катары да кызмат аткарат. Ушул өндүү эле фоносемантикалык кызматты ассонанс да аткара тургандыгы белгилүү. Маселен, “ийиктей имерилген”, “оозу мн орок орот”, “ыйманы ысык”, “эсин эки кылуу” өндүү сөз айкаштарында ассонанс жогоруда сөз болгон кызматтарды аткарып, сөз айкаштарынын угумдуулугун арттырып турат. Лингвопрагматикалык, стилдик ар кандай максаттарга ылайык, аллитерация жана ассонанс бири экинчисин толуктап, эриш-аркак кызмат атара алышаары “жакасына жармашып, этегине эрмешип” деген өндүү сөз айкаштарынын көрүүгө болот.

ДТСТИ көркөм, орнаменталдуу туюндурулушунда бир гана ассонанс жана аллитерация катышпастан, рифма дагы активдүү ролду ойной тургандыгы белгилүү. Эпикалык чыгармаларга анализ жасоо аркылуу, кыргыз поэзиясынын метрикалык структурасында рифманы байкоого болот. ДТСТИ берүүдө рифмалык каражаттар толук рифмалуу жана жарым рифмалуу болуп бөлүнөт. Маселен, толук рифманы “арай көзү чарай”, “жээрин жеп, ичээрин ичкен”, “тиши буудай, чачы куудай” деген өндүү сөз айкаштарынан көрсөк, жарым рифмалуу фразеологиялык каражаттарга “алма быш, оозума түш”, “ысыгына күйүп, суугуна тонуп”, “канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай” деген өндүү мисалдарды келтирүүгө болот.

Эпикалык чыгармалардын муун өлчөмдөрү 10 муундан 18 муунга чейин жетээри биздин изилдөө ишибизде келтирилген иллюстрациялык материалдардын улам белгилүү болду.

2.3. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз тилдериндеги морфологиялык каражаттардын ролу

ДТСТИ изилдөөдө морфологиялык каражаттардын ар бир тилдин өзгөчөлүгүн көрсөтүү менен алардын ой тутумдарынын айырмачылыктарын белгилейт. Морфологиялык каражаттар абстрактуу келгендиктен адамдардын ойлоо тутумдарынын өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Айрым бир шарттарда морфемалар тектеш эмес экендигине карабастан изоморфтук формага ээ болот. Маселен, англис тилиндеги туура этиштердин өткөн чагы **–ed** суффикси менен берилсе, кыргыз тилинде -ды мүчөсү менен берилет. Мисалы: **He played chess**. Ал шахмат ойноду. Жогоруда көрсөтүлгөн грамматикалык форманын абстрактуулугуна карабастан, өткөн чакта көрсөткөн тыбыштык шайкештиктерин байкайбыз.

Башка тилдердей эле англис тилинин нормативдүү грамматикасында сөз түркүмдөрүн изилдөө борбордук маселелердин катарында турат. Сөз түркүмдөрдүн арасында этиштин изилденишинде бөтөнчө маанинин берилиши анын сүйлөмдүн структурасында өзүнчө зонаны түзүү мүмкүнчүлүгүнө да байланыштуу. Эгерде этиштин чактарын алып карай турган болсок, изилдөөчүлөр 16 чакты белгилеп, чакты көрсөтүүчү 61 түрдүү формалардын бар экендигин белгилешет. Мындан англис тилинде ар бир кыймыл-аракеттин семантикалык оттенктору, айырма-өзгөчөлүктөрү жана аларга карата айтуучунун ар кандай мамилелерин туюндуруучу формалар бар экендигин түшүнүүгө болот. Ал эми кыргыз тилинде кыймыл-аракетке карата айтуучунун мамилеси грамматикалык формалардан тышкары модалдык сөздөр аркылуу да туюндурулат. Мындай кубулуштар адамдын ойлоо тутумунун өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Дүйнө сүрөтүн англичандар мүмкүн

болушунча конкреттүү тилдик каражаттар менен берсе, кыргыз тилинде көбүрөөк абстрактуулукка жол берилет.

Англис тилинин морфологиясын алгачкылардан болуп изилдөөчүлөр орус окумуштууларынын сап башында Б. А. Ильиш, Л. С. Бархударов, Д. А. Штелинг, А. И. Смирницкий, И. Г. Кошечая, Е. С. Кубрякова, О. А. Крылова өндүү окумуштуулар турат. Л. Блумфильд, анын окуучулары Ч. Харрис жана Ч. Фрайз «Структура английского языка» аттуу эмгекте сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө синтаксистик принципке, т.а., тигил же бул сөздүн сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына басым жасоо керектигин белгилешкен. Маселен, The concert was good (always- көбүнчө, дайыма). The clerk remembered the tax. кокусунан, капысынан (suddenly). The team went there. Биринчи катарда турган сөздөр зат атоочтор, ат атоочтор, сын атоочтор боло алышат, ал эми экинчи катарда турган сөздөр көбүнчө этиш болот. Ал эми үчүнчү орунда турган сөздөр аныктооч же тактоочтор болушу ыктымал.

Ч. Фрайздын ыкмасы боюнча негизги сөз түркүмдөрү 4 тайпадан турат да аларга: N – субстантивдүү сөздөр, V – этиштер, A – сын атоочтор, D – тактоочтор. Ал эми ат атоочтор болсо сөздөрдү байланыштыруучу позицияда турушат [Блох, 1983: 44].

И. П. Иванованын айтуусу боюнча, Ч. Фрайздын идеясы кызыгууну жаратканы менен, бирок баш аламандыкты пайда кылат жана бир сөз бир нече разрядда болуп калышы мүмкүн. Ал эми Дж. Трейджер и Г. Смит эки түрдүү: а) морфологиялык пардигмалары боюнча; б) синтаксистик функциялары боюнча классификациялоо пикирин сунушташат. Ал эми англис тилчи окумуштуулар И. П. Иванова, В. Н. Жигадло, Л. Л. Иофик «Современный английский язык» аттуу окуу куралында англис тилинде 13 сөз түркүмү бар экендигин, анын ичинен 9 негизги, 4 жардамчы сөз түркүмүн белгилешет. Сунушталган классификацияга ылайык, негизги сөз түркүмдөрүнө зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, абалды көрсөткөн сөздөр, тактооч, модалдык этиштер жана сырдык сөздөр кирсе, ал эми жардамчы сөз

түркүмдөрүнө байламталар, союздар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр, сырдык сөздөр, артикль жана жандоочтор кирет.

Бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтүп кетүү касиетинин негизинде омонимдер пайда болот. Аларга: тактоочтор, предлогдор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет [Жигалдо, 1956: 12-17]. Алгачкы илимий грамматиканы Генри Суита жазып, сөз түркүмдөрүн белгилери боюнча үчкө: 1) формасы 2) функциясы 3) маанилери боюнча бөлүштүргөн. Маселен, этиштердин туруктуу белгилери бар. Кыргыз тилинен айырмаланып сөз түркүмдөрүн классификациялоо дагы башкача принцип менен берилет. Айрым бир лингвисттердин ортосунда модалдык этиштер, сөздөр, артикль жөнүндө талаш - тартыштар бар жана алар алигиче такталып бүтө элек, андан сырткары англис тилиндеги префикстердин функциялары өзгөчө орунду ээлейт, алар кыргыз тилине которгондо негизги сөз түркүмдөрү болуп калышы ыктымал. Маселен, predict – алдын ала айтуу foretell алдын ала айтуу. Дагы бир белгилей кете турган нерсе, **изафет** кубулушу эки тилден кезиктирүүгө болот. Мисалы, “алтын чач” бирок которгондо башка сөз түркүмүнө өтүп кетет “golden hair”, “темир жол” – iron road эмес “rail way”, өзөк сөз - **foul gossip**. Мисалы:

Эртели кечти жоктотуп

Эт бышым айтып токтотуп

Аш бышым айтып токтотуп

өлүктү кылып шаанилүү

өзөк сөз айтып маанилүү

Түндүгүнө бээ союп

Түштүгүнө тай союп

Жаганага кой союп

Аябастан малымды [СК 400 II 16]

Thus to bring the deceased great fame

Letting instead **foul gossip** play

[SK 400 II 196]

Келтирилген үзүндүдө изафеттик байланыштын берилбей калышын грамматикалык трансформация катары эмес, котормодогу мүчүлүштүк катары кароого болот.

Морфология тилдин грамматикасынын бир бөлүмү катары сөздөрдүн грамматикалык касиеттерин ачып, изилдеп үйрөтөт. Аталган бөлүмдө сөздүн курамы, сөз жасоонун жолдору, сөз түркүмдөрү өңдүү өзөктүү маселелер изилдөөгө алынат. *Маселен*, “кер - кор - ишкер”, “уу” жана алардын алломорфдорун көрүүгө болот, структурасы жагынан сөздүн негизи зат атооч же этиш деле боло алат: иште (м) кор = иштемкор; айла + кер = айлакер.

Алтайга көчөөрдө элдин эсебин алуу максатында айтылат.

Канчасы аяр - **айлакер**

Эсебин санап билип бер. (СО II 30.)

“Кер” мүчөсүнө шайкеш маанини бере алган мүчөлөрдүн бири “ман” “чы - чи” мүчөлөрү болуп саналат, айрым бир кырдаалда синонимдик катарды толуктайт. Аларга - акылман, кенешман - кенешчи, иштерман - иштемкор, деген мааниде колдонулат:

Аргын кара Кожо бар,

Акылмандар кошо бар.

Каратоко Мажиги,

Кайраты ашык Чалиги.

Кайтсак кандай болду деп,

Келип турган кенешман,

Кептерине, - Манастын,

Ачуусу келип калганы. [СО II 40]

Бул үзүндүдө Сайкалды жеңбей кетпеймин деп ачуусу келип Манас Кыз Сайкалды эрөөлгө кайра чакырганда, ал чыкпай ачуусу келип турган **окуя сүрөттөлгөн**.

«Морфология» термини гректин «morphē» (форма) жана «logos» (окуу, илим) сөздөрүнөн келип чыгат да, «грамматикалык форма жөнүндөгү илим» деген түшүнүктү билдирет. Бирок морфология жеке эле сөздөрдүн формасын изилдөө менен гана чектелбестен, сөздүн формасы аркылуу туюндурулган грамматикалык маанилерди изилдеп үйрөтөт.

2.4. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги лексикалык каражаттар аркылуу берилиши

Окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгүнүн пикиринде, концепт сөздүн маанисинен гана чыкпастан, белгилүү бир тилде сүйлөгөн элдин турмуштук тажрыйбасы менен концептуалдуу түшүнүктү туюндурган сөздүн маанисинин айкалышуусунан келип чыгат. Элдин тажрыйбасы алардан дүйнөнү кабыл алуусу маданий тарыхый жашоодогу өзгөчөлүгү негизги ролду ойнойт жана алар тилдик каражаттар менен берилет. Андан сырткары ошол тилде сүйлөгөн элдин интеллектуалдык деңгээлин көрсөтө алат. Мунун негизинде ДТС ички жана сырткы формага ээ болуу менен, жалпы адамзатка жана улутка тиешелүү болгон коомдук тарыхый тажрыйбага таянат.

Кыргыз тилинде кээ бир сөздөрдүн абдан көп синонимдери бар. Алсак, бала – son деген сөз: кызыл эт, ымыркай, перзент, чүрпө, бөбөк, наристе маанилерин берсе, англис тилинде «бала» ата эне үчүн son, baby, kid деген сөздөрдүн синонимдик катарынан турат.

“Ымыркай” деген сөз жаңы төрөлгөн, эң эле кичинекей балага карата айтылат.

Анан ымыркай эр жетип, адам деген атка көнгөнчө, биз, чоңдор, аралашып жүрүп эле, аларга өзүбүздүн жакшыбы же жаманбы, айтор, кандай таасирибизди тийгизип жатканыбызды караманча сезбейбиз [А.Стамов, 293б.]. Наргүлдү ымыркай кезинде асырап алышкан [А.Стамов, 306б.].

“Перзент” деген сөз дагы жаңы төрөлгөн балага жана ата-эненин баласына карата колдонулат.

Мисалы: Уулум бар деп ойлонбо

Мөмөсү жок дарактай.

Атадан артык туулган,

Андай перзент кай жактай. [Конгайтиева З., 130б.]

“Наристе” деген сөз «жаш бала, балакатка жете элек» деген маанини берет: Түн ичинде ыңаалаган *наристенин* үнү чыгар замат кемпирин акырын нукуйт [А.Стамов, 306б.].

Чүрпө- кичинекей балага, небереге карата айтылчу сөз. Ата-эне менен баланын, чоң ата, чоң эне (таята, таене) менен небереге карата кайрылуусун билдирет.

Бөбөк- жаш бала, эмчектеги бала, бирок бул сөз жогорудагы сөздөрдөн айырмаланып, улуу агасы же эжеси тарабынан жаңы төрөлгөн балага карата айтылат.

Албетте, кыргыз тил менен англис тилдеринин ортосунда өзгөчөлүктөрү көп болгондугуна карабай, универсалдуулуктардын бар экендигин да байкоого болот.

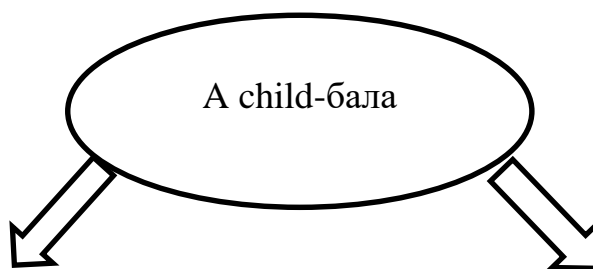
Маданияттардын өзгөчөлүктөрүн эске алып, ар бир тилде кабыл алуучунун улуттук жана дүйнө таануу өзгөчөлүгүн, ошондой эле дүйнөгө болгон көз карашын эске алуу менен, кыргыз жана англис тилдериндеги кээ бир синоним сөздөрдүн которулбай тургандыгын да эки тилдин эквивалентсиз лексикалары аркылуу түшүндүрүүгө болот.

Андыктан кыргыз жана англис тилдериндеги синоним сөздөрүн туюндурган каражаттарга салыштырма жана котормо илигин жүргүзүүдө экстралингвистикалык факторлорлорду эске алуунун зарылдыгы изилдөө ишибизде баса белгиленген.

Жогоруда айтылгандардан улам, синоним сөздөрүнүнө семантикалык иликтөө тектеш эмес тилдердеги синонимдик сөздөрүн которууда адекваттуулуктун сакталышын камсыз кылууга болот деген жыйынтыкка келдик.

ДТСТИ изилдөөдө XIX кылымдын башында немис окумуштуусу В. Фон Гумбольдт антропоцентристик ыкманы колдонуу зарылдыгын эскерткен. Сөздөрдүн маанилик каражаттарын изилдөөдө адамдардын руханий, маданий жана материалдык байлыктарын эске алуу шарт.

Таблица 2.1. – “A child - бала”

Англичандар

Кыргыздар

1. Baby, infant, kid	бөбөк, ымыркай, чүрпө
2. child	наристе, перзент
-	кырк байтал, 40 жылкы –кыздарга,
-	ат тушаар, ат токуур, ат казык-балдарга

Кыргыз элинин дүйнө таанымындагы баалуулуктардын сап башында бала тураары талашсыз. Бала кыргыз үчүн эч нерсеге алмаштыргыс байлык, анткени кыргыз элинин ДТСте баланын алмаштыргыс орду, эң оболу, анын тукум улантуу вазийпасы аркылуу түшүндүрүлөт. Кыргыздар көчмөн калк болгондугуна байланыштуу үй- бүлөдө кыз төрөлсө “кырк жылкы”(калыңдын баасы) деп коюшкан, ал эми уул төрөлгөндө “туяк”, “ат токуур”, “ат казык”(мураскор, диалект), башкача айтканда, атасына жардамчы, орун басар катары тергелген.

Ал эми англис маданиятында айрым бир эпостук булактарга таянсак, уул бала, эң ириде, өлкөнү коргоочу катары кабылданат. Англис маданиятында аялзатынан чыккан баатырлар жокко эсе. Англис маданиятында алардын аң-сезиминде бала концептиси кыргыздардай болуп биринчи негизги баалуулукка кирбейт. Өзгөчө азыркы мезгилде Америкада, Европа өлкөлөрүндө балалуу болуу адам жашоосунун базистик баалуулуктарынын катарына кирбейт. Ушул жагдайдан улам, Европада жана Америкада жашаган айрым бир улуттардын жоголуп кетүү коркунучу турат.

Those flaxen locks, those eyes of blue

Bright as thy mother's in their hue;

Those rosy lips, whose dimples play

And smile to steal the heart away,
Recall a scene of former joy,
And touch thy father's heart, my **Boy!** [Byron 2009:63]

Ак саргыл жибек чачың, мөлтүр көзүң,
Апаңдын элестетет жаштык кезин.
Бөйтөйгөн эринине күлкү толгон,
Жүрөгүм түбөлүкө туткун болгон.
Кайрылып өткөн күнгө таштап кадам,
Кыйноодо азап тартып жатам **балам!** [Асаналиев которг., 2009:64].

Бала концепти англис маданиятында мурунку заманда чоң мааниге ээ болгон. Буга Байрондун жогоруда келтирилген ыры мисал боло алат. Бирок азыркы цивилизациянын тийгизген таасиринен улам, балалуу болуу башкы баалуулук катары эсептелбейт. Мындай жагдайды азыркы адамзат коомундагы өзүмчүлдүктүн өмүр сүрүүнүн философиясына айлангандыгы аркылуу да түшүндүрүүгө болот. Ал гана эмес, азыркы британия балдар адабиятында, асыресе, жомоктордо баш каармандар балдар болгону менен, алардын жүрүм-турумдары, жасаган иш-аракеттери чоң адамдардыкындай сүрөттөлгөндүгү ачык байкалат. Ошондой болсо да жомоктордо балдардын өз алдынча жашоого, эмгектенүүгө үндөөлөр бар экендигин танууга болбойт. Ал эми мындай тарбия “Манас” эпосунда Жакыптын Манасты өзүнүн койчусу Ошпурга тарбиялоого жөнөткөн окуяда катылып жатат.

Акыретке бет алсам

Атакелеп артымдан

Наалып калар **балам жок...**[CO, I 17]

That same bey Jakib, having no child, begin,
To weep and make complaint in this way:.....,

Lonely, old, and still with **no son**,... (Walter M.Vol I:10)

Кыргыз маданиятындагы эң негизги баалуулук - бул бала. Ошондуктан бизден кыз бала деген сөз айкашы кыздардын дагы коомдогу ролу чоң экенин айгинелейт. Башка түрк тилдүү элдердин маданияттарынан айырмаланып,

кыргыз маданиятында кызды ээн-эркин коюп, ал тургай ат мингизип жоого аттантып, эркектердей тарбиялашкан. Баарыбызга белгилүү болгондой, кыргыздын баатыр кыздары жөнүндө бир эле “Манас” эпосунда эмес, баатыр кыздардын образын бир нече кичи эростордон көрө алабыз, аларга Кыз Сайкал, Кыз Дарика, Жаңыл Мырза өндүү баатыр кыздардын эпикалык образдарын атап өтүүгө болот. Англис тилиндеги эпикалык чыгарма катары эсептелген «Кентербери жомоктору» аттуу чыгармада анын каармандарынын арасында да аялзаты жөнүндө айтылып, алардын тең укуктуу экендигин көрсөтүлөт. Анда эркектер менен аялдардын тең укуктуу экендигин баяндаган эпизоддор арбын.

Англис тилинде ДТСти изилдөөдө биз В. И. Карасиктин, Л. Г. Бабенконун изилдөөлөрүнө таянып, айрым бир лексикалык каражаттардын, грамматикалык категориялардын, көркөм тексттердин жардамы менен белгилүү бир концептердин маңызын ачып берүү аракетин көрдүк. А. Б. Вежбицкая жана Л. Г. Бабенколор белгилегендей, концептуалдык мейкиндиктеги базалык концептерди ачууда өзөктүү сөздөргө таянабыз. Концепт тил аркылуу берилүү менен, дүйнө таанымындагы тилдик маданий каражаттардын түрдүү экендигин көрсөтөт. Концептерди талдоо аркылуу биз алардын канчалык деңгээлде абстракцияга дуушар болгондугун байкайбыз. Ар бир тил дүйнө таанууда өзгөчө концептер аркылуу берилет. Дүйнө тааным адамдын аң-сезиминде ички образдар аркылуу берилсе, дүйнө таануу сүрөтөө образдарынын системасы аркылуу чагылдырылат.

Ар бир маданиятта дүйнөнү таануунун, аны кабылдоонун ошол маданиятка мүнөздүү болгон гана призмасы, тилдик коддору болот. Андыктан ар бир тилде дүйнөнүн тилдик сүрөтү кайталангыс, уникалдуу көрүнүштөргө, ошондой эле адамзаттык деңгээлдеги универсалийлерге, базистик категорияларга, түшүнүктөргө ээ болору жалпыга маалым. Ар бир адамдын дүйнө таанымы, объективдүү реалдуулук туурасындагы билими анын жандуу кеп агымында даана байкалат. Мындай билимдердин жыйындысы тилдик формада берилип түрдүү концепцияда көрсөтүлөт да, бул кубулуш ДТС деп

аталат. ДТС адамдын каражаттар аркылуу берилген дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү, башкача айтканда дүйнөнүн сүрөтү - бул образдардын системасы.

Сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары да каралат. Кыргыз тил илиминде аталган багытта Б. Орузбаева, С. Кудайбергеновдор атайын илим-изилдөө иштерин жүргүзүшүп, монографияларды жарыялашкан. Айрыкча академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемаларын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн.

Маанилик жактан жупташып келип бир гана лексикалык мааниге ээ болгон татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат. Маселен, күч-кубат, бала-чака, алдым-жугтум, алай-дүлөй, чымын-чиркей ж.б. Кош сөздөр түгөйлөрүнүн (компоненттеринин) берген маанилерине жараша өз ара топторго бөлүнөт.

1. Түгөйлөрүнүн бардыгы өз алдынча лексикалык мааниге ээ болуп турган кош сөздөр: ата-эне, жер-суу, короо-короо, таңгак-таңгак, өйдө-төмөн, кайгы-капа, жан-жаныбар, соода-сатык, кой-эчки, улук -кичик ж.б.

“Кайдан алам дегенин

Караган бойдон калгын “–деп

Улук-кичик алгын деп [№ 2060 III 52]

If there are some who say

Let them with not one coin remain

Let the old folk and children then gain [№ 2060 II 238].

Котормодо улук-кичик деген кош сөздөр конкретештирүү менен берилген, Let the old folk and children деген кары жаша жаштар же жаш балдар дегенди билдирет.

Кош сөздөрдүн бул тобун С. Давлетов андан ары дагы үчкө бөлгөн: Карама-каршы кош сөздөр. Булардын түгөйлөрү өз ара карама-каршы маанини билгизет: оң-терс, чоң-кичине, кары-жаш, улуу-кичүү, жакшы-жаман, асты-үстү, алды-арты, күн-түн, дос-душман, ж.б. Маанилеш кош сөздөр. Булардын түгөйлөрү өз ара бирдей же бири-бирине эң эле жакын маанини билгизет:

саксаламат, аман-эсен, күч-кубат, жарды-жалчы, кедей-кембагал, алдуу-күчтүү, ачык-айкын, аркы –терки ж.б.

Өкүрүп келген кишини

Аркы -терки тиккен үй

Арасынан өткөртүп [№1680 III 44]

Then among those gathered to weep

In between the urtas he'd sweep [№1680 II 229]

Которгондо кош сөз (К -adj +adj) = Е (prep + adv)

Түркүмдөш кош сөздөр. Булардын түгөйлөрүнүн мааниси антонимдик же синонимдик катышта болбойт, бир текке кирүүчү нерселерди билгизет: алма-өрүк (экөө тең жемиш).

Кошмок сөздөр тутумдашкан эки же андан көп сөздүн (негиздин) ортосундагы синтаксистик байланыш мааниси солгундап же жоголуп, алар биригип лексикалык бир гана мааниге ээ болуп калат. Мына ушундай татаал сөздөр - кошмок сөздөр деп аталат. Маселен, айбалта, аткулак, балчелек, колжазма, ишбилги, аккөңүл, ачкүсөн, көккытан, көзайнек, демалыш, атбагар, орунбасар, Тилебалды, Бокмурун, Салкын-Төр, Базар-Коргон ж.б [Б.Орузбаева, 2000].

Маселен :

Бокмурун айтты мындай кеп

Ак сакал бар,көк сакал [№2690 III 65]

Bokmurun was worried at least

There are white-beards, grey beards too. [№ 2690 II 254]

Кошмок сөздөрдөн турган адамдын аттары **котормодо** транслитерация жолу аркылуу берилет.

Сөз түркүмдөрүнүн бирөө жок, булар этиштин ордун, же функциясынын формасы катары атоочтуктар саналат. Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары атоочтуктар деп аталат.Атоочтуктун касиеттери төмөнкүлөр: сын атооч сыяктуу заттын белгисин билдиришип,

аныктоочтук милдет аткарышат. Ал эми этиштин калган туунду формалары (кыймыл атооч, чакчылдар болсо аныктоочтук милдет аткарышпайт). Чакчылдар жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билдирет. Чакчылдар негизги этиш менен бирге айтылган учурда аларды аныктоо, тактоо катарында кошумча кыймыл-аракетти билгизет, бышыктоочтук милдет аткарат. Ал эми кыймыл-аракеттин атын, же кыймылдын процессин билдирүүчү этиштин туунду формалары кыймыл атоочтор деп аталат. Кыймыл атоочтор этишке -оо, -уу, -ып, -мак, -май жана -ыш мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат: баруу, келүү, кыйноо, жыйноо, олтуруш ж. б. Кыргыз тилинде жандооч сөздөргө төмөнкүлөрдү кошушат **сымак**, **сымал**, **сыңар**, **сыяктуу**, **тарта**, **тууралуу**, **чакты**, **чалыш**, **чамалуу**, **чамасында**, **чейин** (дейин), **шекилде**, **шекилдүү**. Айрымдары модалдык сөздөрдө түзөөрү айтылган эмес .

1. Модель

“Noun +ке” мүчөсү эркелетүү же сый көрсөтүү максатында колдонулат .

Ак келте мылтык огу урсун

Көк милтенин чогу урсун

“Шым” деп кармап абаке, (аба + ке)

Не кылып кармап олтурсун.

Баатыр Кошой шымы деп

Мактап **жүрүп** мына бу

Эки **доңуз** кылды деп (метафора)

Карахан кызы Каныкей

Катышканы бепбекер (беп + бекер) [7770 III 173]

“Шым” деп кармап абаке, (аба + ке) котормодо түшүп калган .

Түшүрүп коюу –дагы котормодогу ыкмалардын бири. Сөз жасоонун синтаксистик жолуна күчөтмө сын атоочтор кирет, мисалы: капкара, кыпкызыл, көпкөк, апапак ж.б.

Сөз тил илиминде эң орчундуу жана негизги орунду ээлейт.

Лексикологиянын объектиси (же болбосо изилдей турган багыты) сөздөр, татаал сөздөр, уланды жана куранды мүчөлөрүнүн жардамы менен уюшулган сөздөр, эки сөздүн бири-бирине кошулуусу аркылуу уюшулган сөздөр кирет. Ш. Жапаров менен Т.Сыдыкова изилдөөлөрү боюнча туруктуу сөз айкаштарын (фразеологизмдерди) лексикалык деңгээлдин каражаттары катары карашса, англис тилинде фразеологизмдер синтаксистик деңгээлдин каражаттары болуп кабыл алынган. Ал эми кыргыз тилинин лексикалык системасы дегенде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышына, колдонулушуна, маанилик жактан болгон өз ара ички катыштарына жана лексикалык бирдиктердин уюмдашуусунда жалпы көрүнүштөрдү, үлгүлөрдү айтабыз [Жапаров, 2013.]. Башка тилдердегидей эле сөздөрдүн түз, грамматикалык – (денотативдик), контекстик, эмоционалдуулук , кыйыр же каймана б.а (коннотативдик) маанилери болот. Сөздөрдүн гана ошол курчап турган сөздөрдүн жалпы суммасынын таасиринин негизинде кырдаалга карата сөздүн башка бир мааниде берилиши же кошумча маани билдириши контексттик маани болуп саналат. Маселен, көз – адамдын органы; кара көз – сулуу кыз; кара көзү кашайды – жакын адамынан айрылды дегенди билдирет. Мындан сырткары, сөздүн түз (денотативдик) жана кыйыр мааниси – (коннотативдик мааниси), конкреттүү жана абстрактуу маанисилерин да иликтөөгө алынат.

Төмөнкү келтирилген ойлор эпостун каражаттарында тастыкталып, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн көрсөтүүдө кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгүн көрсөтө алат:

Менин көзүм өткөн соң

Бу дүйнөдөн көчкөн соң

Жан чырагым өчкөн соң [№330 III 14]

After I'm from this world set free

After I go to that better world

After the torch falls from my hand [№ 330 II 194]

Жогорку саптарда “көзүм өткөн соң” метонимиялык кызматты аткарып турат, бирок котормодо метонимия сакталган жок, “дүйнөдөн көчүү” деген сөз айкашы “бошогондо” деген мааниде жөнөкөй сөз менен берилип олтурат. Ал эми элестүүлүккө ээ акыркы “Жан чырагым өчкөн соң” деген сүйлөм түп нускада эпитет менен метафораны камтыган болсо, котормодо “колумдан отум түшкөн соң” деп, “чырак” деген сөз жалпылаштырылып, “от” менен алмаштырылып берилген. Мындагы сөздөрдүн кыйыр мааниде колдонулгандыгы көрүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги лексикалык системасынын эң бир маанилүү өзгөчөлүгү катары табу же эвфемизм сөздөрдүн колдонулушун атоого болот. Белгилүү болгондой, мифтик түшүнүккө, диндик ишенимге, ар кандай ырым-жырымга, салтка байланыштуу орой, осол аталытарды айтууга салынган тыюулардан улам келип чыккан сөздөр табу, эфемизм сөздөр же кыргызча тергөө деп аталат. Ошондой эле, табунун жаралышын окумуштуулар мифтик көз караштарга байланыштуу затты өз аты менен айтпоо жана олдоксон сүйлөп алуудан сактануу, кыскасы тыюу салынганды айтып албас үчүн жасалган түздөн-түз аракеттер менен байланыштырышат. Анткени адамдар (түрктөр, анын ичинде кыргыздар) дүйнөнү кабылдоодо (алардын туюм моделине – үлгүсүнө ылайык) сөзгө бөтөнчө маани берүү менен, анын магиялык күчүнө терең ишенишкен.

Ушундан улам кыргыздар бөрүнү – карышкыр, аюуну - өтөгөн, чечекти – улуу тумоо деген өңдүү тергөөлөр аркылуу атап, аларды өздөрүнүн активдүү лексикасында колдонуп келишкен. Демек, табу деген сөз тыюу салынган сөз дегенди туюндуруу менен, мындай сөздөр кыргыз маданиятындагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептелет. Тергөө сөздөрүнүн колдонулуу жыштыгы “Манас” эпосунда да жогору экендиги далилдеген көптөгөн эпизоддорду келтирүүгө болот. Маселен, Көкөтай өлөөр астында уулу Бокмурунга жок керээз айтып калтырып, мындай сөздөрдү айтат:

Бербердигер кудурет,

Берди дөөлөт башыма.

Кайыптан куттум баланы,

Балага айтса жетеби,

Атанын айткан саламы [№ 780 III 24]

Then the mighty Creator broke through

Happiness down from the heaven he sent

All of a sudden a son he lent

Will my testament reach him now

Will he listen to my last vow . [№780 II 206]

“Бербердигер кудурет” сөз айкашы аркылуу Көкөтай кудайга кайрылып жатат, англисче “жараткан” деп которулган. Ал эми Бокмурунду багып алганын ачык айтпай, “кайыптан таптым баланы” деп табышмактатып айтуунун маңызында да тергөө жатаары талашсыз. Котормодо “капысынан мага кудай берди же жиберди” деп которулгандыгын жогоруда келтирилген үзүндүдөн көрдүк. Кыргыз тилинин лексикалык катмарында мындай кубулуштар өтө көп жолугат.

Ал эми “Манас” эпосундагы тулпарлардын аттарына көңүл бура турган болсок, алардын татаал сөздөр, атап айтканда, кошмок сөздөр экендигин көрүүгө болот. Маселен, **Аккула (Каккула же Ак сур ат деп да айтылат)** - эпостун бардык варианттарында Манастын тулпары катары сүрөттөлөт:

Кара чаар жолборстой,

Асылган аман болбостой,

Аккула аты астында,

Алп кара куш үстүндө.(52,С.162)

If he seized, he would not let go,

If he snapped, he would not slay foe,

With his steed *Akkula* below,

And black eagles above also,

He likes *a soaring dragon* did so.(54,p192-193).

Наркызыл - Серектин байгеге чапкан жана жоого минген тулпар аты. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо жыйырма үчүнчү келип, Серек тагдырына буюрган Талапбүбүгө үйлөнөт;

Мында негизинен «ак», «боз», «сур», «нар », «кула », «кара»,«көк» деген сын атоочтор аттын өңүнө карата айтылса, сөздүн экинчи бөлүгү ошол аталган аттардын кандайдыр бир өзгөчө сапатын атап, көрсөтүп турат. Маселен, Семетейдин тулпары «Нарбуудан», нар – төө дегенди билгизип, оор жүктү көтөрө алат деген мааниде болсо, ал эми буудан аттын өзгөчө күлүктүгүнө, күчтүүлүгүнө, белдүүлүгүнө карата айтылып жаткандыгы айкын.

Англис тилинин лексикологиясында сөздөрдүн лексикалык маанилери боюнча семиологиялык эки тайпага: 1) зат атоочторго; 2) этиштерге жана сын атоочторго бөлүштүрүлөт. Ал эми сөздөрдүн компоненттери боюнча изилдөө (денотативдик же сигнификативдик б.а. алардын предметтик маанилерин изилдөө) семантиканы изилдөөнүн ономашиологиялык аспектисине кирет .

1. Чектөө. Бул ыкманын негизинде тилдин лексикалык составы, семиологиялык класстары, подкласстары, семантикалык разряддары, лексика-семантикалык тайпалары чектөө парадигмалары аркылуу изилдөөгө алынат.

2. Сөздөрдүн сызыктуу (линейный, синтагматикалык) типтерин изилдөө алардын маанилерин гана көрсөтпөстөн, синтактикалык функцияларын да көрсөтө алат.

3. Сөздөрдү сөздүктөгү аныктоолорунун негизинде кароо алардын мүнөзүн, сөздүн семантикалык структурасын билүүгө шарт түзөт жана алардын тарыхый жана заманбап маанилерин билүүгө шарт түзөт.

Сөздүн лексикалык маанилери ар тараптан изилденип келгендигине карабастан, бир мезгилде сөздүн семантикалык структурасына кызыгуу төмөндөп кеткен. Андыктан сөздүн маанисин изилдөөдө аны чечмелеп гана тим болбостон, аларды тыбыштар менен болгон фоносемантикалык байланышын да изилдөө зарыл [Шехтман 1973; Путягин 1973; Котелова 1974; Сороколетов 1980]

Сөздүн лексикалык маанисин изилдөө полисемия кубулушун изилдөө менен түздөн-түз байланышкан. Көп маанилүү сөздөрдү семантикалык жана структуралык жактан изилдөөгө алган семасиология узак мезгил аралыгында филологиялык илим катары риторика, поэтика, стилистика, этимология өндүү илимий тармактардын алкагында жашап келген. Сөз болуп жаткан маселеле М. М. Покровский ,А. А. Потебня В. В. Виноградов [1975, 47], А. И. Смирницкий [1954], Н. Н. Амосова [1957, 1963, 1968], О. С. Ахманова [1957] өндүү окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынып келген. Ал эми сөздөрдүн вариацияларына байланыштуу өзөктүү маселелер О.С.Ахманова, лексикадагы системалуулук маселеси Н.Н. Амосова тарабынан изилденген. Аты аталган окумуштуулар сөздөгү маанилердин онтологиялык касиеттери тилде көрүнөөрүн жана семантикалык касиеттердин төрт объектисин:

- 1) тилдик системанын семиологиялык жактан маанилүүлүгү;
- 2) предметтин категориялык мүнөзү тилде чагылдыраары;
- 3) ойлоо категориясы логикага жана адамдын психологиясын көрсөтөөрү;
- 4) прагматикалык факторлор тилдин коммуникативдик функциясы катары эндигин белгилешкен.

Мындан тышкары сөздүн семантикалык структурасы система катары келээрин белгилешкен. Англис тилинин сөздүгүндө башка тилдерден кирген сөздөр да өзүнчө иликтөөгө алынат. Мындан тышкары синонимдер, омонимдер, антонимдер, көп маанилүү сөздөр да иликтөөгө алынып, анын арасындагы неологизмдер, тарыхый сөздөр да изилдөөнүн объектиси катары каралган. Биздин изилдөө ишибиздин алкагында “Манас” эпосунун англис тилиндеги котормосундагы фразеологиялык каражаттарды изилдөөгө өзгөчө басым жасалды.

2.5. ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик каражаттар аркылуу берилиши

Грамматиканын деңгээлиндеги маселелерди изилдөөдө когнитивдик ыкманынын колдонулушу актуалдуу болуп бараткандыгы когнитивдик багыттагы изилдөөлөрдүн тенденциялуу мүнөзгө өткөндүгү аркылуу түшүндүрүлөт. Грамматикалык-синтаксистик категориялардын адамдын когнитивдик иш-аракеттери менен байланышы грамматикалык формалардын, синтаксистик конструкциялардын ДТСТИ көрсөтүүдөгү кызматынан көрүнөт. Лингвокогнитивистика жаатындагы мындай маселелердин изилденүүсү ХХ кылымда Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендоффордун эмгектеринен башат алат. Аты аталган окумуштуулардын эмгектерине Е. С. Кубрякова тарабынан мүнөздөмө берилип, алардын көз караштары толук ачылган. Когнитивдик лингвистикаданын алкагында ой жүгүртүү менен тилдин ортосундагы байланыш-катыштарды изилдөөнүн сапаттык жаңы тепкичке көтөрүлгөндүгү окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт.

Когнитивдик лингвистикада дүйнөнү таанууда тил менен ойлоонун өз ара мамилеси дыкат талдоого алынып, алардын тилдин концептуализацияланышында жана категоризацияланышында адамдардын когнитивдик жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу да маселелер каралат.

Кыргыз тилинин синтаксисине байланыштуу маселелерди когнитивдик өңүттөн кароодо туруктуу сөз айкаштарынын, өзгөчө улуттук менталдуулукту ачык чагылдырган фразеологиялык каражаттарды иликтөө зарылдыгы башкы маселелердин катарында турат. Анткени башка тилдердей эле кыргыз тилинде да кайталангыс, уникалдуу түшүнүк-категориялардын экспликацияланышына чоң роль ойногон синтактикалык конструкциялардын бар экендигине күбө болобуз. Маселен, англис тилинде сулуулукту туюндурууда кыргыз тилиндегидей образдар жокко эсе. Аларда *as "beautiful as a picture"*, *"сүрөттөй сулуу"*, *«beauty is but a skin deep»*, *"beauty and folly are old companions"* - тышы джалтырак, ичи калтырак, *beauty is in the eyes of the lover* – ар кимдики өзүнө ай көрүнөт көзүнө, деген туруктуу салыштырган конструкциялар бар болуп кыргыз маданиятындагы берилген образдарга такыр окшобойт. Кыргыз маданиятында мүнөздүү *"ай десе ай, күн десе күндөй"*

сулуу”, “чүрөктөй сулуу”, “нурдай сулуу”, деген салыштырууларды, фразеологиялык каражаттарды мисал иретинде келтирүүгө болот. Ал эми кыргыз тилинде кичипейилдикке байланыштуу синтаксистик бир нече гана конструкцияларды мисал келтире алсак, англис тилинде сөз болуп жаткан семантиканы туюндурган көптөгөн каражаттар бар экендигине күбө болобуз: *Would you be so kind to do? Will be do? Please will you come? Will you do me a favor? Will you be able to do? Could you please to do .. ? Can I help you to do ? Can you pass me...? vs Give me... .., Could you give me five minutes? . Excuse me.. I’m afraid I can’t. I would like... , Would you mind...? Can you hold, please?.* Ушул өңдүү башка дагы синтаксистик каражаттарды мисал келтире берсек болот.

Кыргыз маданиятында “*кичи пейилдикке*”, “*эжекеси*”, “*колуңуздан келсе*”, “*мүмкүн болсо*” деген сөз айкаштарын берүү менен, морфологиялык деңгээлдеги “сыз” мүчөсүнүн алломорфдук каражаттарын этишке уланышы аркылуу кичи пейилдик концептин туюндуруучу сөздөр жасалаарын белгилөөгө болот.

ДТСтин концептер аркылуу берүүдө синтаксистик каражаттар да чоң роль ойной тургандыгына биз жогоруда токтолуп өттүк. Р.Карнап дүйнө сүрөтүнүн экспликацияланышында синтаксистик каражаттар аркылуу логикалык сүрөттөп берүүгө өзгөчө маани берилери туурасындагы пикирин айткан. Ю. Д. Апресян ДТСтин илимий изилдөөгө чейин абалын “дүйнөнүн баёо сүрөтү” (наивная картина мира) деп атаган. Ал адамдын дүйнөгө, жаратылышка, айлана-чөйрөгө, айбанаттарга болгон мамилесин көрсөтүү менен, ДТСтин ошол билимден тургандыгын жана алардын синтаксистик деңгээлде берилерин билгизет. Айталы, эмоция концептин көрсөтүүдө, англис жана кыргыз маданиятында түрдүү феномендерди көрө алабыз. Маселен, *to feel good* – *өзүн жакшы сезүү*, *to enjoy*- *ырахат алуу*, *to be glad*- *кубануу*, *to be afraid of something*- *бир нерседен коркуу* ж.б. каражаттарды айтууга болот. Мындай грамматикалык конструкциялар аркылуу ДТСнын туюндурулушундагы логикалык категориялар вербализацияланат.

Эзелтеден кыргыздар балдарга аяр мамиле жасашкан, маселен, «шаары бузулат» деген тыяуга ишенүү менен, уктап жаткан баланы ойготушкан эмес. Мезгилдин өтүшү менен, бөтөн маданияттардын таасиринен улам айрым үрп-адат, жөрөлгөлөр жоголуп, турмуштук баалуулуктардын ориентациясы өзгөрүүлөргө дуушарланып, ошону менен бирге балдарга болгон мамиле да өзгөрдү. Ал гана эмес азыркы күндө балдардын ар кандай зомбулукка да кабылган учурларына күбө болуудабыз. Англис маданиятында балдарга терс эмоцияны көрсөтүү өтө сейрек кездешчү көрүнүш катары эсептелет. Ал эми балдарга карата эмоциялык мамилелерди туюндуруу үчүн вербалдык эмес каражаттар колдонуу кеңири практикаланат. Маселен, to feel bad-деген сөз айкашынын эквиваленти катары көздөрдүн чоң ачылышы, каштын жогору карай көтөрүлүшү өңдүү ымдоо-жаңсоолор эсептелет. Вербалдык эмес мындай каражаттар балдарга болгон терс эмоцияны көрсөтүүдөн, аларга карата жаман сөз айтуудан сактайт. Экинчиден, англичандарда “мандайы жарыла кубануу” деген түшүнүк жок, алар мүмкүн болушунча эмоцияларын көрсөтпөөгө аракеттенишет.

1) Maid of Athens, era we part.

Give, oh give me back my heart!

Or, since that has left my breast.

Keep it now, and take the rest!

Hear my vow before I go. [Byron 2009:97]

Кош бол эми Афиналык чүрөгүм,

Туткун болгон, берчи акындын жүрөгүн.

Карай берип жамалыңа тойбогон,

Өзүң менен өткөн күндү ойлоном.

Кетээримде уккун айткан сөзүмдү,

Сүйгөм жана сүйөм жалгыз өзүңдү [Байрон 2009:98] “give me back my heart!” to give somebody heart бул- беш компоненттен турган фраза. Келтирилген ырда Байрондун Афиналык кызга болгон сүйүүсү баяндалат. Анда сүйүүнүн символу болгон жүрөк деген сөз колдонулат. Бул символ

универсалдуу касиетке ээ болуу менен которууда эч деле кыйынчылык жаратпайт. Мындай универсалдуу мүнөзгө ээ болгон сөз айкаштары тектеш эмес тилдерде берилгенине карабастан, аларды түшүнүү жеңил болот.

2) By those tresses unconfined.

Woored by each gean wind:

By those lids whose jetty fringe

Kiss thy soft cheeks' blooming tinge

By those wild eyes like the roe [Byron, 2009:97].

Ээ-жаа бербей шамалга учуп чачылган,

Жыттаганмын сылап саамай чачыңдан.

Көздөрүңдөн өпсөм балбыл жайнаган,

Жыпар жытка толгонсучу айланам.

Унутпасмын сенин жалжал көзүңдү,

Сүйгөм жана сүйөм жалгыз өзүңдү [Байрон, 2009:98].

Ал эми Табылды Актандын «Чоң кербез» чыгармасында «заман-каман» деген сөз айкашы Токтогулдун Сибирге айдалган мезгилди сүрөттөйт. Ошол замандын каатчылыгына, Токтогулдун манаптардан көргөн кордугуна заман-каман деген мүнөздөмө берет. Бул сөз айкашын контекст аркылуу гана толук түшүнүүгө болот. Бул сөз айкашы белгилүү бир кырдаалга гана тиешелүү болуп турганы менен, англис тилинде жалпыланып, “dog its dog time” фразеологизми аркылуу берилет. Келтирилген фразеологиялык каражат Токтогулдун түрмөдөгү мезгилине карата колдонулган (Т.Актан The great melody\\Чон кербез(tr. By Z.Karaeva, 2014:4).

Англис тилинин синтактикалык өзгөчөлүктөрү жана аналитикалык синтетикалык формалары өңдүү маселелер Ч. Филлмор, Д. А. Штеллинг, В. Н. Ярцева, В. М. Солнцев, А. И. Смирницкий, Л. С. Бархударов, В. Г. Адмони өңдүү окумуштуулар тарабынан изилденген.

Англис тили аналитикалык тилдердин катарында туруу менен, андагы көптөгөн синтетикалык же синтаксиске тиешелүү болгон кубулуштарды байкоого болот, өзгөчө эски англис тилинде аналитикалык формалар дээрлик

жокко эсе болгон. Ошондуктан англис тилиндеги өзгөчөлүктөрдүн бир азы англис тилиндеги синкретизм б.а. аналитикалык каражаттар менен синтетикалык биригишинен турат. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө карата баардык пайда болгон аналитикалык грамматикалык каражаттар синтетикалык жөнөкөй сөз түркүмдөрүнөн пайда болгондунун тастыкташат. Модалдык этиштин “shall”, “will” байыркы англис тилинде модалдык этиш болгон. Кийинки мезгилдерде алардын десемантизациясынын негизинде алар келер чакты көрсөтүүчү аналитикалык формага айланышкан, бирок ошол мурунку маанилери дагы эле сакталып калган учурлары кездешет. Алар орун алмашуу менен берилет:

I shall	We shall
You will	You will
He will	He will

Бул парадигма келер чакты көрсөтсө, төмөнкү парадигма модалдуулукту көрсөтөт:

I will	We will
You shall	You shall
He shall	They shall

Бул парадигмадан модалдуулукту көрүүгө болот, десемантизация процесси толук аяктай электигин белгилөөгө болот. Тилдеги дихотомия жана сүйлөмдүн түзүлүш формасы (SVO) аналитикалык формалардын пайда болуусуна көмөк көрсөтөт. Аналитикалык формалардын түрдүү болушу англис тилиндеги этиштик системанын өнүгүшү аналитикалык формалардын өнүгүүсүнө алып келди.

Сүйлөм жөнүндөгү түшүнүк башка тилдердегидей эле бүткөн бир ойду билдирген сөздөрдүн тизмеги айтылат, бирок англис тилиндеги сүйлөмдөрдүн структурасы жана аткарган милдеттеринде айрыма болбой койбойт. Болгону эскертип кетүүчү нерсе, анын туруктуу (фиксированный) (негизинен өзгөрбөй турган) структурасы бар экендигинде. SVO формасы дүйнөнүн кайсыл жеринде болбосун ойду так түшүндүрүп берет.Ошого карабастан синтаксисте

дагы адабий тилде жогоруда көрсөтүлгөн структуранын өзгөрөшүнө алып келүүчү шарттар бар экендигин белгилей кетүү шарт. Адабий стилде орун алмашуулар, кемтик сүйлөмдөр, маселен, Э. Хемингуэйдин стилин алып карасак, анда көптөгөн кыска, кемтик сүйлөмдөр адамдардын психологиялык абалын көрсөтүү максатында колдонулат. Эл эми синтаксистик комплекстерди алып карасак, алар өтө эле көп жана кайсыл бир маанини туюндурууда синонимдик кызматты аткаруу менен, аналогдук маанилерди бере алышат. Маселен, англис тилинде аналитикалык форма “ shall + inf ”, “ will+ inf ”, “ II+ inf ”, келер чакты көрсөтүүдө маркер катары кызмат аткарат, ошол мезгиле жактар менен колдонууда орун алмашып калышса, модалдуулук маанини да көрсөтө алат. Ошого карабастан келер чакты көрсөтүү үчүн, көптөгөн синтаксистик комплекстер денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерде колдонулат. Аларга: to be going to do smth, to be about to do smth, to be on the point of doing smth? To be on the verge of doing smth, to be to + smth болуп дагы көптөгөн катарларды камтыйт. Англис лексикасындагы сөз айкаштарын ала турган болсок, алардын структуралык татаал комплекстер экендигин да көрө алабыз.

Маселен, *in a century- кылымда, after some years – бир топ жылдар өткөндө, some days later – бир топ жылдар өткөндө, next year – кийинки жылы*. Өткөн чакты көрсөткөн атайын жомок формуласы - *once upon a time there lived an old man ...* деген эрежени адабий кызыкчылык үчүн бузган комплекстер стилистикалык мааниге ээ болуу менен кызмат аткарышат. Андан сырткары да англис тилинде түрмөктөр, б.а., даяр конструкциялар бар, бизге кыймыл-аракеттин кайсыл жерде экендиги белгилүү болсо, ошондо колдонулат да үйрөнүүчүлөөргө жакшы шарт түзүлөт, ошондуктан мындай шарт сүйлөмдү автоматташтырууга чоң жардам көрсөтөт. Бул конструкция котормодо да чоң роль аткарат.

Англис тилинин кыргыз тилинен өзгөчөлүгү болуп сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун толук ээрчишүүсү эсептелет. Муну көрсөтүү үчүн атайын парадигмалар кызмат кылат. Бул кубулуш өзгөчө супелетивдүү этиш деп

аталган «to be – болуу» этишине таандык. Ээрчишүү кубулушу татаал сүйлөмдөрдөгү эң татаал да негизги да маселе боло алат.

1) Татаал сүйлөмдөрдө баш сүйлөм кандай чакта болсо ошого карата ээрчишүү жүрөт; а) эгерде баш сүйлөм учур чакта болсо, анда багыныңкы сүйлөм кырдаалга карата туруу чактарды кабыл алат. в) экинчи эреже өтө баалуу эреже аны туура колдонбосок сенин англис тилин белбегенин, башка маданияттын өкүлү экендигин дароо байкалып турат, б.а. эгерде баш сүйлөм өткөн чакта болсо анда багыныңкы сүйлөмдүн баардык түрлөрү өткөн чак ээрчишүүсү шарт болуп саналат. Маселен, He says that he will come. He said that he would come.

Этиштер англис тилинде туура жана туура эмес болуп эки чоң топко бөлүнөт, анда өткөн чактын формасы англис тилиндеги “-ed” мүчөсүнүн жардамы менен уюшулса, алардын баары туура этиш боло алышат, ал эми этиштердин формалары уңгу мүчөлөрүнүн өзгөрүүсүн талап кылса, анда алар туура эмес этиштер болушат, алардын саны 200 гө жетет, аларды жаттап алуу гана талап кылынат. Кыргыз тилинен айырмаланган англис тилиндеги негизги көрүнүштөр :

2) Англис тилиндеги модалдык этиштер кыргыз тилинде модалдык сөздөр менен берилет.

3) Англис тилиндеги белгисиз артикль кыргыз тилинде жок, алар “бир, белгисиз, кимдир бирөө, кайсыл бирөө” деген белгисиз ат атоочтор аркылуу которулат. Белгилүү артикль кырдаалга карата “белгилүү” маанилерди бере берет.

4) Кыргыз тилиндеги “жакшы” деген сөз сын атооч да, тактооч да боло алат, которгондо “good” “well” деген эки башка сөз менен берилет, англис тилинин эрежесинин негизинде, good –зат атооч менен ал эми well –этиш менен жалганганда колдонулат, семантикасы өзгөрбөйт. Мисалы: “Manas” is a **good** hero= Манас жакшы каарман. Manas teaches **well** – Манас жакшы тарбиялайт.

Кыргыз тилинде жаксыз сүйлөм болсо, англис тилинде жаксыз сүйлөм болсо да грамматикалык формалдуу ээ менен баяндоочтон турат. Мисалы: Суук. It is cold .

Кыргыз тил илими К.Тыныстановдун эмгектерин башат алаары белгилүү. Алар мектеп балдар үчүн жазылса да тил илимине пайдубал коюп кетти. Анын көптөгөн эмгектеринин арасында «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) эмгектеринде сүйлөмдүн грамматикалык структуралары, түрлөрү, грамматикалык категориялар өндүү фундаменталдуу маселелер туурасында алгачкы маалыматтар берилген.

Алгач синтаксис сүйлөм жана анын бөлүктөрү жөнүндөгү окуу деп эсептелип, ал эми сүйлөмдү талдоо логикага тиешелүү болгон. 19-кылымдын экинчи жарымында тилдин улуттук өзгөчөлүгү изилденип, ал морфологияга байланыштуу каралгандыктан, синтаксис сөз айкашы жана сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө аткарган милдети жөнүндөгү окуу катары эсептелген, тактап айтканда, ал сөз түркүмдөрүнүн эле синтаксиси болуп, сүйлөм өзүнчө бирдик катары каралган эмес. Эпостогу фразеологиялык каражаттар дагы кыргыз маданиятындагы ДТСТИ туюндуруучу каражаттардан болуп саналат.

Маселен:

Багылып анда жатышкан,

Адамдын этин татышкан

Арстан жолборс шерим бар

Сөөгүн сөпөт кылдырам

Тирүүлөй жанын тындырам [Жуманалиев, 1995:56]. Эсен хандын Алмамбет менен Манастын келерин күтүп атайын ажайыпканага алып барып, арстан жолборсторду аларга каршы даярдап коет. Бирок алардын ою онунан чыкпайт. Бул жерде “сөөгүн сөпөт кылуу – өлтүрүү” деген мааниде. сөөгүн сөпөт кылуу деген фразеологиялык каражат коннотативдик деңгээлде берилип олтурат. Фразеологиялык каражаттар ДТСТИ берүүдө чоң ролду ойнойт.

Кыргыз тилинде аялдар кош бойлуу болгондо дароо жарыя кылышпайт, мындай шартта “күмөнүм бар” деген фразеологиялык каражат колдонулат. Биринчиден, баланын жарык дүйнөгө жаралышы анык болмоюнча купуя сакташат, экинчиден, табу катары эсептелинет. Маселен, Алмамбет чоң казатка аттанарда анын аялы Арууке Алмамбетти кубаттап, сүйүнтүп коюш үчүн жанына келип “күмөнү бар” экенин айтат мындай түшүнүк англис маданиятында жок, ошондуктан котормодо төмөндөгүдөй берилет.

I was not sure until this week,

But now I know- in my womb fruit is kept

For a son you sorrow and wept [The great complain 1999:101] Англис маданиятында кош бойлуулугун жашырып отурбай эле ачык айтышат.

«in my womb fruit is kept - курсагымда жемиш бар» деген ой жемиштин образы менен берилип олтурат. Бул фразеологиялык каражат конотативдик маанини берүү менен англис маданиятынын ДТСин көрсөтөт.

Анда жалпы тилдин байлыгын көрсөтүү менен, улуттун маданий, тарыхый өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Мурункулар айткан кеп,

“Бир адамдын ырыскысы

Бирөөгө ырыс болбойт” деп.

Баштагылар айткан кеп,

Башка адамдын дүйнөсү

Башкага дүйнө болбойт“ - деп [№770 III 24].

Those who lived before us said

“Riches bestowed on one’s head

Will not be riches for others to hold ”[№ 770 II 206].

Бул алты саптан ырды которууда функционалдык алмаштыруу болуп, мааниси гана берилип, төрт сап менен айтылды. Ал эми экинчи макалга көңүл бурсак, ал улуттук коллоритке ээ. Ал эми айрым бир лакаптарда рифма да,

образдуулук да үстөмдүк кылат” деп айта алабыз, ал эми айрым бир шарттарда рифмадан да образдарга көп көңүл бурулат.

Маселен:

“Келиндин аягынан ”- деп

“ Койчунун таягынан”- деп [№810 III 25]

Are her steps light on the road she will tread?

What kind of crook has her shepherd lad? [№ 810 II 206].

Бул жерде рифма да, образдуулук да жакшы уюшулган, бирок котормодо сөзмө-сөз берилип калган, себеби жашоо шарты, маданияты англичандардыкы башкача.

Жогоруда айтылган макалды которууда сүйлөмдү толук реконструкциялоо болду жана суроолу сүйлөмдөр менен которулду, бирок түшүндүрмө да берилди. Сөзмө сөз которгондо:

Анын баскан жолу жеңилби?

Койчунун кандай таягы бар? болуп которулуп калган.

Англис тилинде колдонулган редупликативдүү сөздөр кыргыз тилинде да жолугат, бирок аларды которууда редупликация жок болуп кетет.

Маселен:

“Кан атакем өлдү” –деп

Калкка кабар салдырып,

Катуу, катуу кеп менен,

Кабардан мени алдырып [№ 1280 III 25].

Tell all: “The Khan my father died ”

Then invite me as well as my friend

Send your messengers far and wide

Firmly announce your father’s end [№ 1280 II 218]

Которгондо редупликация сакталган эмес.

2-бап боюнча кыскача жыйынтыктар

1. ДТСТИ изилдөөдө эң натыйжалуу ыкмалардын бири катары компоненттик жана контекстуалдык ыкма эсептелинет. Компоненттик

анализде тилдин семантикалуу структурасын изилдөө менен, андагы өзгөчөлүктөрдү таба алабыз. Ал эми контекстуалдык анализ аркылуу лексикалык маанинин түрдүү кырдаалда болгон өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алынат. Структуралык – типологиялык анализде ДТСтин ички уюшулушун эске алуу менен, андагы экстралингвистикалык жана генетикалык факторлорду изилдейбиз. Салыштыруу ыкмасы ДТСТИ изилдөөдө салыштырма-типологиялык ыкма, мында эки тилде гана эмес, эки маданияттагы окшош жана окшош эмес фактыларды белгилөө менен, алардын коомдогу ролун, ордун аныктоо аракетин көрүлөт. Салыштырма-типологиялык ыкма жөнөкөй салыштырма ыкмадан кененирээк максатта болот. Анда концептердин жардамы аркылуу экстралингвистикалык факторлорду аныктайбыз жана улуттук маданий өзгөчөлүктөргө көңүл бурабыз. Эки маданиятты типологиялык салыштырууда ар бир өлкөнүн өзгөчөлүктөрүнө маани берилет.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн бирден бир максаты алардын структуралык жана семантикалык абалдарын иликтөө болуп саналат. Тилдик сүрөтүнүн лингвистикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бөлүнүп, аны системалуу түрдө иликтөөгө алганда гана андагы өзгөчөлүктөрдү которуунун ыкмаларын аныктоого жол салынат.

3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тил илими менен этностук маданият ортосундагы синтездешкен кубулуш экендигин баса көрсөтүү менен, кыргыз элинин менталитетиндеги өзгөчөлүктөрдү көрүүгө толук мүмкүн.

4. Азыркы антропологиялык багытта изилденип жаткан тил илиминде этностун дүйнөнү көрүү өзгөчөлүгүн изилдөөдө лингвистикалык каражаттардын жардамы менен этнолингвистикалык парадигмаларды аныктоо абдан зарыл экендиги белгиленди.

5. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн көркөм текстте чагылдырылышын изилдөөдө фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик каражаттар структуралык-системалык, семантикалык-функционалдык жана эстетикалык бүтүндүктү түзөт.

6. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвистикалык иликтөөдө концептуалдык анализдин ар бир маданияттын тилдик өзгөчөлүктөрүн толук көрсөтүп берүүгө шарт түзөт.

7. Методологиялык базасы негизинен дүйнөгө болгон илимпоздордун илимий эмгектерин таянуу менен иштелди.

8. Негизги иликтөө ыкма катары –лингвопоэтикалык ыкма кызмат кылды.

3-БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА АГА ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫК ТАЛДОО

Тил илими жаатында илимий көз караштар биздин эрага чейин 4-кылымда башат алып, алгач тил илиминин маселелери философиянын алкагында гана каралып келген. Бирок тил илиминде структурализмдин жаралып, өнүгүшү менен тилди структура катары кароо тенденциясы пайда болуп, ал эми тилдин семантикалык структурасына кийинчэрээк гана изилдөө жүргүзүлө баштаган. Ал эми текстке лингвостилистикалык талдоо орус тил илиминде Л. В. Ломоносовдун стилистикалык боёктуу сөздөргө жүргүзгөн талдоосунан башат алат. М. В. Ломоносов лирикалык ырлардын күлкүлүү эпиграммалардын, комедиялардын негизинде тилдин стилистикасына байланыштуу маселелерди изилдеп, алгачкылардан болуп тилдик каражаттарды стилистикалык планда классификациялоо менен, Цицерондун теориялык жоболорун жыйынтыктаган.

О. С. Ахманова, И. Р. Гальперин англис тилинин, ал эми француз тилинин стилистикасынын өнүгүшүнө Ш. Балли, А. А. Сэше, Ж. Марузо чоң салым кошушкандыгы тил илиминин тарыхынан белгилүү.

Кыргыз тилинин стилистикасы акын-жазуучуларынын чыгармаларына лексико-стилистикалык иликтөө жүргүзүүгө байланыштуу жазылган изилдөө иштеринен башат алат. Маселен, алгач Б. М. Юнусалиев тарабынан Молдо Нияздын чыгармаларына, андан соң А. Осмоновдун чыгармаларына лингвостилистикалык анализ жасалган.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы А. Турсунов тарабынан иштелип чыккан. Мындан тышкары стилистика багытында жазылган эмгектер катары Т. А. Ашырбаев, Ж. Мамытовдун “Көркөм чыгарманын тили”, Б. Усубалиевдин “Көркөм чыгармага стилистикалык илик” аттуу эмгектерин атап өтүүгө болот.

3.1. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз тилиндериндеги фоностилистикалык каражаттар аркылуу берилиши

Ар бир тилдин дүйнө таанууда өзүнүн өзгөчө сүрөтү болот. Ал концептештирүү аркылуу берилет. Адамдардын тажрыйбасында алардын дүйнөнү кабылдоосу тил аркылуу гана берилет, тил аркылуу адамдын билими, маданияты, ой жүгүртүүсү тил аркылуу көрсөтүлөт. Дүйнөнүн сүрөтүнүн тил аркылуу берилиши ДТС деп аталат. М. Хайдеггердин пикиринде, дүйнөнүн реалдуу сүрөтү түрдүү тилдик каражаттар аркылуу берилүү менен, андагы улуттук өзгөчөлүктөрдү көрсөтүп улуттун аң-сезимдеги дүйнөнүн сүрөтүн коннотативдик деңгээлде да бере алат. Адамдын дүйнө таануусу дайыма өзгөрүп тургандыктан, дүйнөнүн сүрөтү дагы өзгөрүп турат. Тилдин ролу түрдүү маалыматты берүүсү менен лексикалык, грамматикалык, синтаксистик жана стилистикалык каражаттар аркылуу туюндурулат. Ар бир улуттун өзүнө гана мүнөздүү дүйнөнүн кайталангыс сүрөттөрү жана боёктору болот [Маслова, 2004:52]. В.фон Гумбольдтун айтуусунда, адамдар ДТСтин өздөрү жашаган коомуна, дооруна жараша түрдүү социалдык жаш өзгөчөлүгүнө жараша кабыл алуусу мүмкүн. Демек, ДТСтин түзүүдө жалпы адамзатка, улутка жана жеке өзүнө тиешелүү факторлор негизги ролду ойнойт. ДТС, негизинен, дүйнөнү логикалык жактан таанууга жакын. Стилистикалык каражаттар ДТСтин түзүүдө чоң ролду ойнойт, себеби улуттун фондук билимдери, контекстуалдык шарттар, элдин маданий тарыхый салттары менен тыгыз байланышта болот. Андан сырткары ДТСтин таанууда адамдардын коннотативдик деңгээлде кабылдоосу метафора, салыштыруу, метанимия, эпитет ж.б. стилдик каражаттар аркылуу туюндурулат. Мындай шартта жалпы эле адамзатка тиешелүү универсалдуулукту көрсөтүү менен улуттук өзгөчөлүктү да көрсөтөт.

ДТСтин изилдөөдө стилистикалык каражаттарды талдоо аркылуу биз ар бир улуттун көмүскөдө катылып жаткан маалыматтарды алып чыгуу менен,

бирге андагы концептердин, стилистикалык каражаттардын улуттук өзгөчөлүктөрүн көрсөткөнүнө күбө болобуз.

Ал эми фоностилистика, б.а., фонетикалык каражаттардын коннотативдик деңгээлдеги касиеттери, аткарган функциялары өзүнчө каралат. Ага просодиялык маселелерди камтыган, фонетикалык каражаттардын атайын максат менен стилистикалык боёкту берүү үчүн уюшулган атайын каражаттар, же болбосо эрежеге туура келбей турган кубулуштар, азыркы убакка чейин толугу менен изилдене элек. Бул фоностилистиканын жаш илим экендигин көрсөтүү менен, аны дагы да толуктап, изилдөө жүргүзүүнүн шарт экенин көрсөтүп турат. Мындай изилдөөчүлөргө Васильев В.А. (Vassilijev V.A., English Phonetics Normative Course, Ленинград, 1962), Васильева В.А. (English phonetics. A Theoretical Course, М., 1970.); Егоров Г.Г. (Yegorov G.G., Supersegmental phonology. М., 1967) кирет. Аталган изилдөөчүлөр англис тилинин сегменттик, суперсегменттик (просодиялык) басым, муун, интонация, ритмико- мелодия ж.б. бөлүкчөлөрүн да терең изилдөөгө алышкан.

Кыргыз тилинин стилистикасы англис тилиндегидей толугу менен иликтөөгө алына элек. Кыргыз стилистикасы жөнүндө кенен маалымат берилип же өзүнчө бир нукка түшө элек десек жаңылбайбыз, себеби стилистика боюнча окуу куралдары жокко эсе. Ал гана эмес тил илиминин стилистикалык каражаттардын ирээтке келтирилиши боюнча изилдөөлөр да жокко эсе. Ошого карабастан салыштыруу тибине жасалган изилдөөлөр бар. Аларга Т.А Ашырбаевдин функционалдык стилге, троптор жана фигураларды изилдөө боюнча эмгектерин айтууга болот.

Салыштырма деңгээлде стилистикалык каражаттарды изилдеген тилчилерге Г.А. Тургунова (улуттук реалдар), К.А. Калиева (лингвопоэтика), Г. Сатыбалдиева (гипербола), М.К. Алишова (эпитет), ал эми А.Т. Асылбекова поэтикалык стилистикалык каражаттарды изилдеп, лингвопоэтикалык анализ жасоо менен сөз болуп жаткан маселе боюнча бир топ макалалары жарык көргөн.

Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот. 1964-жылы К.Рысалиев, Б.Керимжанованын “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” аттуу эмгеги жарык көргөн. Б.Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары” аттуу эмгекте көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган [Б. Керимжанова, С. Жумадылов, 1968:107]. К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгегинде кыргыз ырларынын түзүлүшү, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация маселелери каралган. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерди жаратууда фоностилистикалык коннотация чоң мааниге ээ. Информацияны кыйытып подтекстте туюндурган фоностилистикалык көркөм каражаттар окуучунун көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги экспрессивдүүлүктү камсыз кылат. Көркөм тексттеги саптардын мааниси, аларды окурманга фоностилистикалык коннотациялар аркылуу көркөм жеткирүүнүн жолдору акындар тарабынан жогорку деңгээлде ишке ашырылган. Фоностилистикалык каражаттардын коннотациясы көркөм тексттеги ойдун кыймылына, көркөм образдын түзүлүшүнө өзүнүн чоң таасирин тийгизет.

Фонетикалык стилистика англис жана кыргыз тилдериндеги каражаттардын негизинде алардын ресурстарынын стилистикасынын аспекти катары изилденбеген талааларлардын бири болгондугу талашсыз. Фоностилистикага маселелерди изилдөөдө англис тилинин каражаттарынын негизинде төмөнкү окумуштуулардын илимий эмгектери бизге теориялык негиз боло алат, аларга: Н.С.Трубецкойдун, Л. В Щербанын, Р. И. Аванесовдун, М.В. Пановдун, Л. Р.Зиндерин, Л. В.Бендарконун. Н. М. Шанскийдин, К. С. Горбачевичтин, М. Н. Кожинанын, Т. Г. Винокурдун, С. М.Гаидучиктин, Г. А. Баринсовдун, К. К. Басышникованын, А. С. Бечкарездин, Е. А. Брызгунованын, Л. А.Вербицкаянын, Б.Н. Головиндин, Л.

Н. Александровскаянын, Ж. Б. Ганиевдин, И.У.Асфандияровдун илимий эмгектери кирет. Бирок анын көптөгөн көйгөйлөрү ушул убакытка чейин ар тараптуу изилдөө объектиси бойдон калууда.

Кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөчүлөрү Т. К. Ахматов, Т. Садыковдун, А. Жалиловдун, А. Орусбаевдин, К. Дыйкановдун, Ж. Мамытовдун, Ж. Сыдыковдун, М. Мураталиевдин, К. Токтоналиевдин жана башкалардын эмгектерине, теориялык жоболоруна таяндык .

Мындан тышкары изилдөө ишибизде кыргыз тилинин фонетикалык каражаттарын башка тилдердин тыбыштык системаларына салыштыруу планында изилдеген тилчи окумуштуулар Ш. К. Кадырова, Ч. Тулеева , Ж. К. Сыдыков, А. И. Ибраев, Р. Р. Сыдыкова, М. Абдыкеримовалардын эмгектери пайдаланылды.

Фоностилистиканын тилдин башка деңгээлдеринин стилистикалык каражаттарына салыштырмалуу өзгөчөлүгү сызыктуу (сегменттик) бирдиктердин (фонемалардын) да, ошондой эле сызыктык эмес (суперсегменттик, просодиялык) бирдиктердин да (басым, интонация) сөздөрдүн стилистикалык көркөмдүгүн өзгөртүүдө катышууда жатат. Бул жагдай ушул маселенин илимий иштетилишине өзгөчө из калтырат, анткени англис тилинде суперсегменттик бирдиктер функционалдык жактан жакшы деңгээлде изилденген стилистикалык көркөмдүктү чагылдыруунун фонетикалык каражаттарынын өзгөчөлүктөрү (сөздүн тыбыш курамынын өзгөрүшү, сөздүк басым, интонациялык түзүлүштүн өзгөрүшү) сүйлөп жаткандарда айтылган сөздүн маанисине, анын эмоционалдык жана экспрессивдик таасирине жараша болот.

Аллитерация - үнсүз тыбыштардын ырга угумдуулук берүү максатында ырдын башында каталанылышы болсо, ал эми ассонанс катары үндүү тыбыштардын ошол эле максатта кайталанышы эсептелет:

Жармы төгүн жармы чын,

Жаралгандын көөнү үчүн.

Жабыратып айтабыз,

Жолборс Манас жөнү үчүн.
Кызыл чоктуу ойроттун,
Кыйыны экен Кан төрө,
Кытайда кыйда Кан төрө,
Кара чоктуу каапырдын,
Кайраттуусу Кан төрө [№ 4760 III 409]
Mid the red tussled folk of Kytai
Strogest of sll was Kinurbay
Mid the black tussled folk nearby
Bravest of all was Konurbay [№ 4760 II 6]

Котормодо аллитерация сакталбаганы менен, сүйлөмдүн аягындагы уйкаштыктар сакталган.

“Манас” эпосун элдик оозеки чыгармачылыктын эң байыртан бери келе жаткан, көрүнүктүү белгиси деп атасак болот. “Манас” эпосу – кылымдар бою тарыхый, маданий окуялар менен толукталып, кыргыз элинин жашоосун чагылдырган, кыргыздардын тынчтык, намыс, улуттук өзгөчөлүгүн сактоо үчүн күрөшкөн окуяларын камтыган улуттук байлык. “Манас” эпосунда болгон бардык поэтикалык ыкмаларды, элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрын камтыйт. “Манас” эпосунда аллитерациянын жыштыгы, башкы жана ички аллитерация, анафоралык аллитерациялар, ассонанстар басымдуулук кылат. “Манас” оозеки түрүндө сакталгандыктан, ар бир ырдагы башкы саптын муундарына басым түшүп айтылган, аллитерацияны жана ассонансты колдонуу менен ритмикалык ыргак түзүүгө жана мелодикалык уккулуктуулукту түзүүгө өбөлгө түзгөн, мындай ыкма ырды обондук үнгө салып айтууда чоң роль ойногон. Аллитерацияны, ассонансты англис тилине которууда башка стилистикалык каражаттардын жардамы менен, ошондой эле эпифоралык фразалык кайталоо менен толукташкан:

Аарынын күчү бал менен

Айымдын күчү кан менен.

Булуттун күчү жел менен

Буудандын күчү тер менен. [Манас]

*Bees grow strong on the honey **they get**,*

*Wives are strong with khans **they get**. Clouds move with the winds **they get***

*Horses grow strong with the sweet **they get**. [котормон У. Мей]*

Мындай кубулуш кайсыл гана варианты, кайсыл гана бөлүмү болбосун **аллитерация менен ассонанстын** чогуу келген учурларын жолуктурууга болот:

Жайлоо эмес жаз эмес,

Ачыган кымыз аз экен.

Жер очокту каздырып,

Жез капкактуу казандан,

Жетимишин астырып.

Күчтүү болсун кымыз деп,

Күчаладан салдырып.

“Семетей” *эпосунан* да жолуктурууга болот. :

Казгалдак деген кайран куш,

Кайрылып учат талаа деп.

Картайып калган кезимде,

Көмүүсүз өлмөк экенмин,

Карындан чыккан бала деп.

Чыйырдынын Семетейди алып Кара-Үңкүрдө жаткандагы эпизоддогу саптарда диссонансты да байкоого болот, уйкаштык жоголуп ыргак да бузулат:

Түрдөнтүп эчен сөз айтып,

Ак сандыктын ичинен,

Алып чыкты бир буюм.

Мээнетинди алайын,

Берен жездекендин чепкенин

Белекке берем аманат.

“Көргөн сайын эстегин” - деп, Каныкей Семетейге ал Манас атасы экенин биле элек маалда “жездекен” деп айтып, анын чепкенин белекке берет. Мындагы диссонанс чыгармадагы уйгу-туйгу ойлор менен дал келип тургансыйт.

Анафоранын дагы кездешкенин көрөбүз.

Катынында бул долу,
Каада чайкап журт бузду.
Кыз экенде бул катын,
Кылым чайкап эл бузду.
Манасты сайган бадырек,
Бизди сайбай коебу?..[СК I 227]

Дүйнөнүн сүрөтүн кабылдоодо тилдик иерархиянын ар бир деңгээлинин өзүнүн актуалдашуу жагдайлары, ролу бар экендиги талашсыз. Маселен, вербалдык маалыматтын эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдө же чыгармадагы ритмди, рифманы берүүдө тилдик башка бирдиктер менен катар эле фонологиялык, фонетикалык каражаттар чоң ролду ойнойт. Англис тилинде фонологиялык өзгөчөлүктөрдүн бири болгон сүйлөмдүн бир өнчөй мүчөлөрүн, багыныкы сүйлөмдөрдүн катар келиши англис тилине гана тиешелүү жогору көтөрүлгөн тон менен гана айтылат, үндүн секирик менен айтылышы байкалат.

Окумуштуу И. В. Арнольд: “Стилистиканын негизги жоболорунун бири катары декодировкалоону атап, стилистиканын изилдөө объектиси катары аякталган текстти белгилейт [Арнольд, 1981:34]. Испан лексикографы Касарес: “Стилистиканын максаты – логикалык жана интеллектуалдык билдирүү, кабар берүүдөгү (сүйлөшүүдөгү) элементтерге анализ жүргүзүү болуп саналат” деген пикирди айткан [Кожина, 1977:9]. Окумуштуу М. Н. Кожинанын сөзү менен айтканда, “Стилистика – көркөм сөз каражаттары жөнүндөгү, тилди колдонуунун закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим. Ал – тилдик бирдиктердин маанисин, сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, кырдаалына

жараша максатка ылайык колдонуу тууралуу лингвистикалык илимдердин бир тармагы” [Кожина, 1977:9].

Жогорудагы ой-пикирлерден улам, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз: Стилистика - тилдик каражаттарды кеп ишмердигинде колдонуу өзгөчөлүктөрүнө жана сүйлөшүүдөгү экспрессивдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу изилдеген илим. Демек, стилистиканын изилдөө предметин тил жана тилдин реализацияланышына, тилдин коммуникация процессиндеги абалына, тилдин стилдик чөйрөлөрдө колдонулушуна, тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттарынын тексттеги аткарган кызматына түз жана кыйыр байланышкан маселелер түзөт. Мындан тышкары стилистиканын изилдөө маселелеринин чөйрөсүнө тилдик каражаттардын коннотациялары жана сүйлөшүүдөгү тилдик каражаттардын кырдаалдык нормалары да кирет. Башкача айтканда, стилистиканын изилдөө предмети – тил, тилдик каражаттар жана алардын стилдик чөйрөлөрдө колдонулушу. Стилистика – тилдик бирдиктерди сүйлөшүү чөйрөлөрүндө туура, так колдонулуш нормаларын иликтөөчү тил илиминин бир тармагы.

Мына ошондуктан стилистика маселеси – тил илиминде абдан актуалдуу маселелердин бири. Стилистика – тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык бирдиктеринин коммуникация процессиндеги абалын, тилди пайдалануунун принциптерин, мыйзамдарын иретке келтирүүчү, тилдик нормаларды аныктоочу тил илиминин бир тармагы. Ал эми фонетикалык стилистиканын маселелери көркөм тексттерде өзгөчө актуалдаша тургандыгына байланыштуу англис фольклордук чыгармасы “Кентербери жомокторундагы” ассонанс, консонанс жана аллитерациянын көркөм каражат катары аткарган кызматтарын мисал келтирүүгө болот:

When we comeback again from Canterbury.

And now,the more to warrant you’ll be merry

I will myself,and gladly,with you ride

At my own cost, and I will be your guide

But whosoever shall my rule gainsay [J. Chauser, 55].

Келтирилген мисалдан көрүнгөндөй, англис тилиндеги эпикалык чыгармалардан кыргыз тилиндегидей рифма, ритм, уйкаштыкты аз жолуктурабыз, анткени алардын басымдуу көпчүлүгү ак ыр формасында жазылгандыгын көрүүгө болот. Мындай өзгөчөлүктөр Байрондун, Шекспирдин да ырларында да кездешет. Ошого карабастан жогоруда келтирилген үзүндүдө эпифоранын жакшы берилгендиги байкалат:

Shall pay for all that's bought along the way[J.Chouser, 60]

And If you are agreed that it be so

Tell me at once,or if not,tell me no

And I will act accordingly.No more[J.Chouser, 60].

This things was granted, and our oaths we swore. Жогорку саптарда ырдагы [ou] дифтонгунун сөздөрдүн аягында кайталанышы чыгармага кандайдыр бир боёк берип турат.

Мындай эпифоралык кубулуштар Байрондун чыгармаларында көп кездешет.

Epitaph on a friend

Oh, friend! Forever loved, forevever dear

What fruitless tears have bathed they honored bear!

What sighs re'ecoed to thy parting! breath,

Whilist thou wast struggling in the pangs of death! [Bayron]

Демек, келтирилген мисалдан көрүнгөндөй, фоностилистика фонетикалык каражаттарды коннотативдик деңгээлде изилдейт. Англис тилинин фоностилистикасын азыркы учурдагы маселелери В. Биянованын “Англис тилинин фоностилистикасы” деген окуу куралында ар тараптуу изилдөөгө алынган [Биянова, 2017]

Г.О. Винокур лингвостилистиканын алкагында тил иерархиянын бардык деңгээлдери актуалдаша тургандыгы, андыктан стилстикалык талдоодо текстин тулкусундагы бардык тилдик бирдиктерди, атап айтканда, тыбыштардан баштап, интонацияны, сөздү, сөз айкашын, сүйлөмдү, фразаны жана абзацты стилдик өңүттөн изилдөө зарылдыгын белгилейт. Ал эми О. С.

Ахманова текст дагы фоностилистиканын объектиси болуп саналаарын айтып, экспрессивдүү каражаттарды изилдөөдө текстин акустика-артикуляциялык, просодикалык касиеттерин изилдөө зарыл экендигин көрсөтөт. Окумуштуу фоностилистиканын:

а) тыбыштык символизмден тартып сегменттик каражаттарга чейинки маселелерди изилдөө;

б) супер сегменттик каражаттарды изилдөө багыттарын бөлүп көрсөтөт. Ал эми фразалык деңгээл К. К. Барышникова жана анын шакирттери тарабынан изилдөөгө алынып, анда интонациянын теориясына да көңүл бурулган. Окумуштуу башка тилдик каражаттар өңдүү эле тыбыштар да адамга эстетикалык, психоэмоционалдык таасир бере ала тургандыгын айтуу менен, алардын аткарган мындай кызматтарын ар тараптуу изилдөөгө белгилейт.

Ал эми сырдык сөздөрдүн семантика-функционалдык табияты жөнүндө алгачкы илимий маалыматтар: Лейбниц, Ж.Ж. Руссо, Д. Н. Кудрявский өңдүү окумуштуулардын эмгектеринен кезигип, ал эми Ж.Ж. Руссо, Адам Смит, ритмикалык кыйкырыктын теориясын изилдешсе, Л.Нуаре аны семиотикалык “секирик” (“скачка”) деп атаган.

Oh! might I kiss those eyes fire,

A million scare would quench desire:

Still would I steep my lips in bliss,

And dwell an age on every kiss. [Bayron p. 101]

«Oh! might» деген фраза кудайга кайрылуу катары эсептелип, лирикалык субъектин ага болгон сүйүүсүн толугу менен көрсөтүп жатат. Бул кайрылуудан англичандардын динге болгон мамилеси, урматы, сүйүүсү ачык байкалат.

Ал эми англис тилинин фонетика-фонологиялык каражаттарын ала турган болсок, анда кыргыз тилине мүнөздүү болбогон көптөгөн фонетикалык кубулуштарды көрүүгө болот. Маселен, англис тилинде дифтонгдор жана

трифтонгдор бар , аларды туура окуп берүү дагы бир топ кыйынчылыктар жаралбай койбойт.

Кепти угууда ритмика-интонациялык мүнөзү адамдарга терең таасир берет. Чыгармадагы проблеманы поэзиядагы, эпостогу эмоция аркылуу берүү дагы фоностилистикалык каражаттарга көз каранды.

Үндүн угумдуулугун арттыруунун ыкмалары, мыйзам ченемдүүлүктөрү фоностилистикалык каражаттарга түздөн-түз байланыштуу экендиги талашсыз. Мындан тышкары фоностилистикалык каражаттарды колдонуу аркылуу диалогдук кептин таасирин күчөтүп, эс тутумду өнүктүрүп, дүйнөнү кабылдоодо образдуу ой жүгүртүүнү өркүндөтүүгө болот. Рифма аркылуу ар бир угуучу сөздөрдү туура айтканга үйрөнүшөт.

A sailor went to sea

To see what he could see

But all he could see

Was sea , sea, sea.

Shall pay for all that's bought along the way

And If you are agreed that it be so

Tell me at once, or if not, tell me no

And I will act accordingly. No more

This thing was granted, and our oaths we swore [Дж.Чоссер «Кентербери жомоктору» р.60]

Англис тилинин сегменттик жана супер сегменттик каражаттарын Aitchison, J. (1999), Cook, G. (2003). , Falk, J. S. (1978)., Kuiper, K. and Allan, W.S. (1996) өңдүү окумуштуулар изилдешип, андагы өзгөчөлүктөрдү аныкташкан. Маселен, тондордун ар кылдыгын - фоол – райз, райз фоол – деген интонациялык кубулуштарды айтууга болот.

Эмоция – суктануу, кыжаалат болуу, сүйүнүү басымдын жана эмфатикалык интонациянын негизинде берилет.

2. Просодикалык компоненттер төмөнкүлөр:

1) үндүн мелодикасы же ыргагы,

- 2) акцент же басым,
- 3) темп,
- 4) ритм,
- 5) рифма,

Рифма – ыр саптарынын аягында кайталануучу тыбыштар, ритмдин бүткөндүгүн билдирет. Англис тилинде рифманын төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

а) ассонанстык рифма-үндүү тыбыштырдын үнсүз тыбыштар менен сөз соңунда айкаша келүүсү: *tip and limp, dank and bat, bowl and home*;

б) үнсүздөрдүн рифмасы-жалаң гана үнсүз тыбыштардын сөз соңунда келиши: *bell and ball, dump and damp, meter and miter, mile and mole*;

с) дактилдик рифма – сөз соңунан баштап үчүнчү муундагы кайталоо болот: *Aristophanes and cacophonies*;

д) көздүк рифма. Мындай рифма сөздөгү тыбыштардын угулушуна эмес жазылышына карай жүрөт, мисалы: *move and love, cough and bough, food and good, death and weath*. ж.б.;

е) аялдардын рифмасы бул – рифма эки, үч, төрт жана андан көп муундардын кайталананышы, мисалы: *include backing and hacking, tricky and picky, moaning and groaning, generate and venerate*;

ё) башкы рифма, башкача атылышы – аллитерация, же башталгыч рифма деп атайбыз. Мисалы: *blue and blow, sun and sand, merry and monkey*;

ж) окшоштук рифма- мында тыбыштар кайталанат, бирок башка мааниге ээ болушат.

- б) пауза же тыным;
- з) кептин: үндүн бийиктигине жараша өзгөрүлүшү;
- и) тон 1 – *falling tone* - тондун түшүшү;
- й) тон 2 – *rising tone* – тондун көтөрүлүшү.

Фоника-бул стилистиканын тыбыштарды изилдөөчү бөлүмү. Фонетикадан айырмаланып, аталган бөлүмдө кептин тыбыштык жактан уюшулуш маселелери каралат [[http://scicenter.online/kultura-rechi-stilistika-scicenter/fonika-ponyatie-bлагоzvuchiya-137912.html\(7-8-2018\)](http://scicenter.online/kultura-rechi-stilistika-scicenter/fonika-ponyatie-bлагоzvuchiya-137912.html(7-8-2018))].

Демек, фоника термини грек тилиндеги тыбыш дегенди билдирет да, фоника тармагы көркөм чыгармадагы поэтикалык кеп тыбыштык жактан кантип уюшуларын изилдей турган атайын тил илиминдеги фонетиканын бир бутагы катары эсептелет.

Эквифония жана метафониянын бири-бири менен болгон тыгыз байланышы кептин карама-каршы каражатын түзөт. Андай контурдук каражаттар рифмаларды түзүүгө жардам берет. Тыбыштардын кайталануусу бул жөн гана сырткы көрүнүш, б.а., орнаменталдык гана каражат эмес, ал тыбыштардын кайталануусу аркылуу мейли текстте болобу, мейли кепте же поэзияда болобу, кандайдыр бир маанини туюнтуу кызматын аткарат [Шаламов, 1979].

Эквифония-кептеги жаңырыктын кайталанышы, агымдын майда бөлүктөргө бөлүнүшү. Мындай кубулушту эпосту айтып жатканда **жандуу кептен** байкоого болот.

Эквиритмия - рифмаларды туура берүү которуу мезгилинде колдонулат. Ал эми метафония болсо түздөн-түз маани берүүчү жагдайда колдонулат. Метафония - тыбыштык маанилеринин кайра жаралуусу, б.а кептин ыраатуулугунун бир калыптан экинчи калыпка өтүшү. Ал конверсия аркылуу берилиши мүмкүн.

Метафоникалык кайталоо ритмикалык жана синтагматикалык жактан күтүүсүз алмашууларга алып келет. Бул, бир жагынан, ырдын динамикасын көрсөтсө, экинчиден, жаңырык сегменттеринин кайталоосуна жол бербейт. Андан сырткары эпикалык жанрда жандуу кепке тиешелүү болуп, андай кубулуштар көп кездешет. Маселен, Коңурбайдын Мааникерди өкүм менен сураган эпизоддо метафоникалык кайталоо кезигет.

Мусулмандын төрөсүн,
Мен ойдо көрөсүң.
Бейжайлыгым кармаса,
Бекер жерден өлөсүң!
Мааникерди бербесең,

Балакетти көрөсүң! [№4910:III 112]

Muslim's leader this Manas

You place higher than me

If you don't spare me **this offence**

Then my sword will send you **hence!**

Make me a present of Maaniker

And I shall feel you you have treated me fair

If this present you don't **make**

Terrible measures I shall **take!** [№4910: II 310]

Кыргыз тилиндеги 6 сап ыр которгондо 8 сап менен берилип, **кошумчалоо** менен берилген. В.Мей эпифораны толук болбосо да сактоого аракет жасаган. Метафоникалык кайталоонун саны дагы аз, бирок төмөнкү сөздөр: *this offence, you hence, you don't make, measures I take*, кепти да, тексти да түзүүгө негиз болгонун көрүүгө болот.

Кыргыз тилинин стилистикасы жаш илимий тармак экендигине карабай, орто мектептерде, атайын жана жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүмү катары окутулуу менен, өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн жана категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүп жатат. Стилистика өз алдынча илим катары эмнеси менен тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмалана тургандыгын аныктоо башкы маселелердин бири болуп саналат. Окумуштуулар стилистиканы өз алдынча илим катары таанышып, аталган илимий тармактын өзөктүү маселелери боюнча алардын орток жана карама-каршы пикирлер бар. Маселен, Совет доорундагы орус стилистикасынын негиздөөчүлөрүнүн бири В.В. Виноградов стилистиканын изилдөө предмети боюнча төмөндөгүдөй пикир айтат: «Тилдин бардык деңгээлдеринин бирдиктери жана алардын стилдик кызматы стилистиканын изилдөө предмети болушу ыктымал [Мамытов 1990, Усубалиев, 1994]. Демек, В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдик бардык деңгээлдерден көрөт, тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы деп түшүнөт.

«Стилистика лингвистиканын башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөгө алынат, ар кандай кептик көп түрдүүлүктөгү тилдик каражаттардын функциялануу закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт» – деп белгилеген М.Н.Кожина [Кожина 1977:15].

Ал эми сөз болуп жаткан маселе боюнча Л.Г. Барлас: «Стилистика тилдик жана кептик каражаттардын максатка жана пикир алмашуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары – фонетика, лексикология, морфология, синтаксис менен бекем байланышта карайт» деген пикирин айткан [Барлас,1978:5].

Стилистика тармагында иштеген окумуштуулардын көбүнүн бул маселе боюнча пикирлери, негизинен, жогорку аныктамалардын мазмунуна жакын. Демек, стилистиканын изилдөө предметин төмөнкүдөй жалпылоого болот:

- 1) стилистиканын изилдөө предмети тил жана кеп;
- 2) стилистика тилдин деңгээлдеринин (ярустарынын) каражаттарынын коннотациясын жана кептик каражаттардын ситуативдик (жагдайлык) нормаларын изилдейт.

Изилдөө предметинин жогоруда белгиленген өзгөчөлүгү менен стилистика тилдин бул же тигил (маселен, фонетикалык, грамматикалык, лексикалык) деңгээлин изилдеген бөлүмдөрүнөн айырмаланат.

Стилистиканын илим катары өзүнүн иликтөө предметине ээ болушу менен, анын өзөктүү проблемаларынын чеги белгиленип, методологиялык базасы түзүлгөн [Виноградов В.В. Русская речь, ее изучение и вопросы речевой культуры //Вопросы языкознания, -1961.№ 4,126.].

Стилистиканын негизги проблемаларына: 1) стиль түшүнүгү; 2) функционалдык стиль түшүнүгү; 3) тилдин стили; 4) кептин стили; 5) тилдин стили менен кептин стилинин өз ара карым-катнашы; 6) пикир алмашуунун түрдүү сферасында тилдин функцияланышынын закон ченемдүүлүктөрү; 7) адабий тилдин функционалдык стилдерин классификациялоо; 8) функционалдык стилдердин өз ара карым-катнаш маселеси; 9)

стилистикадагы экстралингвистикалык факторлор; 10) лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун карым-катнашы; 11) тилдеги объективдүү жана субъективдүү индивидуалдык көрүнүштөр; 12) функционалдык стилдин түрлөрүндөгү кептин формалары; 13) лингвистикалык жана адабият таануу стилистикаларынын өз ара катышы; 14) көркөм чыгарманын стилинин башка функционалдык стилдерге карата ээлеген орду жана алар менен болгон карым-катнашы; 15) стилистикадагы диахрония жана синхрония; 16) орфоэпиянын, орфографиянын, графиканын жана пунктуациянын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү; 17) стилистикалык норма жана чек, алардын тарыхыйлуулук мүнөзү; 18) стилистикалык ката жана аларды классификациялоо; 19) тексттик кодировка жана декодировка жана башка олуттуу маселелерди киргизүүгө болот.

Ар кандай адабий тил жандуу процесс болгондуктан, тил системалык багытта да өзгөрүү жана өнүгүү абалында болот. Анын үстүнө акыркы мезгилде тилди окутууда кылымдар бою салт болуп калган принциптен баш тартуу тенденциясы стилистиканын проблемаларын көбөйүшүнө алып келүүдө. Демек, стилистиканын проблемалары коомдун өнүгүшү менен дайыма алга жылып турган көрүнүш болуп саналат. Ошондуктан биз жогоруда белгилеген стилистикалык проблемалар ушуну менен чектелет деген ойдон алыспыз. Стилистиканын аталган проблемалары китептин тиешелүү параграфтарында конкреттештирилет. Лингвистиканын башка бөлүмдөрүнүн изилдөө предмети **тилдик каражаттар** деген жалпы термин менен белгиленет. Тыбыш, сөз, сөздүн составдык бөлүктөрү, сөз айкашы, сүйлөм жана анын түрлөрү фонетика, лексикология, сөз жасоо жана грамматика илимдеринин изилдөө предмети катары каралат. Окумуштуулар стилистика багытында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, көптөгөн ой-пикирлердин негизинде стилистиканын илимий-теориялык маселелери тууралуу илимий көз караштарды жаратышкан.

Алгач орус окумуштуулары стилистиканы «Көркөм чыгарманы изилдөөгө багытталган аспект же жазуучунун стилин изилдөөчү багыт»

катары карашкан. Маселен, профессор Р. А. Будагов стилистикада тилге гана эмес, адабият илимине да орун берилиши керектигин айткан [Арнольд 1973:14]. Окумуштуу Г. О. Винокур стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Стилистика коом турмушундагы ар кандай сүйлөшүү чөйрөлөрүндө тилди колдонуунун закон ченемдерин изилдейт» [Шанский,1989:11].

Окумуштууларлар түрдүү көз караштардын, талаш пикирлердин, көптөгөн изилдөөлөрдүн негизинде тилдик системага, тилдик каражаттардын колдонулушуна, ал тилдик бирдиктердин текст ичиндеги аткарган кызматына, стилдик мүмкүнчүлүктөрүнө, контекст ичиндеги билдирген маанилерине жүргүзгөн анализдердин, талдоолордун негизинде стилистика тилге таандык проблемаларды да иликтеш керек экендигин далилдешкен.

Чындыгында, лингвистикалык изилдөөлөрдүн тил илиминин башка салааларынан айырмасын аныктоо, стилистиканын изилдөө объектисин, предметин так көрсөтүү негизги маселелердин бири болуп саналат. Себеби тил илиминде стилистиканын изилдөө объектиси, предмети боюнча окумуштуу-лингвисттердин ортосунда талаш-тартыш маселелер көп. Маселен, стилистика жана анын изилдөө предмети, объектиси жөнүндө айрым батыш окумуштууларынын пикирлери орус окумуштууларынын көз караштарынан айырмаланат. Алсак, чех лингвисттери «Стилистика – муун жөнүндөгү илим» – деген көз карашты айтышып, стилистиканын изилдөө объектиси катары муунду эсептешет» [Розенталь,1987:9].

Ал эми швецариялык лингвист Фердинанд де Соссюр: «Стилистика лингвистикалык илимдин системасына кирбейт. Ал лингвистиканын чегиндеги окуу же багыт» – деген пикирди айткан [Кожина, 1983:7].

Академик В.В. Виноградов стилистиканы, стилистиканын изилдөө объектисин үчкө бөлүп карайт:

1. Тилдик стилистика же структуралык стилистика. Мында тилдин структурасы жана функционалдык стилдердин түрлөрү изилденет.

2. Сүйлөшүү стилистикасы. Бул багытта тилдик каражаттардын конкреттүү шартка жараша колдонулуу өзгөчөлүгү изилденет.

3. Көркөм адабияттын стилистикасы – көркөм чыгармадагы жазуучунун стилин изилдөөчү стилистика.

Академик В. В. Виноградовдун көз карашы боюнча, стилистика тилдик мүнөзгө да, сүйлөшүүгө да мүнөздүү болгон тил илиминин бир бөлүмү болуп саналат. Стилистика тилдик каражаттарды жана алардын сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө ылайык колдонулушун изилдейт [Виноградов, 1982:162-165]. Бул окумуштуу стилистиканын изилдөө предмети тууралуу төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Тилдин бардык тармактарынын жана ар кандай ыктарынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат» [Виноградов, 1961:№4.12].

Демек, академик В.В. Виноградов стилистиканын предметин тилдин бардык деңгээлдеринен көрөт, ар кандай текстте, сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы болот деп түшүнөт. Айрым лингвисттер стилистиканын предметин сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын конкреттүү жагдайга ылайык колдонулушун үйрөтүү деп карашат [Шанский, 1982. 3]. Ал эми орус окумуштуусу О.С. Ахманова стилистиканын предметин жогорудагыдай планда карап “Стилистика – тилдик элементтердин эмоционалдык-экспрессивдик табиятына анализ жүргүзүүчү илим”, – деген пикирди айтат [Ахманова, 1958:28].

“Стилистика тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай сүйлөшүүдө, текстте, сүйлөшүүнүн чөйрөлөрүндө колдонулуш закон ченемдүүлүктөрүн аныктайт” – деп, окумуштуу М.Н. Кожина белгилейт [Кожина 1988:15]. Окумуштуу В.М. Жирмунский: “Стилистика – бул поэтикалык лингвистика, ал тилди атайын көркөм колдонуудагы жалпы лингвистикалык факты катары изилдейт” – деп эсептеген [Жирмунский, 1968:№1. 15].

Бул маселе боюнча Л.Г. Барлас төмөндөгүдөй көз карашты айткан: “Стилистика тилдин жана сүйлөшүүнүн каражаттарын, алардын максатка

жана пикир алышуунун шартына жараша колдонулуу өзгөчөлүктөрүн лингвистиканын башка дисциплиналары–фонетика, лексикология, морфология, синтаксис менен бекем байланышта карайт” [Барлас Л.Г.1978.5].

Кыргыз тилинин стилистикасы тууралуу профессор К.К. Сартбаев:

“Стилистика тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык курулушуна таянып, сөзүбүздү айкын, таза, курч жана элестүү кылып берүү ыкмаларын өз кучагына камтыйт. Стилистикада сүйлөмдүн туура түзүлүшүнө, сөздөрдүн кылдаттык менен пайдаланышына башкы маани берилет” – деп белгилейт [К. К. Сартбаев //Мугалимдер газетасы//, 1975. 21- май].

Кыргыз тилинин стилистикасында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу профессор Т. Ашырбаев стилистика тууралуу төмөндөгүдөй пикирди билдирген: “Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы” [Ашырбаев, 2000:20].

Стилистика тууралуу профессор Т.С. Маразыков мындай түшүнүктү берген: «Стилистика түпкү негизинде сүйлөшүүнүн табиятын, жол-жоболорун, ык-амалдарын жана буга чейинки ата-бабаларыбыз тарабынан иштелип чыккан мыкты сүйлөөнүн салттарын, принциптерин изилдейт. Стилистиканы окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаты – сөздүн маанилерин, анын өзгөрмөлүү табиятын, күчүн жана кадыр-баркын сезе билүүгө, сөздү угууга, сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына жараша сөздү кылдат колдоно билүүгө, ошондой эле тилдик фактыга туура баа берип, сүйлөшүүдө дайыма туура чечим чыгара билүүгө үйрөтүү» [Маразыков Т.С. 2-к. 2005. 95].

3.2. ДТСтин экспликацияланышында англис жана кыргыз морфо-стилистикалык каражаттардын кызматы

Адамдар ортосундагы пикир алышууда жалаң эле фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык бирдиктер стилистикалык каражат катары кызмат аткарбайт. Ал эми ДТСтин экспликацияланышында башка тилдик каражаттардай эле морфо-стилистикалык каражаттар да негизги ролду ойнойт. Баарыбызга маалым болгондой, морфологиянын өзөктүү, негизги маселелеринин бири катары сөз түркүмдөрү эсептелет. Тилдик деңгээл катары саналган морфология стилистикада да өз деңгээлин түзө алат, бирок морфологиялык стилистиканын каражаттарына лексикалык стилистиканын каражаттарынын деңгээлинен кароого болбойт. Анткени, биринчиден, бардык тилдик деңгээлдердин стилистикалык сапаттары бирдей эмес, экинчиден, морфологиялык стилистика стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү боюнча башка тилдик-стилистикалык деңгээлдерден салыштырмалуу бир топ “жарды” болот. Анын себептерине бири катары морфологиялык каражаттар стилдик боёктуулугу жагынан адатта, бейтарап экендиги талашсыз. Анткени морфологиялык каражаттар кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде, айрым бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, бирдей колдонула берет.

Морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрүнүн синонимдештиги лексикалык бирдиктердин синонимдештигине салыштырганда бир топ төмөн деңгээлде экендиги да белгилүү. Ошондуктан морфологиялык стилистикалык каражаттар боёктуулугу боюнча эмес функционалдуулугу боюнча иликтенет. Морфологиялык каражаттар эмоционалдык-экспрессивдик боёктуулугу жагынан, негизинен, бейтарап болуп, жалпы тилдик нормалардан четтөөсү сейрек кездешет.

ДТСТИ берүүдө кыргыз тили сыяктуу эле англис тилинде түрдүү морфемалар сөздөрдү жана формаларды уюштурууда активдүү колдонулат.

Англис тилинин морфологиясы андагы сөз түркүмдөрүнүн уюшулуу маселелерин, коннотативдүү деңгээлдеги аткарган милдеттерин гана изилдебестен, англис тилиндеги морфемалык системасынын өзгөчөлүгүн да изилдөөгө алат. Стилистика тилдин ар түрдүү сфералардагы аткарган мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрсөтөт. Стилистикалык категорияларга төмөнкүлөр

кирет: а) стилистикалык боек б.а., сөздөрдүн номинативдик маанилеринен башка дагы кошумча маанилерин көрсөтөт; б) стилистикалык мааниси же семантикасы, алардын белгилери, семантикалык структуралары кирет, булардын баары контексте берилет; в) стилистикалык каражаттардын колдонулуу чөйрөсү. Алар адабий тилде, оозеки кепте, илимий стилде, көркөм чыгармаларда, поэзияда болуусу мүмкүн. Грамматикалык категориялардын стилистикалык функциялары дагы өзүнчө изилдөөгө муктаж.

Морфологиялык стилистикалык каражаттарды изилдөөдө Ж.Заниевский, И. В. Арнольд, И. Р. Гальперин, В. А. Кухаренко, В.А.Мальцев, Н.Н. Нижнева, В.Н. Билан, Г.А. Иванова, Д.Кристал, Д.Дави, Р.П.Блакмур, Е.Е.Кумингс, Г.Н.Лиих, В.Бан Пиер өңдүү окумуштуулардын ысымдарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Морфологиялык деңгээлде андан сырткары синонимия жана варианттуулук маселелерин да каралуу менен, артиклдеги маркердүүлүк көрсөтүлөт. Англис тилинде жарым аффикстер деп эсептелген: semi-affixes: -man (postman), half- (half-eaten) өңдүү сөздөр бар.

Англис тилинде аффиксация сөз жасоо системасында өнүмдүү модель, механизм катары эсептелинет. Ошону менен эле катар суффиксациянын ролу да жогору экендигин белгилей кетүү зарыл. Аффиксация суффиксация жана префиксация болуп экиге бөлүнөт.

а) кичирейтүү же эркелетүү\\diminutiveness: -ie horsie\кулунча, -let booklet\китепче, -ette kitchenette\\ ашкана буюмдары,

б) сапаттык\\quality: -ness copelessness, -ity answerability\\жооптуулугу;

в) гендердик\\feminine gender: -ess actress\актриса, -ine heroine\аял каарман, -ette cosmonette\космановтка;

г) абстракттуу заттар\\abstract notion: -hood childhood\балачак, -ness politeness\сыйкор, -ence/ance tolerance\толеранттуу;

д) кемсинткен мааниде\\derogatory meaning: -ard drunkard\ичкич, -ster gangster\ганстер.

Daddy, mommy- ? Let me see **my dear mother**, while she is alive and here.

..Don't be passive, my dear honey,

Did you recognize me my **dear mommy**,... (J.B.p.75)

ДТСтин изилденишинде морфо-стистикалык каражаттар өзгөчө мааниге ээ. Морфологиялык стилистика — бул практикалык стилистиканын бир бөлүгү катары грамматикалык формалардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, сөз түркүмдөрүнүн коннотативдик денгээлде кандайча берилээрин изилдейт. Маселен, эпосто эркетүү маанисин туюндурган мүчөлөрдүн катышуусу менен уюшулган сөздөр да көбүрөөк кездешет. Кыргыз тилинде эркетүү маанисиндеги сөздөргө эркетүү маанисин берген мүчөлөр уланат, аларга “ке - атаке, энеке, эжеке,”; жан - акежан, Манас жан, эне жан.ж.б. көптөгөн сөздөрдү табууга болот:

Ага-иниңиз **атаке**,

Качан келди деп сурайт [С. Орозбаков: 30].

Бул сөз Манастын Алтайдан Анжиянга көчөлү деп эл чакырып кеңеш куруп жаткан атасына айткан сөзү:

Алы келсе кытайдын,

Албай турган кеги жок,

Айыл жыйып **атакем**

Дарбытыштын эби жок.

Манас атасынын кылган ишин натуура көрүп жатса да, “атакем” деп ага сый көрсөтүү менен, балалык милдетин аткарып жатат:

With right glad hearts, and prayed of him, also,

That he would take the office, not forgo

The place of **governor** of all of us

Judging our tales, by his wisdom thus

Arrange the supper at a certain price. [Дж.Чоссер:65] “**govern**” башкаруу деген этиш сөзүнөн «or» аффиксинин жардамы менен governor-башкаруучу же болбосо этиштен зат атооч берилип олтурат.

Экинчи бир окуяда Манас Сайкалдан жеңилип кала жаздап, аны кайрадан эрөөлгө чакырып, аны жеңмейинче кетпейм деп кыжырланып турганда, Көйүш менен Мунаркан байге, жеңиш силердики, алгыла деп, ал тургай Манаска мындайча кайрылат:

Келгин Манас мында деп,

Кебибизди тыңда деп,

Алмак болдук байгени,

Азыр көбүн пайданы,

Көбүш менен Мунаркан.

Коёлу деп **Манас жан** (СО II 63)

Деп айтканына да карабай Манас

Катынды сайып жыга албай

Кантип элге барайын,

Кызды сайып жыкпастан,

Кыргызга кантип барайын –деп, “Манас жан” деп айтканына карабай, байгени алууга макул болбой коёт.

Кыргыз тилинде **сөз жасоочу мүчөлөр** да көп учурайт. Маселен, мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөздөр жасалат, алар же денотативдик же коннотативдик деңгээлде болот.

Мындай алломорфдор сөздөрдү гана түзүүдө гана колдонулбастан, аларга жаңы бир коннотация да бере алышат. Маселен, сөз + сөздүү - кыйын сүйлөгөн, чечен, сөзү менен кайсыл бир маселени чече алган адамды айтып жатат. Маселен, бул сөздөр курама сөздөр болуп жатса да, элдин кебине сиңип кеткендиктен айрымдары аныктоочтук милдетти аткарып, айрымдары жөнөкөй сөз болуп кеткен. Мисалы, Ал **эстүү адам** эле .

Тегирмендин ташын жарган **көздүү** адамдар да жашап кеткен биздин айылда. “Манас” эпосунда мындайча берилген:

Акылга толгон **эстүүдөн**

Айтууга даңгыл **сөздүүдөн**

Алысты көрөөр **көздүүдөн**

Алтымышын чыгарды. [СО I 35] мындай сөздөр кырдаалга карата метонимиялык милдетти да аткарып кетишет. Маселен, Залга жалан **эстүүлөр, сөздүүлөр жана көздүүлөр** киришти го деп ойлодум.

Кыргыз тилиндеги “мак” мүчөсү да сөз уюштурууда активдүү катышат жана айрым бир окумуштуулардын ойлору боюнча, бизде инфинитивдин формасын түзөт деген пикирлер айтылып жүрөт. Кырдаалга карата бул мүчө дагы кошумча маанини бере алат:

Баш кесмек бар,

Тил кесмек жок.

Найза **саймак** эрдиктен, ат **жоорутмак** тердиктен. Демек, этиштерге «мак» мүчөсүнүн жалгануусу менен, аракет, процесстин аталышы, б.а., кыймыл атоочтор жасалат.

3.3. ДТСтин туюндурулушунда англис жана кыргыз лексикаларынын стилистикалык ресурстарынын кызматы

ДТСтин вербалдашуусунда лексикалык каражаттардын семантика-функционалдык табиятын концептуалдык ыкманы колдонуу аркылуу изилдөөгө болот. Мындай жагдайда алардын өтмө маанисине көңүл буруу шарт.

Өтмө маани– сөздөрдүн өз маанисинен башка мааниге өтүп, баштапкы маанисинен башка нерселерди түшүндүрүп калышы. Маселен, “ал тим эле түлкү” десек, кадимки жаныбар түлкүнү эмес, адамдын түлкүгө окшогон мүнөзүн, иш-аракетин туюнтуп жатат. Өтмө маани троптун түрлөрүнө кирет. Ар түрдүү маданияттарда сөздөрдүн өтмө мааниси өзгөрүп кетиши да мүмкүн, ошондой эле ал башка тилдердин эсебинен да байып турат. Бири бирине окшобогон образдар аркылуу берүү менен бирге көптөгөн окшош образдар да туюндурулушу ыктымал.

ДТСТИ көрсүтүүдө метафора ойду берүүнүн эң эле ийкемдүү каражаты болуп эсептелет.

Метафоризм ойдун билинбеген, көзгө көрүнбөгөн маанилерин берүүнүн ыкмасы гана эмес, ал кабылдоо жана ой жүгүртүүнүн да ыкмасы катары эсептелет. Демек, троптун бул түрү дүйнөнүн көркөм образынын калыптанышында жана аны чагылдырууда чоң роль ойнойт. Метафоранын келип чыгуусу төмөндөгү эки себеп менен шартталганын белгилегенбиз:

1) объективдүү дүйнө сүрөтүн туюндурууда адамдардын көркөм ой жүгүртүүсүнүн жыйынтыгы;

2) ошол көркөм ой жүгүртүүнүн тилде чагылдырылышы катары кабыл алсак болот.

Метафорада берилген каражаттар ачкыч сөздөргө ээ болуп, лексикалык ой тутумдун өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Маселен, Тигини айтасынбы, ал тим эле карышкыр го. Мында адамдагы карышкырга мүнөздүү сапаттарын, ач көздүгү, тойбостугу туурасында коннотациялык маани аркылуу туюндурулуп жатат. Бул сапат англичандарда «as hungry as a hunter» синтактикалык каражат аркылуу туюндурулат.

Англис тилинде ар кандай коннотативдик маанилерге ээ көптөгөн жөнөкөй жана татаал сөздөр бар. Маселен:

а) “Аюу- bear” полицейский, иретүүлүктүн символу.

б) Англис тилидеги татаал сөздөрдө бир компонент борбордук сөз, же ачкыч сөз катары кызмат кылат. Маселен, middle-of-the-road, - борбордук, average, secondary, medium, moderate, mild, temperate, reasonable, modest.

Татаал сөздөр катышына кан карата төмөнкүдөй бөлүнөт: а) зат атоочтук: baby-moon – декретный отпуск, a relaxing or romantic vacation taken by **parents-to-be** before their baby is born; б) сын атоочтук: power-happy; в) тактоочтук: headfirst; г) предлогдук: into, within; д) сын таоочтук: fifty-five.

Изилдөө ишибизде кыргыз тилинин лексикасынын стилистикалык ресурстары жана алардын коммуникативдик потенциалы “Манас” эпосунун түп нускасынан жана анын англис тилиндеги котормосунан алынган үзүндүлөр аркылуу иллюстрацияланып берилди. Эпосто лексикалык каражаттардын

стилистикалык ресурстарынын катарында редуубликативдүү сөздөрдүн берилиши да турат:

Ашып-шашып Каныкей,
Айкөлдү кармап кабыштап.
Алганда туура өңөрүп,
Аккангыга табыштап.
Астына келген Аккула,
Этине келген бууданды,
Өлбүй сөлбүй камчы уруп.
Оң-тетири теминип,
Алапайын таба албай,
Беш-Таштын башы Бек Жайлоо
Беш -Ташты көздөй качты эми.

Бул сүйлөмдөрдөгү “ашып-шашып”, “өлбүй-сөлбүй ” деген сөздөрдө бир тыбыштан башкалары кайталанып жатат. Ал эми толук редуубликацияга иллюстрациялоо үчүн төмөндөгү үзүндү келтирилген:

Бөдөнөдөй кайран көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетти.
Карагаттай кайран көз,
Камчы бою жаш кетти [СО II 26].
Аста-аста эр Бакай,
Ар бир сөздү сүйлөдү.
Эмнени айтса шону айтып,
Алиги черүү дүүлдөдү,
Абаң Бакай билди эми,
Амал экен бул иш деп,
Арсан -арсан күлдү эми [Сагымбай Орозбаков “Манас” 2-китеп].
Эми жүргүн кел деди,
Абыр-шабыр ат минип,
Ат минсе да бат минип,

Аскер жакка салыптыр.

Эзелтен жыйган дүйнөсүн,

Кош-кошко союп алынар

Короодо калды малыңар [СОВ “Манас” 2-китеп).

Мындай редубликативдүү сөздөр эпостун ар бир бетинде жолугат.

Редубликация фонетикалык жактан эффективдүү таасир бере алат да угармандын эсинде калат.

Мындан тышкары эпостун тилин көөнөргөн, тарыхый лексиканын стилистикалык ресурс катары аткарган кызматысыз элестетүү мүмкүн эмес. Эпостон сөз болуп жаткан лексикалык катмарларга тиешелүү төмөндөгү сөздөрдүн катарын келтирүүгө болот:

Шап - кылыч. Кээде канжар маанисинде да айтыла берет;

Астана - босого. Тоонун жылгасынын, капчыгайдын оозу;

Бакай - жылкынын туяктан жогорку биринчи муун менен жиликтин ашташкан жериндеги топ кыл. Бул сөз кээде кара малдын башка түрлөрүнө карата да айтыла берет;

Бакалоо - кароо, көзөмөлдөө;

Бакан коюу - толготуп жаткан аялдын төрөтүн жеңилдетүү максатында иштелген аракет. Толготкон уял түбүнө олтуруп, эки колдоп кармап асылып, таяныч катары пайдаланууга ылайыкталып боз үйдүн ичине орнотулган жыгач.

Бедер, бедел - толгон ай. Өтмө мааниде кадыр-барк, аброй, урмат. Толгон айдай чырайлуу деп сулуулукту сыпаттаган эпитет катары да колдонулат.

Буудан - талыкпас күлүк ат;

Баар (бахор өзбекчеси) - эрте жаз, жаздын алды;

Далы көрүү, далы ачуу - койдун далысына карап болочок иштерди алдын ала айтуу. Далычы койдун далы сөөгүн отко кактап аябай ысытат да андан кеткен жаракалардын формасы боюнча көзү ачыктык кылат. Далыны карап бак ачуу Борбордук Азияда, Сибирдеги түрк-моңгол элдеринде байыркы мезгилдерден бери кеңири колдонулуп келгени айтылат;

Жакут - асыл таш. Жашыл сапфир менен кызыл лаалдын (рубиндин) жалпы аты.

Оттук - от күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш. Эзелтен бардык элдер колдонуп келген;

Сынч - устун;

Маалым болгондой, эгерде көркөм чыгармада көөнөргөн сөздөр орундуу, максаттуу, жеткиликтүү деңгэлде колдонулбаса, анда мындай чыгарма элдин тигил же бул доордогу тарыхый өнүгүү жолун, ошол доордогу коомдук турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндөгү маданий-социалдык, диний атмосферанын өзгөчөлүгүн ынанымдуу сүрөттөбөгөн чабал, алешем чыгарма катары кабылданышы мүмкүн. Анткени көркөм чыгармаларда көөнөргөн, тарыхый сөздөрдүн орундуу колдонулушу тигил же бул тарыхый доор жөнүндөгү көркөм маалыматтын рельефтүүлүгүн, ынынымдуулугун арттырып гана тим болбостон, мындай сөздөр стилдик каражаттар катары да кызмат аткарат жана чыгарманын тарыхыйлуулугун айгинелеген маанилүү көрсөткүч, параметр болуп эсептелет.

Сөздөрдүн коомдо кандайча пайдаланышына же пайдалануудан чыгып калгандыгына байланыштуу көөнөргөн сөздөрдү төмөндөгүдөй тайпаларга бөлөбүз:

а) историзмдер-тарыхый сөздөр, башкача айтканда, азыркы мезгилде колдонуудан чыгып калган сөздөр болуп саналат, себеби тарыхый сөздөр коомубуздун мүчөлөрүнүн мурунку мезгилде пайдаланып жүргөн буюмдарын атоодо колдонулган, ал эми ал буюмдар азыр колдонулбай калган. Мындай сөздөргө өзгөчө, кийим-кечек, колдонулбай калган эски салт-санааны көрсөтүүчү сөздөр кирет.

Кыргыз тилинде да, англис тилинде да мындай сөздөрдү арбын учурайт. Ал буюмдар жоголуп кеткени менен анын маанилери, берген образдары ушул мезгилге чейин сакталып калган. Мындай сөздөр өзгөчө өткөн коомдогу боёкту, колоритти сактап, аны көрсөтүү үчүн ар түрдүү чыгармаларда активдүү колдонулат. Буларга мисал иретинде кыргыз тилиндеги төмөнкү архаизм

сөздөрү келтирсек болот: мураскор, такыба, баба, буба, куба, жото, жете, тек, акер-кооздоп жасалган жыгач кепич, асыр- доор, кылым, даңгыл- катуу, чоң, кенен маанисиндеги жана башка сөздөр. Ал эми англис тилинде болсо көбүнчө историзмдердин тамыры грек жана латын тилдерине барып такалат: canon-church law, catapult- machine for hurling stones [6, 154]

Эпосто “Көк куба соот тон кийген” деген сүйлөмдө тарыхый сөздөрдү (историзмди) кездештиребиз. Функциялык жактан орустардын “бронижилет” деген түшүнүккө туура келет. Кыргыздарда да согуш маалында кийүүчү кийим катары пайдаланышкан. Буга синоним болуп тарыхый сөз “чопкут” деп айтылат. Дагы бир тарыхый сөз “удайчы” - хандын, төрөнүн буйругун аткарып жүргөн жан жөөкөрү.

б) эски мекемелердин аттарын көрсөткөн сөздөр, мажилис-жыйналыш, жыйын - азыркы парламент дегенди билдирет.

в) адамдардын кесиптерин көрсөткөн сөздөр: дорго - полициянын начальниги, экинчи мааниси - чабарман жасоол, жигит; жанжун - провинциянын башчысы, кытай генерал-губернатору; Какан - кытай падышачылыгы, шаа, падыша, шах.

г) өткөн мезгилдерде колдонулган чен бирдиктери - аршин, чочпард - акча ордуна жүргөн уютулган күмүш. Эпосто кээде алтын түрүндө да айтылат.

д) жоо куралдардын аттарына төмөнкүлөр кирет: аленгир – жаа, жаанын өзгөчө бир түрү; албарс – кылыч, курч кылыч:

Курсу чаап күпө-күп,

Төө мылтык атып дүпө –дүп.

Койчагыр үнү чаңырып,

Жазайыл үнү жанырып.

Төө *мылтык* - деген бул төөгө жүктөп жүргөн кичинекей замбирек, төөнүн үстүнөн атышкан душмандарды көздөй. Ал эми “жазайыл” – чоң мылтыктын бир түрү.

Ал эми архаизмдер болсо күнүмдүк колдонуудан чыгып калган сөздөр, өзүлөрү колдонулбаса да, алардын азыркы мезгилдеги синонимдери менен

алмашып, коомубузда колдонулат. Архаизм сөздөр пассивдүү лексикага өтүп калат.

Тул - өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жыгачтан тулку жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). Экинчи мааниси - эри өлгөн аял.

Ултаң - өтүктүн таманы. Ултаң бет - уятсыз, абийирсиз (бети өтүктүн таманы маанисинде).

Эрөөл - согуш майданында касташкан эки тараптан бирден тандамал жоокер ортого, жекеме-жеке чыгып салгылашуусу.

Мандыкер - убактылуу жалданып иштеген адам. Көбүнчө кара жумуш иштеген дыйкандар, усталар;

Отоо- чакан өргөө же боз үй. Муну көбүнчө улам жайыт которуп, мал менен тез-тез көчүп-конгон малчылар же жортуулга чыккан жоокерлер колдонушкан;

Бир гана улутка таандык болгон тамак-аш, кийим-кечек ырым-жырымдар, каада-салттарга карата колдонулган аталыштардын котормосун берүү кыйын болгондуктан, мындай сөздөр транслитерция жолу менен же сүрөттөө аркылуу которулат. Анткени мындай аталыштар эквивалентсиз лексикага кирүү менен, ар бир элдин жашоо мүнөзүнө, тарыхый шартына, каада-салтына, диний ишенимдерине байланыштуу келип чыккан. Маселен, фольклордук чыгармалар өзүнүн тереңге кеткен тарыхында элдин эсинен чыгып, же колдонулбай калган салттык көрүнүштөрдү, тарыхый окуяларды, диний көз караштарды чагылдырып турат.

ДТСТИ берүүдө кыргыз тилиндеги төл сөздөр гана эмес, араб жана фарсы сөздөрү дагы кыргыздардын дүйнө таанымын, кыргыз диний ишенимдерин, руханий дүйнөсүн көрсөтөт:

Араб жана фарсы сөздөрү .

Асаба (араб - “курчоо”, “байлоо”) - байыркы убакта согушка бет алган жоокерлер найзаларынын башына байлоочу чүпүрөк же бир тутам кыл:

Шоорук кандын **кызыл туу**,
Асабасы жалбырап,
Алтын купа, добулбас,
Какса угулуп каңгырлап.
Тартып керней бапылдап,
Дап каткырып дапылдап,
Чымылдагы, сурнайы карап көрсө каранды,
Чын балакет турбайбы.

Согушка аттанган жигиттердин найзанын башына байлоочу чүпүрөк катары каралган, ал бир тутам кызыл байрак болгон:

Ак асаба кызыл туу,
Айгайлаган ызы чуу,
Көк асаба кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу.
Көк жал Манас баатырын
Жүрүп калган жери бу. [СО II 208 1980).
Капилеттен сөз тапкан,
Караңгыда көз тапкан,
Арсландай көзү жайнаган,
Алышып Бээжин барганда,

“Ыслам” туусун кармаган. (С. Каралаев, Семетей 16, 96 б.) Бул сапта **“ыслам”** – диний түшүнүктү билдирген сөз.

Татаал мүчөлөрдү эпостон жолуктурууга болот, анда төмөнкү мүчөлөрдүн активдүү катышкандыктарын көрөбүз: Зат атооч + чылык, чолук, чөлүк, Маселен, күнчүлүк, айчылык, жылчылык; б) зат атооч + лык, лик, лук; Маселен, данакерлик, билгичтик, сезимталдык ж.б.

Стилистика маселеси тилдин синонимия кубулушу менен тыгыз байланышта каралат. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу лексикалык синонимияга арналган диссертациялык илимий изилдөө Б. Суранчиевага таандык. Изилдөөдө синонимдерди классификациялоо менен бирдикте

алардын стилистикалык боёктуулугу, стилдик жактан жиктелишине да көңүл бурулат. Синонимдин табиятын аныктоодо ар кандай пикирлер айтылып келет. Кээ бир окумуштуулар айтылышы ар башка, мааниси бир сөздөрдү синоним деп аташат. Окумуштуулардын дагы бир тобу синоним сөздөрдүн контекстик абалын эске алышат. Албетте, мындай шартта синоним сөздөр бири- бирин танбайт, тескерисинче, бирин экинчиси толуктап синонимдин табиятын даана, терең ачууга өбөлгө түзөт. Ошентип, бирдей типтеги заттарды, кубулуштарды, окуяларды ж.б. жакын маанилеш сөздөр менен туюндуруу синоним деп аталат. Синонимдик уядагы сөздөр, алар түзгөн семантикалык талаалар саны жагынан өтө ар түрдүү болот. Кээ бир уя эки сөздөн, ал эми айрымдары бир канча сөздөн турат. Синонимдеш сөздөр (денотаттар) түшүнүк катары да, мааниси жагынан да өз ара жакын же алысыраак карым-катышта болот. Мына ушул карым-катыштын алыс же жакын экени синоним сөздөрдүн тизмегинде бири экинчисин толук алмаштыра аларына же алмаштыра албастыгына карай аныкталат. Мисалы, аялы, жубайы, зайыбы, байбичеси; апа, эне ж.б. сыяктуу синонимдик уяны алсак, булардын ар бири номинативге, семантикага жана түшүнүккө ээ, ошондой болсо да алар семантикасы боюнча өз ара жакын маанилеш келет, бирок ар биринин өз алдынча семантикалык түсү, өзгөчөлүгү бар лексема катары сөздүк составда учурайт. Башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн маанилик оттоногу, семантикалык өз алдынчалыктары контекст аркылуу аныкталган сыяктуу эле, жакын маанилеш синонимдердин окшош жана айырмачылык жактары да тиешелүү контекст аркылуу ажыратылат. Аялы, зайыбы; англис тилинде деле wife, spouse экөөсү тең өмүрлүк жары дегенди билдирет.

Алдейлеп баккан **апакем**, аманыңда көрөйүн.

Талыкшып жатпай, **энеке**,

Таанысаң боло балаңды!..(Ж.Б. 746.)

Let me see **my dear mother**, while she is alive and here.

Don't be passive, my dear honey,

Did you recognize me my **dear mommy**,... (J.B.p.75)

Таанып ал, тээтиги сеники уулум,»

Карачы жаңылыгын, сулуулугун...! (А.О. 16 б).

«Remember that star, my lad, it's your's», he said,

«Just look how fine it is, so clear and bright..!» (А.О.р.17).

Котормочу «уулум- **my lad-юноша, балам**» сөзүн эки тилде тең бирдей эле семантикасын туюндуруп жатат, бирок **уулум- son** (уул, бала) менен берилсе котормо так, жакыныраак болмок.

Бул келтирилген мисалдарда кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн байкоого болот, себеби кыргыз тилинде «**апа-эне**» болуп өзгөртүлүп колдонула берет, ал эми англис тилинде «**mother, mommy** гана **апа, grandmother, granny- чон эне**»- деген түшүнүктү берет, синоним сөздүн түзмө-түз котормосу дал **келбегени** менен семантикасы адекваттуу берилген. Оозеки кепте өз **энеси** болбогон улуу аял кишиге карата апа сөзү колдонулат жана мындай өзгөчөлүктөр биздин улуттук маданиятыбыздан, улуу кишилерге көрсөткөн сый мамилебизден кабар берет.

3.4. ДТСтин англис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик стилистикалык каражаттары аркылуу туюндурулушу жана эпикалык формулалар

Эпикалык формулалар деп, көбүнесе, эпостук мазмунду берүүдө оозеки мүнөзгө ээ болгон, эркин жана улам кайталануучу, синтаксистик схемага ээ болгон, лексикалык дертиминанттары даяр көркөм формадагы ыкмалар аталат. Мындай эпикалык формулалар белгилүү бир образдарды берүүдө (маселен, Каныкейдин, Сайкалдын, Манастын, Алмамбеттин жана алардын көркөм образдарын берүүдө улам кайталанып турат). Эпикалык формулалар тилдик башка каражаттар өңдүү эле, чыгармага көркөмдүк берип, анын архитектуралыгынын салттуу көрүнүшү, деталы катары кызмат кылат. Кыргыз элинин рухунун туу чокусу деп аталган (Ч. Айтматов) эпикалык чыгармага болгон кызыгуу, илимий эмгектердин жазылышы, кандай татаал жолдорду баскандыгына карабастан, маданиятта өз ордун таап, кыргыз

маданиятын, анын ичинде түрк маданиятын даңазалап, адам оюнун кандай деңгээлде өсүп-өнүгүп олтургандыгын көрсөтө алат. Андагы болгон тарыхый чындыкты көрсөткөн айрым бир окуялар, тарыхый фактылар ошол мезгилдеги согуш, элдин турмушунун нормалдуу функциясы катары эсептелгенине карабастан, элдин биримдигин сактоо кайсыл гана коом болбосун, кандай гана шарт болбосун адамдын жашоосундагы эң негизги маселе болуп саналат.

Эпосто кыргыз элинин жогорку рухун, менталитетинин, улуттук нравалык байлыгынын, нравалык деңгээлинин жогору экендиги кыргыздардын мекенчилдик сезимдери аркылуу берилет. Орустун улуу изилдөөчүсү П. Н. Берков “Манас” эпосу жана анын негизги каармандары элди, жерди сүйүүгө үндөө менен эпосту “Кыргыз патриотизмин көрсөткөн энциклопедия” деп баалаган.

Эпостун башкы каармандары кыргыз улутунда, элинде болгон, илгертеден бери муундан муунга берилип, сакталып келе жаткан жакшы сапаттардын баарын камтыгандыгын айтып, анын келечекте жаштар үчүн жакшы иштерге шыктандыруу, жаштарга нравалык тарбия берүүдө улуттун байрагы болоорун белгилеп кеткен.

Арстан Манас баатырдын,
Ар мүчөсү башкача,
Айбаты албарс темирдей,
Муруту чөлдүн камыштай,
Карарышы түн болуп,
Кышкы кирген буурадай,
Кычырап тиши ун болуп,
Бетинин чыккан сары түк,
Беш байпактык жүн болуп,
Көзү көлдүн буткулдай,
Көрүнгөндү жуткудай,
Ар мүнөзүн карасаң,
Ажыдаар болсо туткандай.

Семетейди сүрөттөө
Кабагы бийик, өңү саз,
Кабыландай мараган
Каар менен караган
Жайык маңдай жазы төш,
Жалаяк ооз , жалын көз,
Жан кутулчу неме эмес,
Башында жыгаа бөркү бар
Бадышалык көркү бар,
Коргошун жүрөк , пил билек,
Корпой турган Алмамбет
Ач арстандай ыңгырап,
Найзасы колдо зыңгырап
Албарсы белде шыңгырап,
Адам өлчөөр неме эмес,
Байкап көрсөң айбатын.

Кыргыз тилиндеги стилистикалык синтаксистин өзгөчөлүгү болуп чыгарамалардагы атайын формулалардын бар болуусу мейли жомоктордо, мейли эпикалык чыграмада болсун, тилдик формулалар кыргыз улутунун дүйнө сүрөтүн таануудагы өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Тилдик формула деп эки же андан көп компоненттен турган туруктуу композициясы бар чыгармага эстетикалык көрк берип турган атайын тилдик каражаттар аталат. Мындай тилдик формулалар жомоктон баштап поэзияга чейин колдонулат. Маселен, жомоктун башталышы «Илгери- илгери, бар экен жок экен- once upon a time, a long long ago»,

Илгери бир абышка...[Кыргыз эл жомоктору,1876.]

Once upon a time in a land far, for away there lived an old man [Kyrgyz fairy-tales, The fire bird, p.13].

Илгери өткөн заманда бир кан болуптур [Кыргыз эл жомоктору,1876.].

Long ago there was a khan [Kyrgyz fairy-tales, Talented boy, p.31].

Көзү сүрдүү темирдей,
Мурду тоонун сеңирдей,
Кыр мурундуу кызыл көз
Кең көкүрөк жайык төш [СО VI 1986.]
Өкүл ата Карынбай,
Үзүлгөнүм улачы.

Чачылганым жыйначы,
Суусап кеттим чай берчи,
Корголоорго жай берчи [СК, Семетей 1 б. 626.]

ДТСтин туюндурулушунда тилдик башка каражаттардын катарында синтаксистик стилистикалык каражаттар да болуп, алар түрдүү концептердин маанилерин ачып берүү кызматын аткарышат. Маселен: blue blood – ак сөөк, White elephant- кымбат керексиз белек, yellow book- справочник, speak by the card- бул Шекспирдин чыгармасында колдонулган так, даана жана угумдуу сүйлөө дегенди билдирет, жогорудагы көрсөтүлгөн синтаксистик каражаттар англис тилиндеги бир маанини билдиришет. Маселен, White elephant- деген сөз айкашы “кымбат керексиз белек” дегенди туюндурат. Бул сөз айкашынын коннотативдик маанисин чечмелөө үчүн анын жаралышынын социалдык фонун иликтөө зарыл. Эмне үчүн ак пилдин образы кымбат керексиз белек деген түшүнүктөргө карата колдонулуп жатат? Биринчиден, байлар ак пилди, бир жагынан, терс маанай менен белекке беришкен. Анткени, ак пилди багуу үчүн көп каражат талап кылынат, атайын бир адам аны багып, алектениши керек. Экинчиден, мындай белектин берилиши эч кимди кубандырбайт. Ошондуктан “White elephant” деген сөз айкашы кымбат керексиз белекти символдоштуруп турат. Англис тилиндеги мындай мисалдардын бүтүндөй катарын келтирүүгө болот. Маселен, “The call of the House” сөз айкашы Британия парламентинин атайын чакыруусун билдирет. Мындай чакырууну алып, бирок келбей калган адамдардын аты аталып, аларга эскертүү берилет, б.а. жөн эле чакыруу эмес маанилүү маселелерди талкулоо үчүн чакыруу болуп саналат.) Ал эми “**green years** – жаш мезгил, кырчын кез, кырчын жылдар” дегенде гана коннотативдик

мааниде туура маанини бере алат. “shadow of the smile- жылмаюунун көлөкөсү”, “ the ray of the hope – үмүттүн шооласы”, “floods of the tears – көнөктөгөн көз жаш” ж.б.у.с.

Стилистикалык синтактиканын негизги өзөгү болгон макал-лакаптар, фразеологиялык каражаттар, фраземалар айтылат, буга мисал катары В.Шекспирдин “Гамлет” трагедиясынын баш каарманынын: “To be or not to be\ \ өлүү же калуу” деген сөздү туура түшүнүү үчүн, чыгарманын социалдык фонун, тарыхый кырдаалын жана идеясын толук түшүнүү керек. Бул суроодо Гамлеттин “ички дүйнөсүнүн кыйкырыгы (крик души)” катылып жаткандыгы чыгарманын сюжеттик өзөгүнөн ачык байкалат. Бийликке жетүү үчүн Гамлеттин атасынын бир тууганы анын атасын өлтүрүп, анысы аз келгенсип мурунтадан эле көңүлдөш болуп жүргөн апасына үйлөнгөнү Гамлеттин жүрөгүнө бычак уруп, жан дүйнөсүн уулап, бир жагынан, бул суроону өзүнө, экинчи жагынан, коом мүчөлөрүнө “ушундай коомдо жашоонун маңызы барбы же жокпу?” деген жоопсуз соболду” узатып олтурат. Демек, талдоого алынган жагдайлардын жыйындысы Гамлеттин атактуу соболунун жаралышына өбөлгө түзгөн окуялар же социалдык фон, тарыхый контекст катары каралышы шарт.

ДТСтин вербалдаштырууда башка тилдик каражаттар менен катар, активдүү колдонулган синтаксистик стилистиканын каражаттарынын төмөндөгүдөй класстарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Тилдик синтактикалык формулалар: to be or not to be (өлүү же калуу).

2.Татаал сөздөр структурасына карай төмөндөгүдөй тайпаларга бөлүнөт:

а) 2 негизги компоненттен турган татаал сөздөр: to job-hunt, train-sick;

б) татаал сөз жана аффикстерден турган татаал сөздөр: ear- minded уганаак, hydro-skimmer, astrophysical ж.б.;

в) татаал сөздөр кээде эки же андан көп унгулуу сөздөрдөн турат: cornflower-blue, singer-songwriter (ырчы жана аткаруучу);

с) татаал кыскартылган сөздөр: V-day\| жеңиш күнү, Eurodollar, Camford.

3. Татаал сөздөр компоненттерине карата төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

а) багыныңкы татаал сөздөр. Мында биринчи компонент структуралык борбор, экинчиси багыныңкы позицияда келет: honey-sweet-балдай таттуу, gold-rich-алтын-байлык, love-sick (куса болуу);

б) эки компоненти тең багыныңсыз жана ар бир сөздүн экиден функциясы бар татаал сөздөр редуубликативдүү сөздөр деп аталат. Кээде тавтология формасында да кезигиши мүмкүн, алар редуубликациянын жолу менен жасалат: no-no\| жок-жок, fifty-fifty \| 50гө 50 ор, ошондой эле рифмалык катышта келет: walkie-talkie \| басуу-сүйлөө.

Ал эми фразеологиялык каражаттар конверсия (conversion) жолу менен да жасалат. Аларга стилистикалык троптор да кириши мүмкүн: салыштыруу, тектештирүү, метафора. Маселен: granny, hungry as a hunter- мергенчидей ачка, a face of London-Лондондун жүзү. –to keep one’s wits set (Canterbury tales, p.19). farm (карылар үйү- пансионат), as old as the hills (кары чокудай - старый как холм).

Семантикалык жактан фразеологиялык каражаттар төмөндөгүдөй классификацияланып жүрөт:

а) метафора, салыштыруу окшоштуктун негизинде уюшулган багыныңсыз сөз айкаштары (simile, contrast, metaphor), e.g. granny, farm (карылар үйү), as old as the hills (тоонун чокусундай);

б) аллитерация аркылуу уюшулган каражаттар: a sad sack (кокустук), culture vulture (искусствонун адамы);

в) рифманын жардамы менен уюшулган фразеологиялык каражаттар: by hook or by crook (кандай болсо да), high and dry (жардамсыз);

г) синонимдер аркылуу уюшулган фразалык каражаттар: to pick and choose – to be terribly choosy\| терип тепчип, really and truly – quite honestly\| акыйкат чындык (чындыгында);

г) кээде грамматикалык формулалардын бузулуусу менен да уюшулат: May their be alway sun shines (Ар дайым күн болсун) башка структурага трансформацияланат: Make hay while the sun shines;

Джефрей Чоссердин “Кентербери жомоктору” аттуу фольклордук чыгармасында ар түрдүү кесиптеги адамдардын тобу сыйынууга баратып, бир сарайга түнөп калышат. Түнү ар бири өз окуясын айтып, аңгеме-дүкөн курушат.

1. Рыцардын жомогунда төмөндөгүдөй салыштыруу бар: her nose was straight, her eyes as grey as glass (№35, p15), (анын көзү айнектей сур, б.а., тунук). Ал эми кечилдин жомогунан: as brown as is a berry (№40, p.17) (карагаттай капкара\ курөң карагаттай) деген салыштырууну кезиктирүүгө болот. Демек, келтирилген мисалдардан улам, англис фольклорунда эмоцияны, экспресивдүүлүктү окурмандарга жеткирүү үчүн салыштыруу кеңири колдонулаарын белгилемекчибиз.

Айтылган пикирлерге ылайык, «Кентербери жомокторунан» төмөндөгүдөй мисалдарды келтирүүгө болот:

That has not been a duchess or a queen
Now we are captives,as may well be seen
Thanks to be Fortune and her **treacherous wheel**
There’s none can rest assured of constant weal

And truly, lord, expectin your return [p.65], «**treacherous wheel**» - «тагдырдын дөңгөлөгү» деген метонимия котормодо деле метонимия маанисинде берилет.

In Pity’s temple,where the fires yet burn
We have been waiting through a long fortnight
Now help us,lord,since it is in your might
“I,wretched woman,who am weeping thus,
Was once the wife of King Capaneus” [p.70].

Ошондой эле ак ырлар бизге такыр туура келбейт, саптардын баш сүйлөмдөрү баш аламан жайгашуу менен ыраатуулугу жок болсо да,

эпифоранын бар экендиги эски англис тилинин поэтикалык тили азыркыга караганда бир топ уккулуктуу экендигин байкоого болот. Аларды төмөнкү мисалдан көрүүгө болот:

When we comeback again from **Canterbury**.

And now,the more to warrant you'll be **merry**

I will myself,and gladly,with you **ride**

At my own cost,and I will be your **guide** [71p.]

Англис тилиндеги мурунку эпикалык чыгармаларда дагы кыргыз тилиндегидей эле уйкаштык айрым жерлерде болсо да сакталганын көрөбүз:

We have been waiting through a long fornight,

Now help us,lord,since it is in your might.

Ал эми синтаксистин деңгээлиндеги стилистикалык каржаттар кыргыз тил илими жаатында ар тараптуу изилдөөнүн объектиси бойдон калууда.

Баарыбызга белгилүү болгон Орхон- Энесай эстеликтердин синтаксистик стилистикасына биринчилерден болуп В.В.Радлов жана даниялык окумуштуу В. Томсен айрыкча кеңири токтолушкан. Бирок тил илиминде азыркы күнгө чейин семантикалык даяр универсалиялар катарында пайдаланылган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жана туруктуу сөз айкаштарынын ар түрдүү формаларын өзүнчө алып кароодо, алардын ортосундагы маанилүү айырмачылыктар менен негизги структуралык моделдери боюнча окшоштуктар бардай сезилет. Мындай типологиялык жана логикалык жактан болгон айырманы алардын жалпы семантикалык жана грамматикалык түзүлүшү боюнча туруктуу синтаксистик моделде болушу жана концептик маани бериши аныктайт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн компоненттери туруктуу болбосо деле, кыргыз тилинде алардын ортосундагы система башкача багытта иш жүзүнө ашырыла тургандыгы төмөнкү принципалдуу айырмачылыктардан айкын көрүнөт.

Кыргыз тилинде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр ич ара сүйлөмдүк системада боло алышат, башкача айтканда алардын компоненттери сүйлөм мүчөлөрү катарында кабыл алууга болот. Демек, объектик маанидеги

синтаксемалар, көбүнесе, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруу менен каралат. Маселен, “Манас” эпосунда Бакай Букарга качып кетип бара жаткан Каныкей менен Чыйырдыны жолуктуруп, Манастын колдоочуларын эстеп, ошолордун колдоосун жараткандан тилек кылат:

А дүйнө кеткен Манастын,

Арбагына жалынып,

Колдогонум Кожосан,

Колтугума жөлө деп,

Кол бергеним “**Ак Эшен**”,

Бет алдыма келгин деп.

Кара чаар кабылан,

Капталыман чабынчы.

Чолок көк жал арыстан,

Бөйрөгүмөн камынчы.

Суу атасы Бууракан,

Сайын чыгып жол берчи.

Алмамбет Чубак аты уйкаш,

Жетимице кол берчи.

Кырк чилтен , Кызыр Ильястар,

Кыйналып кетти жол берчи [СК. Семетей 1., 976].

Бакайдын Чыйырды менен Каныкейди жолуктурганда айтылган сөздөрү Семетейдин келечегин ойлонгондугун билдирип турат.

Бизге белгилүү болгондой синтаксистик деңгээл жөнөкөй сөз айкаштарынан баштап, үч же андан көп компоненттерден турган же андан дагы көп компоненттен турган конструкцияларды жана фразеологиялык каржаттарды камтыйт. Маселен, эпосто а) эки компоненттүү жөнөкөй жана туруктуу сөз айкаштары көп жолугат “ак көңүл”, “ак жолтой”, “бата берүү”, “жоо болуу”, “аш берүү”, “кудай колдосо”, “балтыр бешик”, “күйүт салуу” жана башка көптөгөн сөз айкаштарын табууга болот:

Астыга салса **ак жолтой**,

Аркада жүрсө **сан колдой.**

Капилеттен сөз тапкан,

Карангыда көз тапкан.

Амалын таап берүүчү,

Абакем Бакай мында жок - деп, алты арам келип Каныкейге кордук
көрсөтүп кеткенден кийин арман кылып айтып жаткан жери

Кымбаттуу Манас барында,

Кызырлуу кыйын зоо болдун.

Кызырлуу падышам көзү өткөн соң,

Ордомду бузуп кырк чоро,

Дал өзүмө **жоо болдуң [СК, Семетей 1 б. 276.]**

Каныкей жесир болгону,

Кыйладан кыркы сына элек.

Адамдын жүзүн көрө элек,

Арага элчи салгыдай,

Манастын ашын бере элек [СК, Семетей 1 б, 336.]

б) Үч компоненттүү сөз айкаштары дагы эпостун мазмунун коштоп турган сөздөрдөн турат. Маселен, “ок өтпөгөн тон”, “ок жетпеген ат”, “эр мүчөлүү шуркуя”, “кара сурдун сулуусу” деген өңдүү сөз айкаштары кездешет.

“Көк жал Манас барында,

Көөнүбүз келсе өзүбүз.

Көк Жайын бойлой түшчү элек,

Кара сурдун сулуусу,

Бусурмандын урдуусу.

Кайран жеңем Каныкей,

Колунан даам ишчү элек [СК, Семетей 1 б, 316]

с) төрт компоненттен турган сөздөргө төмөнкүлөр кирет “көзүнүн жашы он талаа”, “чын баабедин жар болсо”, “бүгүн көргөн эртен жок” өңдүү сөз айкаштары кезиккен төмөндөгү үзүндүнү келтирүүгө болот:

Бүгүн көргөн эртең жок,

Алапайын табалбай.

Бйлап турду Каныкей,

Ушундай экен дүйнө бок [СК, Семетей 1 б, 35 б.]

Ушул өндүү эле фразеологиялык каражаттар да образдуулукту камсыз кылуу кызматын аткарышат:

Жеткилең ушул долуңун,

Желгенине жел жетпейт.

Желсе да азык табылбайт,

Жеңекен долу байкушка,

Же бир адал эмес табылбайт. [СК, Семетей 1 б, 58б.]

Аргын кыргыз өз журту,

Канаттууга кактырбайт.

Тумшуктууга чектирбейт,

Кетик баш чөптү оттотпойт,

Манастын жогун жоктотпойт [СК, Семетей 1 б, 75б.]

Сол тизеден Бакайды,

Жыттап турду Тайтору,

Ошондо оң жагынан бир жыттап,

Ичин жыйып кошкуруп,

Он кулагын жапырып.

Кан Байды көргөндө,

Чапчып чапчып сапырып.

Айбаны минтип турган,

Адам - менин жаным кандай бек.

Ошондо Бакай кабылан,

Каарданып тура албай,

Каңырыгы бек түтөп [СК, Семетей 1 б, 109б.]

Анафора- угуучунун же сүйлөөчүнүн көңүл бурдуруш үчүн айрым сүйлөмдөгү өзүнчө мааниге ээ болгон сөздөрдүн кайталанылышы. Мындай анафоралык кубулуш көп кездешет.

Лексикалык анафорада бир нече сөздөр бир нече жолу кайталанат:

Алтымыштай балбаны,

Атасы сарттын ырымы,

Акуш айтып калды эми,

Жетимиштей балбаны.

Жолдош боло калганы [СК, I 228].

3-бап боюнча кыскача жыйынтыктар

1. Дүйнөнүн кыргыз тилиндеги сүрөтүндөгү кайталангыс, көп кырдуу, маданий реалийлердин туюндурулушунда стилистикалык каражаттар менен ресурстар өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, лингвостилистикалык талдоонун зарылдыгы конкреттүү иллюстративдик материалдардын мисалында далилденди.

2. Эпостун тилинин стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн архаизмдердин, тарыхый сөздөрдүн, синонимдердин колдонулушун тексттик, лингвистикалык, экстралингвистикалык деңгээлдерде кароо зарылдыгы аталган маселелердин интердисциплинардык табиятынан кабар берет.

3. Эпикалык тексттердин татаалдыгы алардагы стилистикалык каражаттардын кеңири арсеналынын болушу аркылуу да түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда дүйнөнү кабылдоонун эпикалык чыгармалардагы улуттук, менталдык бөтөнчөлүктөрүн чагылдырган тилдик каражаттарды англис тилине которуудагы теориялык жана практикалык мүнөздөгү тоскоолдуктарга байланыштуу бир катар маселелер талдоого алынды.

4. Стилистикалык каражаттардын которулушу эпосто өзгөчө орунду ээлейт, анда антонимдик которуу, сүрөттөп берүү, парафразалоо ыкмалары көп колдонулаары белгиленди. Котормонун прагматикалык релевантуулугу да которуу процессинде пайда болгон стандартсыз маселелерди чечүүнүн натыйжалуу ыкмаларынын бири экендиги конкреттүү тилдик факты-материалдардын которулуш мисалында тастыкталды.

5. Эпостун түп нускасы менен анын котормосунда стилистикалык каражаттар менен ресурстар функционалдык жактан татаал, коммуникативдик функция менен катар эстетикалык, психоэмоционалдык таасир этүү кызматын аткарыша тургандыгы эпостон келтирилген үзүндүлөрдүн мисалында талдоого алынды.

6. Стилистикалык каражаттардын түп нускада жана котормодо аныктоочу белгилери болуп анын эки тектеш эмес тилдерде «түрдүү ички формага» ээ болуулары, кош пландуулугу, тилдик бирдик-каражаттардын семантикалык жана функционалдык жактан өзгөрүүгө учуроосу, эң ириде, дүйнөнүн ар бир тилдеги сүрөтүнүн кайталангыстыгы, уникалдуулугу аркылуу түшүндүрүлөт.

7. Тилдик иерархиянын ар бир деңгээлиндеги стилистикалык каражаттарды колдонуу адамды сүйлөө маданиятына тарбиялайт. Ошондой эле стилистикалык каражаттар менен ресурстарды максатка ылайык, орундуу, ыктуу пайдалана билүү көндүмдөрүн өнүктүрүү сүйлөө маданиятынын эң башкы максаты экендиги да талашсыз. Ошону менен эле бирге изилдөө ишибизде лингвистикалык, экстралингвистикалык релеванттууларды изилдөөнүн филологиялык, социологиялык жана маданий өңүттөрүнүн орток проблемалары, ошондой эле принципалдуу айырмачылыктарына байланыштуу маселелер каралып, тиешелүү тыянак-жыйынтыктар чыгарылды.

4- БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНҮН ЛИНГВОМАДАНИЯТТЫК ӨЗӨГҮ

Тил менен маданияттын алып жүрүүчүсү же ээси – адам. Адамдар тил аркылуу пикир алышат жана маалымат таратышат. Ушул жагынан алганда, тил маданиятты сактоочу жана муундан муунга өткөрүп берүүчү кызматты да аркалайт. Тил маданиятты түзүүнүн, сактоонун жана өнүктүрүүнүн да башкы куралы болуп саналат. Демек, тил менен маданият коомдо өз ара тыгыз байланышта кызмат аткарышат. Тилдин маданиятты түзүүнүн, өнүктүрүүнүн жана сактоонун башкы куралы катары аткарган кызматына байланыштуу маселелерди изилдөө зарылдыгы лингвомаданият таануу илим тармагынын жаралышына өбөлгө түзгөн.

Маданият - бул адам тарабынан иштелип чыккан, адамзат коомунун турмушундагы феномен катары саналат. Андыктан маданият өзүнө тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар, адамдагы материалдык, руханий ишмердүүлүктүн, социалдык- тарыхый, эстетикалык, моралдык нормалардын, баалуулуктардын натыйжасы болуп эсептелет жана аталган баалуулуктар адамдын дүйнө таанымын көрсөтүү менен, түрдүү концептуалдык жана тилдик каражаттар аркылуу туюндурулат.

Маданият, эң оболу, коомдун тарыхый жактан муундан муунга өткөрүлүп берилүүчү модели катары мүнөздөлөт.

Тилдин эң башкы функцияларынын бири катары тигил же бул улуттун маданиятынын муундан-муунга өткөрүлүп берилиши эсептелет. Ошондуктан тил элдин, улуттун, этникалык коомдун, ошону менен эле бирге инсандын калыптанышында чечүүчү роль ойнойт. Белгилүү болгондой, ар түрдүү тилде материалдык маданияттын объектилерин (мисалы, тамак, суусундук, буюм-тайым ж.б) туюндурган атайын аталыштар бар. Мындай аталыштардын пайда болушу, жашашы ошол маданиятка гана мүнөздүү болгон салттардын, баалуулуктардын өзгөчөлүгү менен тыгыз байланыштуу. А.Вежбицкая, Клиффорд Герц тарабынан берилген аныктаманы колдоого алып: «Маданият – тарыхый жактан берилүүчү маанилердин моделдери, символдор менен

толукталган түшүнүктөр, адамдардын бири-бири менен жашоо жана турмуштук эрежелер жөнүндөгү билимдерин алмашуусу» деген аныктаманы сунуштаган [Вежбицкая, 1996: 11].

Жогорудагы аныктамадан улам, элдердин өз ара пикир алмашуусундагы символдордун жыйындысы тил болуп саналат деген жыйынтыка келебиз. Демек, маданият дегенибизде тил аркылуу ишке ашкан тарыхый моделдердин туюндурулушун түшүнөбүз. Ал эми тил – маданияттын каражаты, маданият тилге караганда кенен түшүнүк. Тил маданияттын ишке ашуусунун эң таамай далили болуп эсептелет.

Тил менен маданият төмөнкүдөй жалпылыктарга ээ:

- 1) адамдын көз карашын чагылдырган аң-сезимдин формасы;
- 2) тил менен маданияттын субъектиси – адам.

Демек, маданият жана тил коммуникативдик процессте өз ара тыгыз байланышта кызмат аткаруу менен, коомдун калыптануу, өнүгүү багытын аныктаган философиялык категориялар экендиги талаш туудурбайт.

В.Л.Маслова маданият менен тилдин өз ара карым-катышын төмөндөгүдөй мүнөздөйт :

- тил – бул ата-бабалардан мурас катары сакталып келген маданияттын маанилүү бир бөлүгү;

- тил маданиятты таанып, үйрөнүүчү негизги курал болуп саналат [Маслова, 2004: 62].

Демек, тил маданияттын ажырагыс бөлүгү жана анын негизги куралы, ошол эле учурда «биздин жан дүйнөбүздүн чындыгы, ички маданиятыбыздын тамчысы; ал «жалпыланган түрдө» улуттук менталитеттин мүнөздүү белгилерин аныктап көрсөтөт. Тил – адамдын аң – сезиминин өзүнчө турган тармагын ачуудагы башкы механизм» [Маслова, 2004:62].

Сөздөр аркылуу дүйнөнүн сүрөтүн туюнтуу- абдан маанилүү маселелердин бири. Ар түрдүү маданияттагы ДТС түрдүү каражаттар, түрдүү жолдор аркылуу берилет, себеби дүйнөнү кабыл алуу ар бир этностун улуттук маданий өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Лингвомаданий, этнологиялык,

лингвосоциологиялык жактан алып караганда, ДТСтин өзгөчөлүгүн изилдөө жеңилге турат. Себеби тилдин чегинен чыгып тилдик каражаттарды коом, маданият, элдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө алардагы айырмачылыктарды табууга жардам берет жана башка маданияттагы элдердин дүйнө таануусунун жашыруун сырларын ачуу менен, андагы өзгөчөлүктөрдү салыштырып изилдөөгө өбөлгө түзөт.

“Дүйнөнүн тилдик сүрөтү” илимий термин катары алгач Л. Вайсгербер тарабынан киргизилген.

ДТС – бул белгилүү бир тилдик коомдун маданиятын, руханий байлыгын, менталитетин, тилинин аткарган милдетин көрсөткөн, мазмундуу, структурага ээ болгон маалыматтардын жыйындысы болуп эсептелинет. ДТС тилдик иерархиянын түрдүү деңгээлдерде экспликациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен, алардын просодикалык мүнөздөмөлөрүн, коммуникативдик потенциалын, паремиологиялык базасын, сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт жана ошол коомдо жашаган адамдардын аң- сезиминде жашап, мезгилге карай өзгөрүп, трансформацияланып турат. Тилдеги өзгөрүүлөрдүн баары бир муундан экинчи муунга берилип турат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү белгилүү бир тилдик коомдун жалпы маданий байлыгы болуп саналат. ДТСте реалдуу дүйнө, объективдүү чындык тил аркылуу тилдик жамааттын аң- сезиминде чагылтуу менен, белгилүү системалуу мүнөзгө ээ болот.

О. А. Корниловдун ою боюнча, азыркы тил илиминде ДТСке эки өңүттөн: 1) объективдүү, б.а., объективдүү дүйнөнүн тил каражаттары аркылуу адекваттуу, таамай жана так чагылдырылышын; 2) субъективдүү өңүттө объективдүү дүйнөнүн адамдын аң-сезиминин, субъективдүү кабылдоосунун призмасынан өткөндөн кийинки дүйнөнүн сүрөтүн иликтөө максаты коюлат.

В. Н. Телия тарабынан ДТС аң-сезим, ойлоо жана тилдин өз ара аракеттенишүүсүнүн натыйжасы катары аныкталат. Мындай шартта тилдик каражаттардын көмүскө, купуя, билинбеген маанилери актуалдашаары талашсыз. Мезгилдин өтүшү менен ДТС да өзгөрүүгө, трансформацияга учурап, өз кезегинде, мындай өзгөрүүлөр жаңы реалийлердин жаралуусун

шарттайт. ДТС, негизинен, абстрактуу мүнөздү алып жүргөнү менен, улуттук тилдик сүрөттө, улуттук өзгөчөлүк, андагы кайталангыс көрүнүштөр, түшүнүктөр, категориялар тилдик факты-материалдар аркылуу конкреттүү мүнөзгө өтүп экспликацияланат. Демек, объективдүү дүйнөнүн тилдик сүрөтү дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн вербалдашуусунун алкагында конкреттүү мүнөзгө ээ болуп, улуттук дүйнө таанымга мүнөздүү өзгөчөлүктөр, кайталангыс реалийлер аркылуу байып, көп аспектилүү, көп кырдуу философиялык, тилдик, логика-психологиялык, эстетикалык, этно-маданий категорияга айланаары туурасында жыйынтыкка келүүгө болот. Ошондой болсо дагы ДТСтен дүйнөнүн улуттук сүрөтү анда территориялык диалектилер, говорлор, профессионалдык сөздөр болуусу менен айырмалана тургандыгы белгилүү.

Жогорудагы аныктамадан улам, элдердин өз ара пикир алышуусундагы акустикалык образдар аркылуу туюндурулган символдордун, коддордун системасы тил экендиги туурасындагы жыйынтыкка келебиз. Демек, маданиятты – коомдун материалдык жана рухий турмушу жааттарында кылымдап топтолгон тажырыйбасынын тил аркылуу ишке ашкан моделдери катары да түшүндүрүүгө болот. Бул жагынан алганда, тил маданияттын ишке ашуусунун эң мыкты далили болуп эсептелет.

Ар башка тилдердеги ДТСтеги жалпылыктар жана айырмачылыктардын булактары катары төмөндөгү объективдүү жагдай-шарттардын катары белгиленип жүрөт: тигил же бул этностун жашоо кечирген аймактарындагы жаратылышы, табигый шарттардын өзгөчөлүктөрү, ар бир улуттун турмуш шарттарынын өзгөчөлүктөрү тилде ар башка образдар, түшүнүктөр менен берилет. Анткени тигил же бул этностун жашоо шарттары ал жашаган аймактын жаратылыш шарттарына түздөн-түз байланыштуу болот. Маселен, Сибирде жашаган эскимостор кардын өңү-түсү, өзгөчөлүгүн айырмалап берүү үчүн 200дөн ашык сөз колдонсо, кыргыз тилинде сөз болуп жаткан багытта: “сары кар”, “ биринчи кар ”, “суу кар”, “ак кар”, “жамгыр

аралашкан кар”, “эрте жааган кар”, “кеч жааган кар”, “мамык кар” ж. б. өндүү саналуу гана сөздөр колдонулат.

Демек, мындан өсүмдүктөрдүн, айбанаттардын аттары, өң-түстөрдү кабыл алуу адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун өзгөчөлүктөрүн ачык көрсөтөөрү туурасында жыйынтыкка келүүгө болот. Жыйынтыктап айтканда, маданияттагы ар бир өзгөчөлүк тил аркылуу берилет. Маселен, “Манас айтуу” феномени – кыргыз маданиятына гана тиешелүү өзгөчө касиет. Бул өнөр адамдан импровизацияны, чукугандай сөз таап, аны уйкаштырып айта билүү жөндөмдүүлүгүн, артистик жөндөмдүүлүктү талап эетет. Ушул себептүү “Манас айтуу” өнөрүнө карата “бир актердун театры ” деген таамай, салттуу аталыш колдонулуп жүрөт.

Айрым бир маданий моделдер дүйнөгө тарап, жалпы адамзаттык маданий дөөлөттүн макамына ээ болот. Буга мисал иретинде Ч. Айтматовдун дүйнөлүк адабияттын шедеври эсептелген чыгармаларын айтсак болот. Ушул өндүү эле ЮНЕСКОнун тизмесиндеги дүйнө элдеринин маданиятына тиешелүү орток, коргоого алынган маданий объектилерди мисалга тартсак болот.

Элдин маданияты аркылуу ошол элди таанып билүү, ал аркылуу ДТСТИ таанып билүү жүргүзүлөт. Маданият феномендери тил аркылуу башка маданиятка өтөт, анан алар тааныла баштайт. Ч. Айтматовдун чыгармалары башка тилдерге которулуусу аркылуу кыргыз маданияты таанылып олтурат. Кыскасы, ДТСТИ таануу, биринчиден, ошол адамдар жашаган жаратылыштын шарттарын көрсөтсө, экинчиден, феномен катары ошол элдин маданиятынын өзгөчөлүгүн, башкалар менен окшоштугун көрсөтөт. Ал эми ДТСТеги үчүнчү феномен катары адамзаттын билимин айтууга болот. Бул өзгөчө көрүнүш, анткени билим дүйнөнү кабыл алуудагы сезимдин, ички руханий дүйнөнүн иштөө ыкмалары жана алардын натыйжалары катары мүнөздөлөт. Дүйнө таануу ар бир адамда, ар бир улутта, ар бир этносто ар башкача болот. Мындан тышкары дүйнөнү кабыл алуу, тигил же бул кырдаалга карата таасирленүүнө, кабыл алып жаткан субъектиге да байланыштуу болот. Атап айтканда,

субъектинин жалпы фонддук билимине, тажрыйбасына ж.б. башка жеке факторлорго байланыштуу болуп, натыйжада тил аркылуу объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образы жаралат.

4.1. Концепт жана улуттук концептосфера

Концепт тил илиминде термин катары, адамдын таанып-билүү иш-аракетинин менталдык бир булагы катары кабыл алынат. Концептология кандайдыр бир түшүнүк жөнүндөгү кошумча, адамдын аң-сезиминдеги купуя, көмүскө маанилерди түшүнүүгө, ачып берүүгө жана аны тилдик каражаттардын жардамы аркылуу экспликациялоого багытталган илимий тармак катары мүнөздөлөт.

Байыртадан эле белгилердин символдук маанилерине өзгөчө көңүл бурулуп, алар дүйнөнү мифтик ой жүгүртүү аркылуу таануунун элементтерин камтыган фольклордук чыгармалардын, салт-санаа, үрп-адат, ырасымдардын тутумунда жашап келгендиги маалым. Маселен, адам аттарына өзгөчө көңүл бурулуп, алар сөзсүз кайсыл бир белгилердин, окуялардын, аян берген түштөрдүн ж.б., сырткы факторлордун таасиринин негизинде коюлуп, аларга бөтөнчө маани берилген.

Белгилердин символдук, эзотерикалык, мифтик, ритуалдык маанилерине философтор көңүл бурушуп, алардын маанилерин чечмелөө аракети көрүшкөн. Маселен, байыркы грек философу Гераклит атоолордун алар атаган нерселер менен табигый байланышы бар экендигин далилдөөгө аракет кылган. Демек, тил илиминде концептуалдуу түшүнүктөрдү терең изилдөөгө болгон аракеттер, тилдин когнитивдик кызматына байланыштуу изилдөөлөр байыркы мезгилдерден эле башат алгандыгы, ал эми соңку мезгилдерде когнитология багытындагы изилдөөлөр өзгөчө актуалдаша баштагандыгын белгилөөгө болот. Окумуштуулар ар бир тилдеги негизги улуттук концепттер ошол улуттун дүйнөлүк сүрөтүн туюнтуунун өзөгү катары кызмат кылаарын белгилеп келишет.

Азыркы тил илиминде улуттун руханий-маданий казынасы катарында тилди изилдөө актуалдуу болуп саналат. Анткени, ар бир тил мазмунуна улуттун тарыхын, маданиятын, дүйнө таанымын, мүнөзү менен ой-санаасын камтып турат. Ошондуктан азыркы кыргыз тил илиминде тил менен маданияттын байланыштуулугу, тактап айтканда, тилдин мазмунундагы улуттук кулк-мүнөздү, улуттук рухту таанууга негизделген когнитивдик лингвистика жана анын лингвомаданият таануу, этнолингвистика сыяктуу илимий тармактар өнүгүүгө багыт алды. Ушуга байланыштуу дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түшүнүүгө, изилдөөгө түрткү болгон, анын өзөгүн түзүп турган концепт түшүнүгү тилдин таанымдык мазмунун, ал-абалын аныктоочу илимий лингвистикалык категория катарында калыптанып жатат.

Эс тутумдун бир бөлүгү катары концептти аныктоонун, анын мазмундук чегин ажыратуунун ар кандай критерийлери жана аларды ар тараптуу изилдөөнүн багыттары тил илиминде иштелип чыккан. Маселен, а) тилдик когнитивдик бирдик (Е.С. Кубрякова); б) психоллингвистикалык кубулуш (А.А. Залевская); в) абстракттуу илимий түшүнүк (А. Соломонник); г) маданияттын түптүү бирдиги, абстракттуу, конкреттүү, ассоциативдик жана эмоциялык баалоочулук идея; (Ю,С. Степанов); д) тилдик маданий кубулуш (Г.Г. Слышкин. В.В.Карасик); е) аң - сезимдин бирдиги (Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова); ойдун бирдиги (С.А. Аскольдов, Т.А. Фесенко); з) менталдуулуктун, менталитеттин бирдиги (В.В. Колесов. С.Г Воркачев); е) менталдык, тилдик комплекстин бирдиги (В.В. Морковкин, А.В. Морковкина); з) дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын бирдиги (С.А.Борисова, А.В.Матвеева) өндүү изилдөө багыттарын атап өтүүгө болот.

Аталган эмгектерде концепттин тилде туюндурулуш жолдору айтылган. Алсак: а) гештальт аркылуу (дүйнө таануудагы ири түшүнүктөр, өлүм, өмүр , тынчтык, согуш,); б) фрейд түшүнүгү (бул багыттагы изилдөөлөр ядро жана периферия теориясына ылайык жүргүзүлөт).

Ал эми Д. С. Лихачев менен Д. С. Сазонова тиешелүү сөздөрдүн маанилеринин, ассоциацияларынын, коннотацияларынын жыйындысы катары

карашат. Бул окумуштуулардын изилдөөлөрүнө көңүл бурсак, дүйнөнүн тилдик сүрөтү жалаң денотативдик мааниде берилбей, ар бир маданиятта өзүлөрүнө тиешелүү болгон коннотативдик маанилер аркылуу да берилет, ошондуктан дүйнөнүн тил сүрөтүндө коннотациялык маанилерге да өзгөчө көңүл бурулат.

Концепт объектке тиешелүү маалыматтар (В.Н. Телия); эне тилдин категориялары жана формалары (В.В. Колесов); даяр сөздөр, фразеологизмдер эркин сөз айкаштары, тексттер жана тексттердин жыйындысы (А.П. Булатова, Г.А. Фесенко); жана сөз аркылуу берилет. [С.А.Аскольдов Алексеев., И.В. Черемсина].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү, эреже катары, эки жол: 1) концепттер аркылуу; 2) тилдик семантикалык категориялар аркылуу изилденип жүрөт.

Концепт философиялык категорияга, ал эми семантикалык кубулуштар тилдик категорияга кирет. Концепт ДТСте кенен мааниде каралып, андагы коннотациялардын баары чечмеленип, алардын семантика- структуралык табияты ачылып берилет.

ДТСТИ концептуалдык каражаттардын негизинде иликтөөгө алууда концепттер кандай структурадан турат, аны түзүүчүлөргө эмнелер кирет деген суроо боюнча окумуштуулардын ойлору ар башка экендигин жана алардын баары бир эле объектини изилдөөнүн ар кыл багыттары экендигин белгилөөгө болот. Маселен, концепт өзөк менен чекбелден же жакабелден турат [З. Д. Попова. И. А. Стернин, Дж. Буранов – типологиялык категориялар ж.б.].

а) Мындай багыт изилдөөнүн бардык формаларын камтыйт;

б) этимологиялык, тарыхый жана учурдагы катмарлардан (Ю.С. Степанов); минимумдук жана максимумдук көрсөткүчтөрдөн (А. Вежбицкая);

в) микро жана макро түрлөрдөн [Г.В. Токарев];

г) ой сүрөтчөсү, схема, фрейм, инсайт, сценарий, калейдаскоп, түрүндөгү концептер [А. П. Бабушкан. З. Д. Попова, И. А. Стернин ж.б.]; жээк, кичи топтук, ири топтук, улуттук цивилизациялык, жалпы адамзаттык

түзүмдөрдөн уюшарын Г. Г. Слышкин, В. И. Карасик, Пименова М. В. айтканын анализге алып, Г. Г. Слышкиндин «улуттук жана коомдук бөлүктөрдөн турат деген» оюна кошулуп, С. Г. Воркачевдун атоолор, уникалийлер, универсалийлер, архетиптер, жана инварианттардан турат деген оюна толук кошулуу менен, эпостогу жогоруда көрсөтүлгөн концептерди табууга аракеттер жасалды.

Изилдөө ишибизде эпосто көп сандаган инварианттар, универсалийлер, архетиптерге, уникалийлер конкреттүү эпизоддордун мисалында талдоого алынып, тиешелүү тыянактар чыгарылды.

Концепт аркылуу жүргүзгөн изилдөөлөрдө ар бир маданияттагы менталитеттин өзгөчөлүгүнө, улуттук баалуулуктардын айырмачылыктарына, б.а. концептуалдык номинанттардын тилдик каражат аркылуу берилишинде анын семантикалык, этимологиялык, мифологиялык катмарларына басым жасалат.

Ал эми жогоруда биз көрсөтүп кеткен концепттердин мазмунун берүүчү каражаттар катары: а) фрейм (маалыматтардын жыйындысы рамка катары, Манасты сүрөттөөдө аны кырк чоросуз, Алмамбетсиз, Бакайсыз элестетүү кыйын, бирок борбордо Манас турат); схемалар, таблица, графиктер, сценарийлер (Маселен, Каныкейдин тою, катышуучулар, окуянын башталышы, Манастын Каныкейдин үстүнө кирип барып, Каныкейдин аны жарадар кылышы, окуянын чечмелениши, ж.б.) скрипттер, гештальттар, символдор эсептелет.

Кайсы бир түшүнүктүктөргө концептологиялык өңүттөн изилдөө жүргүзүү ошол түшүнүк туурасында кенен жана терең маалымат алууну, аны ар тараптуу таанууну камсыз кылат. Андыктан тил илиминдеги концептология өңүтү аркылуу категория же жалпы түшүнүк категориясы боюнча кенен жана терең билим алууга болот.

Концептуализация катары лингвистикалык термин катары адамдын дүйнөнү таанып билүү процессинде адамдын объективдүү билими гана эсептелбестен, мындан тышкары имплициттүү купуя, көмүскө менталдык

маалыматтардын жыйындысы да концептуализациянын алкагына кирет. Демек, дүйнөнү тилдик каражаттар аркылуу таанып билүү процесси концептер, концептуалдык структуралар же жалпы эле концептуалдык түшүнүктөрдү терең иликтөө аркылуу ишке ашат.

Алгачкы концептуализация жөнөкөй эмпирикалык, жалпыланган, атайын түшүнүктөр менен берилет. Ал эми концептуализациянын экинчи деңгээлде болушу анын башка чөйрөдө кыйыр мааниде колдонулушу, б.а метафоранын, метонимиянын жана омонимикалык когнитивдик деңгээлдерде жүрөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү болгон концептилердин адам таанымында алган орду чоң. Турмуштагы күнүмдүк турмуштук практика үчүн баалуу жана актуалдуу мааниси бар маданий атоолор гана концепт даражасында таанылат. Тил аркылуу таанылган концептилер, жалпы алганда, тилди алып жүрүүчү элдин дүйнө таанымынын көрсөткүчү катары кызмат кылуулары керек.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнө таандык каражаттардын жардамы аркылуу ушул эле дүйнөнүн концепттик маалыматын чагылдырат. Эгерде дүйнөнүн концепттик сүрөтү ошол эле концептердин жыйындысынан алынса, дүйнөнүн тилдик сүрөтү болсо «тилдин семантикалык мейкиндигин» түзүп, анын бирдик маанилери катары да жашай берет. Ошентип ДТС концепттик көрүнүшү менен бирдей каралбастан, ал болгону анын бир бөлүгү катары гана эсептелет. Бул тилдик сүйлөшүүлөрдүн концептосферанын же т.а. концепт-чөйрөнүн мазмунуна толук кандуу ыңгайлаша албагандыгына байланыштуу түшүндүрүлөт. Анын айрым концепттери байланыштын негизги каражаты катары мааниге ээ болгондуктан, кеңири колдонулуу менен, өзү тиешелүү болгон маданий чөйрөдө жогору бааланат.

4.1.1. Honor\ намыс концептиси

Намыс адамдын инсан катары ички макамын аныктаган, анын коомдо өзүн алып жүрүүсүнө, коом мүчөлөрүнө жасаган мамилесине түздөн-түз таасир этип, аны шарттаган моралдык, этикалык, психологиялык категория

экендиги белгилүү. Бул түшүнүк концептологиялык жана лингвомаданияттык планда толук изилденип бүтө элек. Ар кандай маданият өкүлдөрүнүн намыс түшүнүгүндөгү жалпылыктар жана айырмачылыктарды изилдөө маданият аралык коммуникациянын өркүндөшүнө белгилүү деңгээлде салымын кошот. Биздин изилдөө ишибиздин бул бөлүмүндө англис жана кыргыз тилдериндеги намыс концептисинин тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу талдоого алынат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн калыптанышы тилдик универсалийлерди туюндурган тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылат.

«Намыс» концептиси дүйнө элдеринин дүйнө сүрөтүндө маанилүү роль ойнойт жана көптөгөн мезгилди кучагына алган этностун таанымдык жана практикалык тажрыйбасынын натыйжасы болуп саналат.

Белгилүү болгондой, тарыхый окуяларды, этнографияны, элдин турмушун жана дүйнө таанымдын тереңдетип билүүдө паремиялардын аткарган ролу абдан чоң. Анткени, маселен, макалдарда узак мезгилди камтыган турмуштук тажрыйба, философиялык ой корутундулар, тигил же бул маселе боюнча дидактикалык мазмундагы тыянак ойлор камтылып, муундан муунга, доордон доорго өтүп жашоосун улантып келет.

Кыргыз жана англис тилдериндеги намыс концептисинин мазмуну: этикалык нормалар жана принциптер, адамдын намысына мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттер, катышуучунун иш аракетинин жана сапатынын баасы, сырткы көрүнүш өңдүү төрт когнитивдик классификаторду түзүп турат. Булардын ичинен кыргыз тилинде да, англис тилинде да катышуучунун иш-аракетинин жана сапатынын баасы көптөгөн тилдик бирдиктерди жаратканын байкоого болот. Сөздүктөн алынган маалыматтар боюнча, англис тилиндеги: «honour»: in honour of (намыс үчүн), the highest honour (улуу намыс), a man of honour (намыскөй киши), a nice sense honour (абдан намыскөй), point/matter/question of honour (намыстуу иш), with honours (мыкты, сыймыктуу), your honour (урматтуу), place of honour (сыйлуу орун), with full military honours (бардык аскердик сыйы менен), word of honour (чын сөз), be an honour to smb./smth. (бирөөнүн/бир нерсенин сыймыгы болуу), be/feel

honour bound to do smth. (бир нерсе жасоону өзүнө милдеттүү деп эсептөө), on your honour (чын сөз), guest of honour (сыйлуу конок), maid of honour (сүйүктүү курбу кыз), do too great an honour to smb. (чоң сый көрсөтүү), do smb. the honour of smth. (бирөөгө сый көрсөтүү), I have the honour of smth. (сыймык көрүү), the code of honour (намыс кодекси), do the honours (кожоюндун милдетин аткаруу), the funeral/last honours (акыркы сапарга узатуу), honour bright (чын сөз, ак сөз), honours are even (катышуучулардын шансы бирдей), honours easy (эки жакка бирдей укук), the honours of war (жооп берүүнүн сыйлуу), put smb. on his honour (бирөөнүн убадасын алуу) деген өңдүү негизги фразеологиялык бирдиктер аныкталды.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө намыс сөзүнө: “Адамдын коомдо өзүн-өзү туура, адамгерчиликтүү алып жүрүү сезими, өзүнүн абийрин, арын, милдетин сезүү сапаты” деген аныктама берилип, Акыл, эс, уят, ар, намыс, Чоң касиет адамга (Р. Шүкүрбеков). Эпосто аял заты элин, жакын адамдарын коргоо үчүн, өз абийирин, намысын коргоо үчүн колуна курал алып, салгылаштарга катышкан. Кыргыз эли баатырын көбүнчө *кабыланга, жолборско* салыштырып, айбанаттык код-ачкычтарды колдонот. К.К.Юдахин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө”: “1) “...”Кабылан” дегенде кыргыздар бир эле жырткычты эмес, аябай чоң жолборс сыяктуу жырткычтардын баарын түшүнөт; 2) Эпостогу баатырдын сыпаты”, - деп аныктама берген [Юдахин 1985: 214].

Кыргын салып намыс алган душмандан, Кыз Сайкалдай эрлер чыкты аялдан (Осмонкул). Эне төрөйт баланы, Жарайт деп түрдүү намыска («Мендирман») –деген мисалдар келтирилген. Ал эми К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» намыс сөзүнүн төмөнкүдөй семантикалык талаасы берилет:

1. **Намыс, ар-намыс.** Мисалы: намыс кетпесин, намысын колго тайдырган, намысын колго алуу;

2. **Уят, сый-урмат:** намыс көрүү (уялуу). Мисалы: коёнду камыш өлтүрөт, жигитти намыс өлтүрөт; өлгөн менен кыз бергенге намыс кылба

3. **Таарыныч, капа:** намысы келсе керек, намысына келди ж.б.
Мисалы: *намыска намыс кагылса, агынан өлөт турбайбы;* [Киргизско-русский словарь, 1940].

4. сокур намыс, куру намыс, ар-намыс;

Ар-намыс - бул абийир, уят деген түшүнүктөргө маанилеш. Адамдын моралдык нормалар менен эрежелерди, коомдук парызды аткаруу ар-намыска байланыштуу. Керт баштын мүдөөсүн коомдук мүдөөгө баш ийдирип, коомдук мүдөөнү жогору коё билүү ар-намыстуулуктун эң мыкты көрүнүшү болот.

Намысын колго алган — өз абийирин, беделин, авторитетин сактаган.

Намысты колдон тайдыруу же кетирүү — уят болуу, уятка калуу, шылдың болуу, маскара болуп калуу [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969].

Кыргыз тилинде намыс сөзүнө уят, сый, урмат, ар деген түшүнүктөр синоним болуп келет.

Белгилүү болгондой, “Манас” эпосунун негизги идеясы “кыргыздын намысы” деген сөз менен байланыштуу экендигинде шек жок жана ал эпостогу элди, жерди душмандардан сактоо, мекенге болгон сүйүү, жаратылышты көздүн карегиндей сактоо өңдүү Манастын жети осуятында орун алган микроконцептердин баарын камтыйт. Идеяны көрсөтүүчү сөз боюнча А. Вежбицкая концепт менен фреймди карап, анын чыгармада баштан-аяк улам кайталанып туруусун белгилеген. Изилдөө ишинде мындай кайталанууларга байланыштуу иллюстрациялар келтирилген.

Как баш Кошой көзүңдү ач

Кара басып кетти деп,

Каманга качпай чалдырдын,

Каапырга **намыс** алдырдын.[СО III, 225]

Old Koshoy opened his eyes...

What kind of devil is he, anyhow?

Shame on you before heathen eyes

And before Musulmen likewise [SO II 404]

Келтирилген үзүндү кытайдын баатыры Жолой менен күрөшүүгө кыргыздан эч ким чыга албай коркуп турганда, нары ойлонуп, бери ойлонуп Кошой чыкмакчы болгондогу эпизоддон алынган. Манас Кошойдун алы кетип, денеси бошоп, алдырып бара жатканын көрүп каарданып кыйкырат. Анын кыйкырганы Кошойдун кулагына араң угулуп, эмне Манас чырылдап жатат деп, Жолойдун аны бекем кармап алганын көрүп ачуусу келип, Жолойду көтөрө чаап, башынан аттап кетет. Жогорку сүйлөмдөрдө “Каапырга - намыс алдырып жибере турган болуп калдың” - деп айтканы котормодо берилбей калган. Котормочу “shame on you - жеңилип калганыңыз уят” деген сөз айкашын кошуу менен, кыргыздын жеңилгени анын намысын кетиргени деген түшүнүктүн коннотациясы аркылуу берүүгө аракет кылгандыктан, негизги ой кыйыр формада туюндурулган.

Ал эми англичандардын «Беовульф» эпосунда окуя төмөндөгүдөй баяндалат. Элдик баатыр Беовульф Швецияда жашап Данияга адам жегич желмогуз Гренделди өлтүрүү үчүн жардамга келген. Беовульф Гренделди өлгөн соң, анын энеси баласынын өчүн алууга ант берет:

Sometimes at pagon shrines they vowed offerings to idiols, swore oaths. That the killer of souls night come to their aid and save the people.

That was their way, their heathenish hope; deep in their heats they remembered hell.

Ошентип Беовульф Гренделдин желмогуз энесинин колунан ажал табат. Ажыдаар Беовульф өзүнүн өлүмүн эне ажыдаардан экенинин жана Гренделдин желмогуз энесинин да өлүшүн алдын ала билген. Англичандардын жашоосунда Беовульфтун эпикалык образы элин-жерин кандайдыр бир сырткы душмандардан коргогон элдик баатыр катары кабылданат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана англис тилдериндеги намыс концептисин изилдөө: 1) адамдын ички моралдык сапаты (эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, боорукердик); 2) жүрүм-турумдун коомдук нормалары жана

стереотиптери (жоокердик тайманбастык, элдин кызматын аркалоо, башкаруучунун адилеттүүлүгү, адамдык сапаты); 3) адамдын коомдогу орду (сый-урмат, элдин сыймыгы) өңдүү бир эле түшүнүктүн үч коннотациясын конкреттүү тилдик факты-материалдардын мисалында иликтөө жолу аркылуу ишке ашырылды.

4.1.2. “Woman\ Аял” концептиси

Кыргыздар байыртадан эле объективдүү турмуштагы тажрыйбаларга таянып, аял затынын акылмандуулугуна, тапкычтыгына, айлакердигине жогору баа берип, аял затын ар дайым терең урматтап келген. Кыргыз элинин аял затына болгон мындай мамилесин элдик чыгармалардан, макал-лакаптардан, жомоктордон, дастандардан, санжыралардан, ошондой эле, эл арасынан суурулуп чыккан кыргыз кыз-келиндеринин иш-аракеттеринен таасын байкоого болот. Миңдеген жылдар бою жараткан чыгармаларында кыргыз эли аял затынын коомдогу, үй-бүлөдөгү, туугандык карым-катыштагы мамилесин, аял заты жөнүндөгү таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундуларын жандуу, куюлушкан сөз түрүндөгү код-ачкычтар аркылуу урпактарга жеткирип келген. Андагы Каныкей, Айчүрөк, Акыл Карачач, Айганыш, Кенжеке, Жаңыл Мырзалардын даанышмандык, калыстык, тапкычтык, айлакерлик сапаттары, алардын жашоодо орун алган чечүүчү ролу кыргыз коомчулугундагы аял затынын ээлеген ордун айкын чагылдырып көрсөтүп турат.

Кыргыз тилинде “аял зат” сөзүнүн синонимдик катарлары - *аял, зайып, катын, жубан, ургаачы*. Булардын ичинен “аял” сөзү кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин баарына таандык болсо, *зайып, катын, жубан, ургаачы* аталыштары көбүнчө сүйлөшүү, көркөм стилдерине таандык болуп эсептелет.

Адам баласынын улуулугун даназалаган “Манас” эпосунун факт-материалдарын код-ачкычтар аркылуу иликтеп, кыргыз элинин дүйнө таанымын, философиясын, психологиясын ж.б. терең ачып чыгууга болот. «Манас» эпосунда, өзгөчө, аял заты жөнүндөгү маңыздуу ойлор, аларды

чагылдырган код-ачкычтар өтө арбын. Эпосто эрдин бакытка, бийликке, атак-даңкка жетүүсүнүн бирден-бир жолу – анын акылман аялга үйлөнүүсү. Эгерде элдик баатырдын аялы өзүнүн үй-бүлөсүнүн камы үчүн гана эмес, эли-журту жөнүндө кам көрсө, эли-журтунун да жакшы жашаары, ал эми элинин оокаты тың, бейпил болсо, анда элдик баатырдын мүдөөсүнүн орундалары жөнүндөгү ойду эл туу тутат [Жумалиев 1999: 130]. Кыргыз элинин баатыр жана анын өмүрлүк жары кандай болуш керек деген түшүнүгүнүн эң башкы идеясы – бул акылман аял.

Кылымдар бою адилеттик, теңдик үчүн күрөшүп келген кыргыз эли аял затынын коомдо, үй-бүлөдө алган ордун, туугандык карым-катыштагы мамилесин, таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундуларын «Манас» эпосундагы Каныкей, Чыйырды, Карабөрк, Сайкал, Арууке, Кардыгачтардын, ошондой эле алардын карама-каршысындагы Ороңгу, Акылай, Канышайлардын ар кандай сапаттары аркылуу чагылдырып берген.

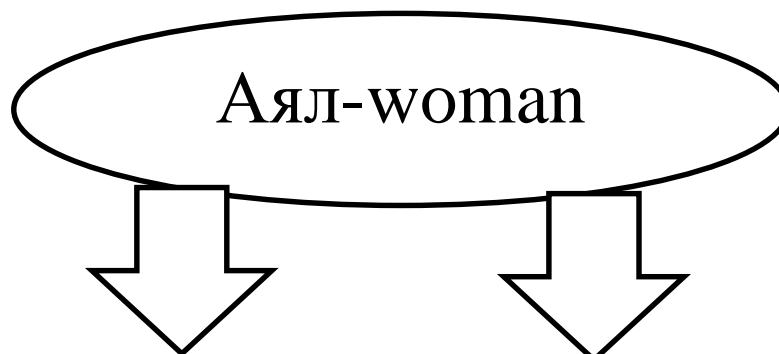
Эпосто манасчы тарабынан аял затынын акылдуулугуна, тил билгичтигине карай көбүнчө “акылдуу”, “акылга терең”, “акылы артык”, “адамдан бөлөк акылы”, “ою терең” деген сөз жана сөз айкаштары колдонулат. Мисалы, “...Ал Каныкей капыры, Адамдан бөлөк акылы...”, “Оюн терең жиберип”, “Үзүлгөнүн улаган”, “Ыраазы кыла сөз айткан”, “Кылган иши баары амал”, “Он асыйга тең экен” деген сыяктуу сыпаттамаларда Каныкейдин акыл-эс артыкчылыгы: *терең* – мейкиндик, *үзүлгөнүн улаган* – кыймыл-аракеттик, *асый* – айбанаттык код-ачкычтар менен туюндурулду.

“Код-ачкычтар” деп бир элдин таанып-билүүсүнүн, ой жүгүртүүсүнүн, билиминин, маданиятынын, жашоо бейнесинин “түпкү ачкычтарын”, ошол калктын ой жүгүртүүсүндөгү түпкү ачкычтарын айтабыз. Код-ачкычтардын төмөндөгүдөй түрлөрү бар: буюмдук, айбанаттык, өсүмдүк, мейкиндик, дене мүчөлүк, түстүк, азыктык, сезимдик, сан-өлчөмдүк ж.б. Код-ачкычтардын бул түрлөрү нерсенин, кубулуштун, кыймыл-аракеттин, абалдын мүнөзүндөгү окшоштугуна карай метафоралык жол менен колдонулат. Ошол код-ачкычтар аркылуу бир элдин түшүнүгүндөгү түпкү ойду, идеяларды сууруп чыгып,

менталитетке байланыштуу жактарын, касиеттерин чечмелеп берүү керек.

[Б.Сагымбаева,2015:31]

Таблица 4.1. – “Аял - woman”

Англичандар	Кыргыздар
1. Европалык аял	1. Азиялык аял
2. Үй-бүлөлүк абалы: wife-аялы, bride-келин, fiancée-келин болуп келгенге чейин(фр.сөзү), widow-жесир.	2. Үй-бүлөлүк абалы: аял, келин, зайып, жесир, байбиче.
3. Мындай меймандостук жок	3. Кыргыз аялы жакшы сый тамактарды балдарына бербей, коноко сактайт.
4. Баласыз үй- бүлө толук эмес үй-бүлө	4. Баласыз үй- бүлө толук эмес үй-бүлө
5. Ренесанс доорунда Стюарттардын бийлигинде патриархизм жогорку деңгээлде болгон. Эки түрү бар: 1. Аристократтар; 2. Жөнөкөй.	5. Байлар жана кедейлер
6. Азыркы мезгилде аялдар менен эркектер тең укуктуу	6. Азыркы мезгилде аялдар менен эркектер тең укуктуу
7. Атайын шакек	7. Калың төлөө: эне сүтү, мүчө.
8. Аялдын келбети социалдык фактор катары маанилүү	8. Аялдын келбети социалдык фактор катары маанилүү
9. Аялдар көз тийгенге ишенишпейт	9. Аялдар көз тийгенге ишенишет
10. Тагдырдык түрдүү кыйынчылыктарына чыдамдуу келишет.	10. Тагдырдык түрдүү кыйынчылыктарына чыдамдуу, сабырлуу келишет.
11. Өзүн коомдун мүчөсү катары сезүү маанилүү	11. Өзүн коомдун мүчөсү катары сезүү маанилүү
12. Умай эне (God mother)	12. Умай эне-кыргыз аялы үчүн колдоочу
13. Adam and Eve (алгачкы адам жана аял)	13. Аял эркектин кабыргасынан жаралган.(диний түшүнүк)

Кыргыз аялзатына тиешелүү болгон сапаттарды британ маданиятынан да да көрүүгө болот. Маселен, дээрлик баардык аялдарга тиешелүү болгон эне болуу бактысын самоо, анын аял үчүн баалуулуктардын алдыңкы сабында туруусу анын адамзаттык баалуулук экендигинен кабар берет. Бирок уул бала же кыз баланын төрөлүүсүнө кыргыз маданиятындагыдай айырмалуу мамиле жасалбайт. Б.а., кыргыз маданиятында уул бала - бул мураскор катары бааланса, англичандар үчүн айырмасы жок. Ал гана эмес, айрым бир адамдар карыган чагында (өлөр алдында) байлыгын мышыктарына, иттерине мурас катары калтырышкан фактылар деле кездешет.

Азыркы ааламдашуу доорунда жалпы коомдо гендердик изилдөөлөр өнүгүүгө багыт алып, социологияда жана лингвистика жааттарында да изилдөө иштери активдешүүдө.

Адамдын жыныстык өзгөчөлүгүнө негизделген лингвистикалык изилдөө байыркы доордо эле башталган деген көз караш-пикирлер бар.

Чыгарманын негизги идеясын берүүдө “Аял” концептиси чоң ролду ойнойт. Ушуга байланыштуу грамматикада род категориясы пайда болгон деп белгилөөгө негиз бар.

Белгилүү болгондой, коомдук аң-сезимдеги жыныстык ролго байланышкан салт байыркы кытай философиясында негизги орунду ээлейт. Андагы негизги түшүнүктөр инь жана янь болуп эсептелет.

Инь жана *янь* полярдык күчтөрүнүн карым-катышынын концепциясы жаратылыштагы жарык-караңгы, катуу-жумшак, эркек-аял биримдиги аркылуу туюндурулган кыймылдын негизги күчү катары карама-каршылыктардын карым-катыштарынын символдору тууралуу окуунун негизин түзүп турат [Рикер, 1995: 84].

“Гендердик изилдөө”(gender studies) термини 1980-жылдары пайда болуп, Батыш Европа жана Түндүк Америка университеттеринде тиешелүү факультеттер жана кафедралар ачылган. Европада гендердик маселе боюнча ассоциациялар жана илимий-изилдөө борборлору пайда болгон. Мындай

илимий иш-аракеттердин натыйжасында гендерге байланышкан негизги терминдерди жана түшүнүктөрдү так аныктап алуу зарылчылыгы жаралган.

Гендер түшүнүгү лингвистикада англис тилинин грамматикалык категориясынын улам лингвистикалык контекстен алынып, социалдык философия, социология, тарых, саясий дискурус сыяктуу башка илимдердин мазмундук талаасында да колдонулуп калган.

Гендердик системанын өнүгүшүндө адамдардын аң-сезиминин мааниси чоң.

Изилдөөчү Д. А. Салеева гендерди когнитивдик түзүлүш катары карап, маалыматты кабыл алуунун когнитивдик процесси концепттердин калыптанышына алып келээрин белгилеген. Гендердик концепттер «аял – эркек» бинардык оппозициясынын тартибинде жайгашкан [Салеева, 2004: 11].

Гендердик изилдөөлөрдүн интенсивдүү өнүккөнүнө карабай, тилдин жана коммуникациянын гендердик аспектилерин толук изилденбеген абалда калууда. Акыркы мезгилдерде англис тилинде пайда болгон кээ бир сөздөр англис коомунда кандай өзгөрүү болуп жаткандыгынан маалымат берет. Алсак, *economically empowered women* (экономикалык жактан ыйгарым укуктуу аялдар), *househusband* («үй кожейкесине» карама-каршы маанидеги «үй кожоюну»), *careerwoman* («карьераны көздөгөн аял»).

Англис эркектери үчүн идеал аял – жакшынакай, аял- табышмак. Ушуга байланыштуу аял концептисине тишелүү фразеологиялык каражаттарда *Mata Hari, Amazon, Dragon Lady* ысымдары көп кездешет.

Англис тилинде аял концептисин төмөнкү түшүнүктөр, сөздөр түзүп турат: *girl, woman, lady*; үй-бүлөдөгү статусу боюнча: *daughter-кыз, wife- жар, аял, зайып, mother-эне, sister-эже, сиңди, aunt - тайэже*;

“Аял” сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө араб тилинен алынгандыгы, анын 1) “аял”; 2) “эркектин жары, жубайы” маанисинде колдонулгандыгы жөнүндө айтылат. “Аял” маанисинде эле колдонулган “аял зат” аталышы арабча-фарсча сөздөрдүн айкашынан уюшулган татаал сөз болуп эсептелет. Кыргыз тилинде аял концептисин төмөнкү түшүнүктөр, сөздөр

түзүп турат: кыз, бийкеч, селки, келин, келин-кесек, аял, катын, айым; үй-бүлөдөгү статусу боюнча: кыз, эже, эжеке, тайэже, жар, колукту, келинчек, эне, апа, байбиче, жеңе, кайнене, кайнеже, абысын;

Аял концептисинин тилдеги маанисин ачып берүү максатында англис жана кыргыз тилдериндеги паремияларга талдоо жүргүзүүгө болот. Аталган тилдерде аялга байланыштуу паремияларды маанисине карай оң жана терс мүнөздөгү топторго бөлүштүрөбүз.

Англис жана кыргыз тилдериндеги оң маанидеги паремияларды өз ичинен төмөнкүдөй топторго бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. **Аял-үйдүн куту, үйдүн ырыскысы:** Бул түшүнүккө байланыштуу англис тилинде мындай макалдар бар: *a wife gives beauty to a house* – аял үйгө сулуулук алып келет; *the wife is the key of the house* (аял – үйдүн ачкычы); ал эми кыргыз тилинде: *эне – үйдүн куту; аял жакшы эр жакшы.*

2. **Аялдын акылы, акылмандыгы бааланат:** Англис тилинде: *behind every successful man is a woman* – ар бир ийгиликтүү эркекети артында мыкты аял турат; *the wit of a woman is a great matter* – аялдын акылы – улуу акылмандык; ал эми кыргыз тилинде: *жакшы аялдын амалы жетимиш чынчылга барабар* ж.б. деген макалдар бар.

3. **Аялдын жүрүм-туруму:** Англис тилинде бул тематикага байланыштуу: *modesty is the beauty of women* – жөнөкөйлүк аялдын көркү; *nineteen naysays of a maiden are half a grant* – кыздын он тогуз жолу жок дегени - макул боло баштаганы; *like mother, like daughter* – энеси кандай болсо, кызы ошондой; кыргыз тилинде *аял жакшы – эр жакшы; энесин көрүп кызын ал,* ж.б. деген өңдүү маанилик аналогдор кездешет.

4. Аялдын эркекке тийгизген оң таасири, аялдын эркектин жашоосунда *ээлеген* ордуна байланышкан түшүнүктөр: *lady is a woman who makes it easy for a man to be a gentleman* – аял – эркекти мырза кылган адам; *a good wife makes a good husband* – жакшы аялдын күйөсү жакшы; ал эми кыргыз тилинде “*Аял жакшы эр жакшы*” деген макал кеңири колдонулат.

5. Аялдын жакшы кулк-мүнөзү, боорукерлигине байланышкан түшүнүктөр: *good wife and health is a man's best wealth* – Жакшы аял жана ден соолук – эркектин эң чоң байлыгы; ал эми кыргыз тилинде *аял жакшысы — ырысы мол, аял жаманы — кайгысы зор; качан болсо да аял боорукер келет* деген макалдар кездешет.

6. Аялдын эмгекчилдигине байланышкан түшүнүктөр: *a woman's work is never done* – Аялдын жумушу эч качан бүтпөйт; *men get wealth and women keep it* – Эркек дүнүйө тапса, аял ага кам көрөт; ал эми кыргыз тилинде “*Аял сергегинен жумуш бүтөт, эркек сергегинен ырыс түтөт*” деген макалды келтирүүгө болот.

Англис жана кыргыз тилдеринде аялдын оң сапаттарын даңазалаган макалдарды талдоого алууда ар бир улуттун лингвомаданиятына тиешелүү болгон улуттук-спецификалык топторду байкай алдык. Алсак, англис тилинде аялдын шайырдыгын, сырткы сулуулугуна байланышкан: *A cat has nine lives*- Аялдын жаны иттин жанындай- аялдын чыдамдуулугу; *cheerful wife is the joy of life* – шайыр аял – жашоо кубанычы; *beauty is the wisdom of women* – сулуулук – аялдын акылмандыгы – деген өңдүү макалдар кездешсе, ал эми кыргыз тилинде аялдын мындай сапаттарына байланышкан макалдар дээрлик кездешпейт, анткени кыргыз элинде аял киши токтоолугу, сабырдуулугу менен бааланат. Кыргыз тилинде аялдын кол өнөрчүлүгү, үй оокатына тыңдыгы, сарамжалдыгы, күйөөсүнө жакшы кеңшечи, балдарына мыкты эне болгонуна басым жасалат. Буга “*Аялды ашынан тааны, баланы башынан тааны*” деген өңдүү маанидеги макалдарды мисал катары келтирүүгө болот.

Англис жана кыргыз тилдеринде аялды оң мааниде сүрөттөгөн макалдар менен катар эле, аялдарды терс мааниде мүнөздөгөн макалдар да кездешет:

1. Аялдын акылы тууралуу айтылган макалдар: *woman's mind is the infantile mind* – Аялдын акылы жетишсиз; *a wise woman is twice a fool* – Акылман аял эки эсе түркөй; Ал эми кыргыз тилинде: “Аялдын чачы узун, акылы кыска” деген макал айтылат.

2. Аялдын сырткы келбети тууралуу айтылган макалдар: *a beautiful woman is a beautiful trouble* – Сулуу аял – сулуу көйгөй; *a beautiful woman is like an axe in one's life* – Сулуу аял бирөөнүн жашоосундагы балта сыяктуу; Ал эми келтирилген макалдарга мазмундук жактан шйкеш келчү кыргыз тилиндеги: “Сулуу аялдын жүзү жакшы” деген макалды келтирүүгө болот.

3. Аял жаман жорук-жосунду баштоочу катары да мүнөздөлөт: *a woman can do more than the devil* – Аял шайтандан да ашык иш жасай алат; *women are messengers angels of hell* – Аялдар – тозоктун элчилери; кыргыз тилинде: *катын бузулганда каада урайт; катын ээн баштанганда доор — кыямат келет; катының урушчаак болсо, элиң тынч болбосо койсун.*

4. Аялдын сүйлөөктүгүнө байланышкан макалдар: *a woman fights with her tongue* – Аял тили менен күрөшөт; *one tongue is enough for a woman* – Аялга бир эле тили жетиштүү; кыргыз тилинде: *Катын калп айтпайт, каңырыш угат;*

5. Аялдын эмоциялык абалы, ачуусу, каары тууралуу: *hell hath no fury like a woman scorned* – Ачууланган аялдын каары тозоктун отундай; *there was never a conflict without a woman* – Бардык келишпестиктерге аял катышат; кыргыз тилинде: *Катының урушчаак болсо, элиң тынч болбосо койсун.*

6. Аялдын туруксуздугу, жеңил ойлуулугу: *women are as wavering as the wind* – Аял шамал сыяктуу өзгөрмөлүү; *early rain and a woman's tears are soon over* – Өткүн жана аялдын көз жашы бат эле өтүп кетет;

7. Аялдын эркекке тийгизген таасири: *the cunning wife makes her husband her apron* – Куу аял күйөсүн бут жабуу кылат; *a good wife makes a good husband* – Жакшы аялдын күйөсү да жакшы; Кыргыз тилинде: *Аялдын амалы кырк эшекке жүк;*

Азыркы коомдогу дүйнөнүн тилдик сүрөтү адам ишмердүүлүгүнүн процессинде дайыма калыптанып, такталып турат. Ал эми тилдеги фразеологиялык бирдиктер дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн биринчи катмарын түзүп турат. Кийинки мезгилдерде дүйнөнүн сүрөтүн чагылдырган өзгөрүүлөр оозеки кепте, кесиптик чөйрөдө пайда болгон тилдик бирдиктер, кээ бир

авторлорго тиешелүү фразалар аркылуу дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн жаңы катмарын пайда кылат.

Изилдөөчү В.Н.Телия: “Тилдин фразеологиялык курамы - лингвомаданияттык жалпылык аркылуу улуттук аң-сезимди белгилеген күзгү” деп фразеологизмдерге өзгөчө аныктамасын берген [Телия, 1996:82].

Англис тилинде кыздын образы — аристократиялык Англияны баалуулуктары аркылуу чагылдырылат. Алсак, англис тилинде сулуу айымдын образы *lady* лексемасы аркылуу берилет. Эң кызыгы, бул сөздүн этимологиясы нан жасоо иши менен байланышат, т.а., байыркы англис тилинде «*hlæfdige*» эки маанини туюнткан. Биринчиси «*hlāf*,»нан» 1. нан жасаган аялды *lady* деп аташкан. Экинчиси-*dīge*,» камыр жууруу» деген маанини туюнтат. Бирок «*hlæfdige*» эски англис тилинде нан бышыруу үчүн эмес, күндөлүк тиричиликти көзөмөлгө алган аялды аташкан. Британ маданиятында дворян үй-бүлөсүндө гана айым титулу берилет, бай, күчтүү аял дворяндардын мүчөсү болуу менен үй башкарып абдан сый урматка ээ болгон.

Адеп-ахлактык жактан негативдүү коннотациядагы, өзгөчө, эгоизм, жеңил ойлуулукту чагылдырган бирдиктер басымдуулук кылат: *women may blush to hear what they were not ashamed to do* - Аялга ал уялбай жасаган ишин айтсаң уялат; *A fair face may hide a foul heart* - Сулуу келбеттин артында арам жүрөк болушу мүмкүн; .

Демек, жогорудагы макалдардын маанисин алып караганда, аялдын образындагы оң сапаттарга караганда терс сапаттарды чагылдырган тилдик бирдиктер басымдуулук кылат.

Кыргыздарда кызга өзгөчө сый мамиле кылынып, кызды конок, бирөөнүн бүлөсү катары сыйлап, турмушка абдан дыкат тарбиялаганга аракет кылышат. *Буга* байланыштуу: *Кыз –конок; Кызга кырк үйдөн тыйуу; Кыздуу үйдө кыл жатпайт; Кызды сураганга бер, кымызды суусаганга бер* –деген макалдарды мисал катары келтирүүгө болот.

Изилдөө ишибиздин башкы объектиси болгон «Манас» эпосунда аял концептиси төмөнкүдөй эпизоддордо ачылып берилет. Маселен,

С.Орозбаковдун вариантында Каныкейди сүрөттөгөн эпизоддо аялдын оң сапаттары менен бирге, аялга мүнөздүү жалкоолук, бой көтөрүү, кекирейүү, калп айтуу, шалаакылык, мактанчаактык, көйрөндүк өңдүү терс сапаттар да туурасында да айтылат:

Санирабига кыз экен,
Суп сулуунун өзү экен,
Жыла сүйлөп, шыңк этип,
Акыл толгон кези экен. [СК II:97]

Каныкейдин сулуулугун, анын акылынын мол экендигин анын ар жасаган ишинен баамдап, көрүүгө болот. Андан сырткары анын баатырдыгын, Манаска качан болсо дагы жардам көрсөтүүгө даяр экендигин баяндаган эпизоддор да бар. Эпосто манасчы тарабынан аял затынын акылдуулугуна, тил билгичтигине карай көбүнчө “акылдуу”, “акылга терең”, “акылы артык”, “адамдан бөлөк акылы”, “ою терең” деген сөз жана сөз айкаштары колдонулат. Мисалы, “...Ал Каныкей капыры, Адамдан бөлөк акылы...”, “Оюн терең жиберип”, “Үзүлгөнүн улаган”, “Ыраазы кыла сөз айткан”, “Кылган иши баары амал”, “Он асыйга тең экен” деген сыяктуу сыпаттамаларда Каныкейдин акыл-эс артыкчылыгы: *терең* – мейкиндик, *үзүлгөнүн улаган* – кыймыл-аракеттик, *асый* – айбанаттык код-ачкычтар менен туюндурулду.

Кабылан жеңең Каныкей,
Зайып аттын пашаасы,
Кең көйнөктүн тазасы,
Кара сурдун сулуусу,
Адамзаттын нурдуусу.
Ургаачыдан уз эле,
Темиркандын кызы эле.
Береги Манас Көкжалдын
Чачылганын жыйнаган,
Үзүлгөнүн улаган,
Санжыралуу Манасты,

Аалам журтка хан кылган.

Калдай багын туу кылган,

Катын башын эр кылган – деген сүрөттөөнүн өзү эле анын аялзаттын асылы, мыктысы экендигин көрсөтөт. «Манас» эпосунда кыргыз элинин аялзаты жөнүндөгү түшүнүгү башка образдарга салыштырмалуу Каныкейдин образы аркылуу эң жогорку деңгээлде чагылдырылган. Каныкей – кара сурдун сулуусу, ала жипти аттабаган аруу, жакшылык менен жамандыкты алдын ала билген даанышман, көрөгөч, акылман, сарамжалдуу, эл башына күн түшүп, карайлап турганда айлакер, куу. Ал – Ата-Журтту тышкы жана ички душмандардан коргоодо кашык каны калганча күрөшкөн, эл керегине жарай турган уулду төрөп, тарбиялап өстүргөн камкор эне. Эпосто Каныкейдин акылман-даанышмандык сапаттары өзгөчө «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоддорун, ошондой эле Манастын сөөгүн коюу, Манаска күмбөз салдыруу сыяктуу көрүнүктүү окуяларды сыпаттаган тексттен ачык көрүнөт.

Кыргызда:

Жакшы аял жаман эрди орто кылат

Орто эрди жакшы кылат

Жакшы эрди мыкты кылат

Мыкты эрди хан кылат –деген кеп бар.

Санжыралуу Манасты

Аалам журтка хан кылган

Катын башын эр кылган [СК II 112]– деп айтылат. Мындай эпикалык формулалар эпосто көп кездешет. Ал эми Манастын тигил дүйнөлүк жары деп эсептелген Сайкалдын элеси, образы төмөндөгүдөй берилет:

Он алты жарым жашы бар

Олоңдой кара чачы бар

Тал чыбыктай бою бар

Салтанатын коюп сал [СК II №7900:176]

She was sixteen and half years old

Her black plaits were fat and bold

Like wand of willow was she

Just as slender and tender could be [W.M.7900 I:460]

Мындан кыргыз кыздарынын сулуулугун гана көрсөтпөстөн, алардын элин жерин коргой ала турган баатыр кыздар экенин, акылга бай, элди жерди, алардын арасындагы кичинекей мамлекет болгон үй-бүлөнүн баркын билген асыл зат экендигине суктанбай коюууга болбойт. Сайкал деле Манасты көргөндө көңүлү бурулуп, анын баатырдыгына суктанып калган. Бирок өзүнүн эл башчысы экендигин сезип, хандыктын шартын бузбай, Каныкейге кантип күң аял болуп барайын, Каныкей андай терс мамилеге татыктуу аял эмес экендигин сезип, нары ойлонуп, бери ойлонуп акырында акылмандык менен жооп таап: «Тигил дүйнөдө жарың болоюн», - деп кутулат. Сайкалдын мамилесине, жасаган иш-аркеттерине караганда, ал Манасты сүйгөн, бирок эркек менен аялын ортосундагы сүйүүдөн да жогору турган «адамдык, адамгерчилик сапатты» биринчи орунга коюп, Каныкейдин төшөгүн тепселебейин деп чечет. Сайкалдын кыз болсо да жасаган «айкөлдүк мамилеси» «үй-бүлөлүк мамилени сыйлагандыгы» Каныкейди да ыраазы кылбай койбойт. Эпостун айрым бир варианттарында, Сайкалга эрин өлдү деп кабар жибергенден кийин, ал бардык зыйнатын жасап, кара жамынып Каныкейдин жанында олтурат. Окуянын мындай чечилиши коомубуздагы кичинекей мамлекет деп эсептелген үй-бүлөнүн бекемдигин чыңдаса, мамлекетибиз да бекем болот деген ойду жаратат.

Ушундай эле аял концептисин толуктап турган эпикалык формулалар Шооруктун кызы Акылайды сүрөттөөдө көрүүгө болот. Кыргыз элинин идеалдуу аял түшүнүгүндө аял заты жалгыз гана турмуш-тиричилик көйгөйлөрү менен чектелүү калбастан, эли-журтуна кам көргөн, элинин бейпилдигин ойлогон кайраттуу, күчтүү болушу керек. Ошондуктан «Манас» эпосунда эли-жерин душмандардан коргоо милдети жалаң гана эркектерге жүктөлбөстөн, аялдарга да тиешелүү сапат катары көрсөтүлүп, аялдардын эркекке тең келген, андан да ашып түшкөн күчтөрү баяндалат. Кыргыз элинде аялдардын эркектер менен тең тайлашып, эли-жерин коргоого күч-кубаты

жетет. Мындай калыптанган көз караш кыргыз элинин аң-сезиминдеги турмуш, адам жөнүндөгү тажрыйба билиминин бир бөлүгү.

Эпосто аял заты элин, жакын адамдарын коргоо үчүн, өз абийирин, намысын коргоо үчүн колуна курал алып, салгылаштарга катышкан. Кыргыз эли баатырын көбүнчө *кабыланга, жолборско* салыштырып, айбанаттык код-ачкычтарды колдонот. Акылайдын ролу Манастын турмушунда бир аз башкараак, бирок ошого карабастан анын дагы өз орду бар. Эң негизгиси, элдеги, өзүнүн уруусундагы тынчтыкты сактап калуу максатында Манаска күйөөгө чыгат. Бул дагы аялзатынын өз кызыкчылыгынан элдин кызыкчылыган жогору койгондугу катары кабылданышы керек.

Ал атасынын айтуусу менен эле Манаска турмушка чыгат, себеби эки уруунун ортосунда кан төгүлүп кетүүсүн Акылай да, атасы да каалаган эмес. Куда түшүп жакындашуу, кыз берип кыз алуу салты эки үй - бүлөнү гана эмес, эки башка маданияттагы адамдарды жакындаштырат эмеспи. Акылайдын согушту ушундай жол менен токтотуп калгандыгы да баатырдык аракет болуп саналат. Оюна жараша бою, акылынын данектей болгондугу, зиректиги жана сулуулугу окурмандын көңүлүн буруп, аны ойлонтпой койбойт. Кыргыз элинин аялдарга болгон мамилесинде аялдарга оң баа берүү үчүн алар сырткы жана ички мыкты сапаттарга ээ болуусу керек. Ички сапаттарга тиешелүү баа алардын акылдуулугуна, токтоолугуна, көп сүйлөбөгөн сапаттарына карата берилсе, сырткы сапаттарга тиешелүү баа: аял сулуулугуна, ажарлуулугуна, жылдыздуулугуна карай берилет. Шооруктун кызы Акылай

Шоодураган, капырай

Короз моюн, аппак эт..

Карагат көздүү, кардай эт

Кашкандаган *кара бет* [СО №8100:180]

Like to sparkling sapphires were they.

Shooruk's daughter comes first, you see

Stately she struts, like a pea hen goes she,

Swan necked she floats, white as snow you see

So majestic serene goes she
Eyes like currents, so black you see
Shameless hussy, so fearless you see [W.M.8100:180]

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө сын-сыпатты билдирген *сулуу* сөзүнө төмөндөгүдөй аныктамалар берилген: 1) Өңү-түсү, мүчөсү келишимдүү, татынакай; 2) Өңү-түсү жакшынакай аял, кыз; 3) Көргөнгө көрктүү, кооз, суктандырарлык, көрүнүшү сонун, жагымдуу; 4) Одуракай эмес, жылмакай, сыйда, текши, тегиз. Ал эми абстракттуу маанидеги “сулуулук” сөзүнө: “өңдүү-түстүүлүк; жакшынакайлык, көрктүүлүк, кооздук, сонундук” деген аныктама берилген [Кыргыз тилинин сөздүгү 2010: 1105].

Көркөм образды берүүдө алардын жеке, башка образдардан өзгөчөлөп, айырмалап турган касиетин берүү мааниге ээ. Анда эпикалык образдын сырткы келбети, өңү-түсү, баатырдыгы же сулуулуугунан көрсөтүлбөстөн, андагы жеке өзүнө гана тиешелүү касиеттери да чагылдырылат.

Жыла сүйлөп шыңк этип,	Ringingly,singingly,so she speaks,
Акыл толгон кези экен,	In her mind the truth she seeks,
Он алты жарым жашы бар,	Now she’s sixteen-and -half years old,
Олондой кара чачы бар,	Long, thick plaits, neath a hat of gold,
Сары алтындай түймөдөй,	Like a button-hole loop,arched back,
Келишкен кара кашы бар.	Are her beautiful brows of black.
Аркасы кайкы, аркар төш,	Moonlike face, soft-camel eyes,
Ай чырайлуу бото көз.	Features radiant, rosy likewise.

[CO II 11430]

Көңүлү сылык, пейли кең,	One polite, and liberal withal,
Төрт тарабы болгон тең,	One who is gifted everything,
Жылдызы ысык, жылуу сөз,	One pleasant-tongued, with words which sing
Чырагы жарык, жоодур көз.	One pale-faced, with languid eyes,
Алача моюн, түймө баш,	One slim-necked, fine-headed likewise,
Акылга терең, бору таш,	One with character firm, and deep mind

Ойротто жок уз болсун,

One with fine brow, long plaits behind,

Ою терең кыз болсун!

Such a young maiden, in such a guise!

[CO 11210 II 247]

Бул котормодо В.Мей акындын чеберчилик менен түп нускада Акылайдын сулуулугунун, келбетинин сүрөттөлүшүн англис тилине толук, адекваттуу которгондугун баса белгилөөгө болот. Маселен, «Сары алтындай түймөдөй» деген салыштыруу «Like a button-hole loop» деген салыштыруу, «Төрт тарабы болгон тең» деген сүйлөм «One who is gifted everything» «Баардыгы ага белекке берилген» деген динамикалык эквивалент аркылуу шайкештиктин жогорку деңгээлинде которулгандыгы талаш жаратпайт.

Көркөм образды толук берүү үчүн ошол адам жашап жаткан коом, жаратылыш, анын башка адамдар менен болгон мамилеси, сезими, жашап жаткан коомдун өзгөчөлүктөрү да сүрөттөлүшү шарт. Сүрөттөөнүн айрым бир жагдайларында көркөм образдардын прототиптери да болушу мүмкүн.

Ал эми “Манас” эпосундагы аялдардын образына кайтып келе турган болсок, анда аялдардын образы аркылуу адамды адам кыла турган аял заты, эне экендигин даңазалаланып, анын үй-бүлөдөгү милдети, коомдогу вазипасы даана баяндалып берилген. Каныкейдин көз талдырып кырк чорого кийим тигиши, Кошойго кандагайды анын тулку-боюн эсепке алуу менен тигиши аял затынын чебердигин гана көрсөтпөстөн, анын кыраакылыгын, алдын ала билгендигин, акылмандыгын да көрсөтүп турат.

Улуу манасчы Саякбай Каралаев аялдарды бир нече түргө бөлгөндүгү белгилүү:

Ит ыркырак, мышык чыркырак — үй ичи ыпырак менен сыпырак, бул киши үйүнө кирсе ыркырап, мышыктай эле чыркырап үнү басылбаган аял.

Тыраң кара — кудай ага өңдөн да, мүнөздөн да айтпаган;

Сур жылан — өңү кумсарган, жыландай муздак аял.

Кесирлүү кандек — үнү басылбаган кандектей ажаан.

Айнек көз сары — көзү айнектей жансыз.

Үтүрөң тентек, үрпөк баш, түрү суук түйдөк чач - уруш, чатакка жакын.

Бир үйдү бириктирбес, эки үйдү эриктирбес — ушак-айың, узун тил, урушсан, койсоң өзүң бил.

Суу мурун сөлпөк — жүдөмүш деген мааниде.

Акыл кара чач — акылман деген мааниде.

Ак көрпө жайыл, алма баш, алыс-жакын ылгабас — мейман киргенде дасторкону белен.

Жабылуу кара инген — ичине сыр каткан көтөрүмдүү.

Караңгыда жол тапкан — билгич асыл жар.

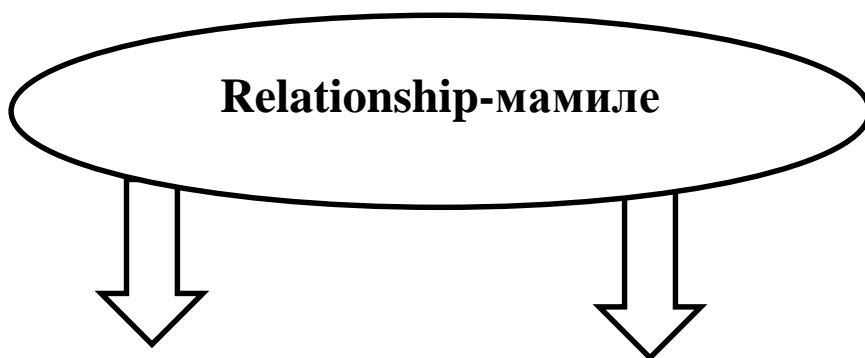
Ошондой эле эпосто аялдардын келбетин сүрөттөөгө карата: *аркар төш, бото көз, ботодой бели ийилип, карагат көз, инжи тиштүү, байман күрүчтөй, кыйгач каш, оролгон кара чачы, колу күмүш зымындай* – деген туруктуу эпитеттер код-ачкычтар катары колдонулган.

Жыйынтыктап айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги аял концептисинде жалпылыктарга караганда айырмачылыктар көп. Алсак, кыргыздардын кызга конок катары мамиле кылышы, аялдын сабырдуу, токтоо мүнөздө болушу; британ элинде аялдардын шайыр мүнөзүнүн бааланышы ж.б.

Ошондой эле англис тилинде *катын* сөзүнө ылайыктуу лексикалык бирдиктин жоктугун да атайын белгилеп өтүүгө болот. Кыргыз тилинде катын сөзү көпчүлүк учурда терс мааниде колдонулат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги аял концептиси өзүнчө диссертациялык иштин объектиси болуп, ар тараптан изилдениши керек. Бул иште эки тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзүп турган компонент катары гана жалпы планда каралгандыгын белгилемекчибиз.

Таблица 4.1.1. – “Relationship - мамиле”

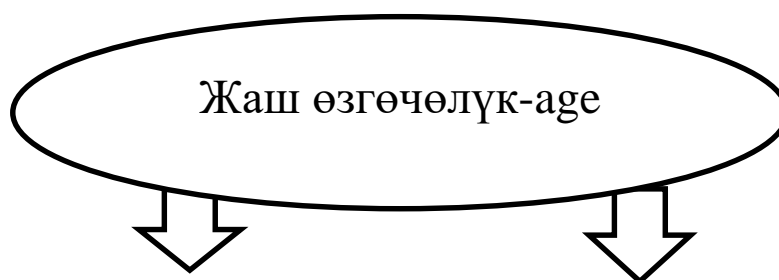

Британ маданиятында	Кыргыз маданиятында
1. Кол берип учурашуу	1. Кол берүү(эркектер үчүн), баш ийкөө,
2. 1 метр аралыктагы мейкиндикти сактоо	2. Сакталбайт
3. Өбүшүп учурашуу жок	3. Өбүшүп учурашуу бар
4. Саламдашышпайт	4. Кичүү адам улууга биринчи саламдашат; аялдар кол берип учурашпайт.
5. Аба ырайы жөнүндө маектешпесе ыраазы болушпайт	5. Баардык темада маектешет, өзгөчө саясат темасы.
6. Социалдык жолугушуулар <i>өз</i> мезгилинде өтөт. (той, туулган күн белгилөө ж.б.)	6. Социалдык жолугушуулар <i>өз</i> мезгилинде өтөт. (той, туулган күн белгилөө ж.б.)
7. Англичандар кесе (чорт) сүйлөшпөйт.	6. Орой сүйлөшүү адатка айланган
8. Комплимент айтуу маанилүү. Nice to see you! I like your idea!	7. Кырдаалга жараша, кээде «сиз» деген сөз какшык катары кабылданат.
9. Ойлорун ачык билдиришет	9.Кырдаалга жараша
10. Ден соолук жөнүндө сурашпайт.	10.Сурашып, дарылануу тажрыйбасын бөлүшүшөт

Англичандар үчүн аралыкты сактоо өтө маанилүү болсо, кыргыз маданиятында аралыкка анчалык маани берилбейт. Кыргыз маданиятында адамдардын саламаттыгын суроо салттуу, туруктуу мүнөздөгү көрүнүш болсо, ал эми англис маданиятында бирөөнүн саламатчылыгына кызыгышпайт. Континенттеги аба ырайына байланыштуу Англияда бир күндө төрт мезгилди көрүүгө болот, ошондуктан адамдар аба ырайы жөнүндөгү сөз баштабаса, андан ары маектешүүнү улантуу кыйынчылыкты туудурат. Бул оюбузду төмөнкү лакаптын колдонулушу тастыктайт: “Decent people will begin their

conversation about the weather”. Батыш маданиятындагы белгилеп кетүүчү көрүнүш катары англичандардын эч убакта кесе сүйлөшпөгөндүгүн, кескин пикир айтпагандыгын эсептөөгө болот. Ошондуктан тилдик каражаттарды изилдегенде сылыктыкты көрсөткөн 14 төн ашык конструкцияны таптык. Аларга: Will you please, would be so kind as to tell., would you mind to., please could you+verb..., деген конструктивдик формулаларды киргизүүгө болот жана алар англис маданиятынын айрым өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат.

Таблица 4.1.2. « жаз өзгөчөлүк – age»

Британ маданиятында	Кыргыз маданиятында
1. Youth, young, green years, gilded youth, in one's first youth	1. наристе, чүрпө, перзент, балтыр бешик, ымыркай, кулунчак кези, боз улан, жигит курак 2. секелек, такыячан, беш көкүл, айым, бийкеч, ханзаада, ханыша.
2. Old age, old bloke, old chap(жаргон), old fruit- голубчик, old egg-старишка, old bean- голубчик, old top-дружища, old sock-старина(устр), old hurry-жаман чал. дьявал, old Dutch-кемпирим (Англо-русский фразеологический словарь 255р)	2. Чал, абышка, аксакал, карыя, атка минер -эркектерге; зайып, байбиче, кемпир, карыган аял, билерман.

Жогоруда сөз болгон концепттерди анализдөөдө алардын антропоцентристик аспектиси эске алынды. Мындан тышкары алардын коммуникативдик кызмат аткарышында түрдүү тилдик денгээлдеги каражаттардын актуалдашуусун, алардын денотаттык жана коннотациялык маанилерин аныктоо менен, англис тилинде карыган адамдар колдончу жаргон сөздөрдүн көп экендигин байкадык. Ал эми жаштар тарабынан эки же үч гана абстрактуу сөздөрдүн колдонулушун көрдүк. Ал эми кыргыз тилинде

ар бир курактын өзгөчөлүгүнө жараша колдонулуучу сөздөрдүн бар экендигине тиешелүү тилдик фактылар келтирилди.

4.1.3. Horse \ Жылкы концептиси

Дүйнө элдеринин маданиятындагы универсалдуу концепттердин ар биринин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Бирдей аталыштагы концепттер мазмун жагынан дал келсе да, кепте колдонулушу, элдин аң-сезиминде чагылдырылышы анын улуттук өзгөчөлүгүн түзүп, маданият аралык коммуникацияга таасирин тийгизет [Попова, Стернин: 142]. Мындай концепттер объективдүү дүйнөдөгү тигил же бул кубулуштарды кабылдоонун жана баалоонун спецификалык жагдайларын, менталдык бөтөнчөлүктөрүн чагылдыруу менен, улуттук менталитетти түшүнүүнүн негизги шарттарынын бири катары эсептелет [Крючкова: 10; Маслова 2005: 70].

Жылкынын образы менен байланышкан концепттер универсалдуу болуп саналат, анткени аталган жаныбар бардык эле лингвомаданиятта өзгөчө орунду ээлеп, ошол эле учурда ар бири өзүнчө мазмунга ээ. “Жылкы” концептиси ар бир лингвомаданиятта өзгөчөлүккө ээ жана ошону менен бирге кандайдыр бир сөз менен гана белгиленбейт. Алсак, кыргыз тилинде “жылкы” деген сөзгө байланыштуу *ат, күлүк, жорго, тулпар, аргымак* деген сыяктуу синонимдик катар бар.

Кыргыз лингвомаданиятында жылкыга байланыштуу: *жылкы кыял, жылкы мүнөз, кырк жылкы (кызга карата-калың), ат айланып казыгын табат, адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшойт, ат токуур (мураскор) ж.б.* деген өңдүү бир катар фразеологизмдерди жана макал-лакаптарды кездештирүүгө болот.

Кыргыз лингвомаданиятында ат деген сөз синонимдик катардын доминанты болсо, ал эми британ лингвомаданиятында *horse* лексемасы кеңири колдонулат.

Кыргыз маданиятында: *кулун, тай, жабагы, кунан, бышты, 1 асый, 2,3,4, асый* деп жылкы баласынын жашыжашы аталат.ю жынысына карата

айгыр, бээ ж.б.; өңүнө карай *кула, боз, тору, жээрде* ж.б.; күлүк же күлүк эместигине карай *аргымак, күлүк, тулпар, жорго, дулдул, чобур, кашаан* ж.б. деп атал. Жылкынын образы көптөгөн Евразия элдеринин мифологиялык системасында кеңири орун алган. Алсак, жылкы кудайдын жанында жүргөн, асманда кудайлар жана башка баатырлар бир жерден экинчи жерге барганда минип жүрүүчү унаа катары сүрөттөлөт.

Жалпы индоевропа элдерине Күн кудайынын аттар чегилген араба менен жүргөн образы мүнөздүү. Асмандагы Күн жарык, жылуулук гана бербестен, тез чуркаган, чарчабаган, бир күндө бүт ааламды кыдырып чыккан ***саякатчынын образы аркылуу да сүрөттөлөт.*** Байыркы мезгилдерде элдер жер бетинде эң бат чуркаган жаныбар катары жылкыны ***эсептешкендиктен,*** Күндү дал ошол жылкы менен байланыштырышкан.

Ак түстөгү аттын образы көпчүлүк маданияттарда күндү, кара ат- түндү чагылдырат. Грек элинде ак атты Посейдон менен байланыштырышат, анткени ал элге аттын образында келип турган. Иран мифологиясында болсо, Ардвисуры Анахитынын (бардык жандардын, гармониянын пири) арабасы төрт ак атка: шамалга, жамгырга, булутка жана карга чегилген.

Ар кандай маданиятта жылкыга байланыштуу ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр кездешет. Британ маданиятында күтүүсүз келген мүшкүлдөн, кырсыктан сактоочу тумар катары аттын такасын жогору каратып үйдүн сырткы эшигине илип коюшат. Ал эми индуизмде жылкыны курмандыкка чалуу жөрөлгөсү бар. Бул жөрөлгө өлкөнү ар кандай күнөөлөрдөн арылтуу, мол түшүм алуу үчүн курмандык чалуу ырасымы менен байланыштуу жасалат.

Бардык тилдерде жылкынын образы жана ага тиешелүү семантикалык талаа макал-лакаптарда кеңири чагылдырылган. Маселен, англис тилинде: *all lay loads on a willing horse – Төрт буттуу ат дагы чалынат. It's a good horse that never stumbles – Эч качан чалынбаган ат мыкты; salt of the earth - Атка минер жигиттер- эл башкарган, жетектеген жигиттер* – деген өндүү макал-лакаптар айтылат.

Ар кандай лингвомаданиятта жылкы түшүнүгүнө байланышкан көптөгөн учкул сөздөр бар: *A horse! A horse! My kingdom for a horse!* (William Shakespeare), *There is no secret so close as that between a rider and his horse* (Robert Smith Surtees).

Horse/жылкы концептиси материалдык жактан да, менталдык жактан чоң мааниге ээ [Карасик, Прохвачева: 29]. Концепттин менталдык жагы материалдык жагына караганда маанилүү, анткени *жылкы* табигый кубулушка караганда маданий кубулуш болуп саналат. Ошондуктан Джина М. Дорре викториан доорундагы англис маданиятындагы жылкынын образын маданий объект катары карап, тарыхый жана идеологиялык шарттуулукту чагылдырат деп белгилеген [Dorre: 18].

XIX кылымда жылкы британдыктар үчүн бийликтин жана атак-даңктын символу болгон. Британдык көркөм чыгармаларда келишимдүү жана жакшы жылкылар аристократтарды сүрөттөөдө кеңири колдонулат. Бул символика азыркы күнгө чейин сакталып калган, т.а., ат чабуу, ат минүү иштерине калктын бай өкүлөрдү гана кызыгат. Ат минүүгө абдан кызыккан эң белгилүү инсандардын бири – ханыша Елизавета. Ал дайыма ат оюндарына өзүнүн жакшы көргөн атын катыштырып турат.

1864-жылы “Edinburgh Review” журналында британдыктардын аң-сезимди жана британдык империяны аныктоодо жылкынын негизги образы баса көрсөтүлөт.

Дүйнө элдеринин маданияттарында жылкынын символдук мааниси дайыма эле окшош боло бербейт. Маселен, АКШда жылкы, биринчи кезекте, эркиндиктин символу экендиги автоунаалардын, атырдын, тамекинин жарнамаларында ачык чагылдырылат, т.а., жарнамада эркин жүргөн жапайы жылкынын шаблондуу образы колдонулат. Башкача айтканда, жылкыны адам баласы колго үйрөтүп, үй жаныбарына айлантса да, азыркыга чейин анын эркиндиги жана жапайылыгы эркиндиктин символу катары чечмеленет.

Кыргыз маданиятында жылкы, эң ириде, күчтүн, чыдамкайлыктын жана эмгекчилдиктин символу болуп саналат. Маселен, ат көтөргүс, жакшы

атка бир камчы, ат адамдын канаты ж.б. деген өңдүү макалдар анын кыргыз баласынын турмушундагы ролун тастыктап турат.

Кыргыздын эпосторунда баатырлардын өмүрү минген тулпарлары менен тыгыз байланышта берилет. Маселен, Эр Төштүк баатырды анын минип жүргөн Чалкуйругу бир нече жолу өлүмдөн аман сактап калат. Манас баатырдын Аккуласы Манас төрөлгөн күнү кара жалдуу кула бээден туулат да, өмүр бою Манаска кызмат кылат. «Чоң казатта» Аккула окко учары менен Манастын шаштысы кетип, шайы оойт. Алмамбет окко учканда сөөгүн Сарала тулпарына жүктөп койсо, ал бир нече күнү суу ичпей, чөп чалбай жүрүп отуруп, Алмамбеттин сөөгүн аман-эсен Таласка жеткизет. «Чоң казатта» Чубакка ок жаңылат. Астындагы Көк тулпары Чубактын сөөгүн душманга бербей, ала качкан бойдон кетет. Эпостун «Семетей» бөлүгүндө: *“Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени Семетейдин ажалынын жеткени”* деген сыяктуу учкул саптар бар (*«Заман-Кыргызстан», 24.09.2010*).

Изилдөө ишибизде кыргыз жана британ лингвомаданиятындагы жылкы/ horse концептиси салыштырылып, алардагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды аныктоо, ошондой эле аларды иликтөө аракети жасалды.

Байыркы грек адабиятында, *“бир караганда жупуну көрүнгөнү менен, купуя коркунучту жараткан”* деген туруктуу коннотацияга ээ «the Trojan Horse» (Троян жылкысы) деген туруктуу сөз айкашы бар. Азыркы күндө аталган туруктуу сөз айкашы семантикалык жылышуунун натыйжасында өзүнүн баштапкы маанисин жоготуп, Интернет айдыңындагы вирустун аталышын түшүндүрүп калды.

Мындай семантикалык жылышууларга мисал иретинде англис тилиндеги a horse of another colour (башка түстөгү жылкы) жана анын карама-каршы маанисиндеги that's a horse of the same colour (бир түстөгү жылкы) туруктуу сөз айкаштары да баштапкы, түз маанисин жоготкондугун, т.а., жылкыга байланышпай калгандыгын да келтирүүгө болот. Тактап айтканда, a horse of another colour – таптакыр башка иш, нерсе, ал эми that's a horse of the same colour – баягы эле, окшош эле, ошол эле - деген маанини берет. Ал эми

«Манас» эпосунда, дегеле, кыргыз маданиятында ат адамдын берилген, досу, канаты, турмуштагы шериги жана жардамчысы деген түшүнүктөр менен тыгыз байланышта каралат.

Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча, жылкы кандайдыр бир коркунучту (жер титирөө, үй бүлөөдөгү кырсыктарды) алдын ала сезип, жер чапчып, жүрүм-туруму өзгөрүп, кандайдыр бир белгилерди, маалыматтарды берет. Ушуга байланыштуу эпосто да ар бир атка өзүнчө ысым ыйгарылып, өзүнчө касиети бар экендиги баяндалат. Алсак, улуу манасчы С.Каралаевдин вариантында Тайбуурулду төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Азуулары аркардай,
Төрт аягы чарадай,
Чаткы аягы колоттой,
Туягынын илеби,
Чарыкка тарткан болоттой,
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй.

Ал эми Манастын Аккуласы мындай сүрөттөлөт:

Чулу темир туягы,
Туура тулпар сыягы,
Жал куйругу түпөктөй,
Тумшугунан карасаң,
Суусарга койгон түпөктөй,
Соорусу соккон тамындай,
Кулагына карасаң,
Чоң мазардын шамындай.
Дабыртын укса талаада,
Кырдан кайып узабас,
Кырк күндүк жерге суусабас,
Казатка минер мал экен.

Изилдөөчү Е. А. Градалева британ лингвомаданиятындагы жылкы концептиси диахрондук аспектиде карап, жылкынын физикалык сапаты баалуу мүнөзгө ээ экендигин белгилейт.

Англис тилинде «жылкы» сөзүнүн синонимдик катары: *horse, pony, mare, colt, filly, foal, mule, equine, bronco, cob, jade, charger, mustang, palfrey, steed, gelding, stallion, stud, hack, nag, geegee, hinny, mount, courser, hunter, racer, roadster, piebald, roan, punch, dobbin, skewbald* – деген сөздөрдөн туруп, алардын жалпы саны 32ге жетет. Бул аталыштар жылкынын жашына, жынысына, өңүнө карата айтылган. Ал эми кыргыз маданиятында: *кулун, тай, жабагы, кунан, бышты, торт жаштан кийин – жаны асый же бир асый, андан кийин эки асый, үч асый, төрт асый деп жылкы баласынын жаш өзгөчөлүгү жана жашы аталат.*

Кыргыздар төрт түлүктүн ичинен жылкыга өзгөчө көңүл бөлүп, ага башкаларга салыштырмалуу өтө аяр мамиле жасашкан. “*Ат — адамдын канаты*” - деп бааланып, жортуулда, көңүл ачууда, көчмөн турмушта орду чоң болгон. Ошону менен бирге жылкы баласына карата ар кандай ырым-жырымдар бар. Маселен, “*Жылкыны башка чаппайт*” туюу бөтөн бирөөнүн атын башка чабуу анын ээсин чапканга тете экендиги аркылуу түшүндүрүлөт.

Жылкынын жалын өрбөйт, ага бут койбойт. Ат минип турган адам жылкынын жалына бутун койгонго уруксат берилген эмес, анткени жылкынын жалы ыйык деген ишеним бар.

Аял киши жайдак атка минбейт. Кыргыз элинин салттык адебине ылайык аял кишинин жайдак атка миниши жүрүм-турум нормаларына ылайык келген эмес.

Таптап жаткан күлүктү кир жерге бакпайт, көпчүлүккө көрсөтпөйт. Күлүк атты кармаган жай таза болуп, бейчеки киши киргизилген эмес. Көз тийгенден сактасын деп айрымдары жалына же куйругуна адам көрбөгөндөй кылып көз мончок же тумар тагып коюшкан.

Күлүктү чабаар алдында токуп жатканда маңдайына адам турбайт. Күлүк атты чабылуучу жайды көздөй жетелеп же минип келе жатканда жолу

кесилип калбасын деп да алдынан адам же жаныбарды кыя өткөзбөгөнгө аракет кылышкан.

Күлүк атты таптаган киши ичимдик ичип, бирөөнү алдабайт. Ошондой эле бирөөнүн акысын жеп, карасанатайлык кылууга да тыюу салынат. Ат ээсинин аялы, үй-бүлөсү да мындай жаман иштерди жасабашы керек.

Күлүк атты тушабайт. Анын бутун тушаса, жолу да тушалып калат деп ойлошкон.

Жылкыны себеби жок сойбойт. Жылкыны чоң той-аштарда эле союшкан, жылкыны көп сойгон адамдын колу калтырак болуп калат, жылкы жылында туулгандар аны мууздабайт деген да түшүнүктөр жашап келген.

Ат жабдыктарын аттабайт, тебелебейт. Ошондой эле аларды бут менен тээп жылдырган да туура эмес.

Англис тилинде *жылкыга* байланыштуу төмөнкүдөй макалдар көп колдонулат: *you can take a horse to water but you can't make him drink* (атты сууга жетелеп барасың, бирок суу ич деп кыйнай албайсың), *it is a good horse that never stumbles* (чалынбаган ат жакшы), *never look a gift horse in the mouth* (белекке берилген аттын оозун караба).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз лингвомаданиятына жылкы концептисинин көп кырдуулугу, маанисинин кеңдиги кыргыз элинин көчмөн турмушу, андагы жылкынын аткарган ролу менен тыгыз байланышта каралат. Ал эми англис, т.а., британ лингвомаданиятында, анын ичинде, классикалык адабияттын үлгүлөрүнөн тартып, жарнамалык бизнеске чейинки маалымат мейкиндигинде жылкы эркиндиктин, күчтүн символу катары сыпатталат.

4.1.4. House \ Боз үй концептиси

Үй байыркы мезгилдерден тартып эле жамааттык аң-сезимде адам баласын учу-кыйыры жок дүйнөнүн түрдүү коркунучтарынан сактаган, анын

эс алып, күч топтоп, тамактанып алуусун камсыздаган ыйык жай катары ассоциацияланып жашап келет. Ал гана эмес, байыркы славяндар үйдү күнүмдүк жашоолорун кечирген ибадатканага теңешкен. Кыргыз элинде үйгө байланыштуу эзотерикалык, астралдык, философиялык, этика-эстетикалык, моралдык, адеп-ахлактык өңүттөрдөн айтылган элдик эмпирикалык идеялар, мифологемалардын, философемалардын жана культууремалардын турпатында сакталып келе жаткандыгы маалым. Маселен, кыргыз маданиятында боз үйдүн босого, адатта, чыгышка каратылат. Мындай жагдай, биздин пикирибизде, күндүн чыгышы менен биринчи нурлары боз үйгө босогодон кирип, бүт үй-бүлөгө жарык чачып, үй-бүлө мүчөлөрү жаңы чыккан күндүн күндүн нуру, деми менен ойгонсун деген тилекке байланыштуу түшүндүрүлүшү ыктымал. Боз үй көчмөн элдердин биргелешкен акыл-оюнан жаралган, жеңил, чечкенге оңой, жайында салкын, кышында жылуу, жөнөкөй турагы гана эмес, көчмөн элдердин кол өнөрчөлүгүнүн туу чокусу десек жаңылышпайбыз. Боз үйдүн ичинен төбөндү карасаң, түндүктөн көк асманды, күндүз күндү, түнү айды көрөсүң. Чагылгандын чартылдаганы, шамалдын уруганы, дарыянын шоокуму, куштардын сайраганы даана угулат. Кыргыздын боз үйүн жасоо кол өнөрчүлүктүн бир канча түрү боюнча чеберлердин эмгегин талап этет. Атап айтканда, боз үйдүн жасалып, толук жабдылышы теричинин, жыгач устанын, темир устанын, саймачынын, оймочунун, зергердин, уздун биргелешкен эмгегин талап кылган. Кыргыздар боз үйдү күнүмдүк тиричиликке, сый-сөөлөткө жасашкандыктан улам, анын бир канча түрү келип чыккан.

Боз үй ичинде бүтүндөй кыргыздын байыртан берки тарыхы, тиричилиги, салты, маданияты, тили, дили, акылмандыгы, өнөрү, ой-акылы камтылган. Кыргыздын боз үй ичинде адамдын өзүн алып жүрүүсүнө байланыштуу: керегеге бутту артпоо, түндүктүн жибине артылбоо, босогону баспоо, түндүктү, баканды аттабоо, отко суу куюп өчүрбөө, чөмүч менен итке аш куйбоо, тулга, сүт турган тарапка бут сунбоо, шамалды сөкпөө, досторконду тетири салбоо, күйүп аткан отко түкүрбөө, жылдыз санабоо,

эшикти тээп ачпоо, босогодо туруп бой кербөө, босогону кулачтабоо, үйдө ышкырбоо, үй айланып чуркабоо өңдүү тыюулар этикалык нормалардын кызматын аткарып келишкен.

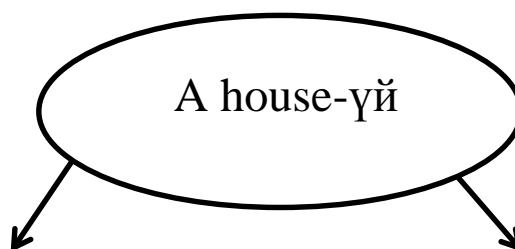
Кыргыздар тилек айтып, бата бергенде: “түндүгүндөн түтүн үзүлбөсүн”, “чамгарагың көтөрүлсүн, очогуң өчпөсүн”, “түндүгүң бийик, керегең бек болсун”, “коломтоң сапырылбасын” деген сөздөрдү колдонушкандыгы кыргыз элинде боз үйдүн символдук маанисинин тереңдигин айгинелейт. Ал эми кишинин сырткы келбетин терс маанайда сүрөттөөдө: “келе бакан, куу союл”, “чаначтай көөп”, “карды чанач”, “чылгый чаначтай ийле”, ошондой эле каргыш айтканда: “түндүгүң түшсүн”, “чыгдандын ары жагында кал” деген сөздөрдү айтышкан. Эл оозунда боз үйдүн жабдыктары салыштыруу маанисинде да активдүү колдонулган. Маселен, адамды “ууктай узун”, “керегеси май болду”, “бакандай азамат”, “чийдин түбүн тешкен жигит” деп салыштырышса, кээде боз үйдүн жабдыктарына байланыштуу каймана маани “уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук”, “чыккан кыз чийден тышкары”, “кызы бар үй – кымызы бар саба” өңдүү макал-лакаптарда да кезигет. Демек, боз үй көпчүлүк адамдар үчүн жөн гана көчмөндөрдүн үйү болсо, көчмөндөр үчүн – бул бүтүндөй Аалам. Көчмөндөр турган жерин тез-тез өзгөртүп турушкандыктан, аларга үй куруу ыңгайсыз болгон жана анын кажети болгон эмес. Ошондуктан алардын турак-жайы боз үй болгон. Аны тигүү жана кайра тургузуу оңой, ташууга да абдан ыңгайлуу болгон. Боз үй кышында жылуу, жайында салкын болгондугу менен ыңгайлуу. Ага көп адам батат, көчмөндөрдүн чоң үй-бүлөсү кенен жашай алган. Андыктан ар бир адам өз үйүн кастарлагандай эле, ар бир көчмөн өзүнүн боз үйүнө ошондой эле мамиле кылган.

Төмөндө англис жана кыргыз маданияттарында турак жайга болгон мамиледеги жалпылыктар менен айырмачылыктардын катарын берүүгө аракет кылдык.

Боз үй – бул көчмөндүн ыйык Ааламы. **safe as houses**= very safe: “This plan is as safe as houses. It can’t fail!”

get on like a house on fire = get on very well with someone: “Those two get on like a house on fire.”

Таблица 4.2. – “ A house - үй”

Англичан маданиятында	Кыргыз маданиятында
<ol style="list-style-type: none"> 1. My house is my castle 2. My house is not open for everybody. 3. My house is the place for relaxation. 4. There is no yurt in British culture.\\ Англичандарда боз үй жок. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Менин үйүм менин чебим\сепилим 2. Менин эшигим баарына ачык 3.Менин үйүм (жайлоом жана кыштоом) 4. Боз үй\\юрта түрк тилинен алынып, “журт” деген маанини берет. Орус тилинен башка тилдерге «юрта» деген сөз аркылуу таркаган.

“House- боз үй» концептти *кереге, коломто, эшик, түндүк, уук* өңдүү концептосфераларды түзөт. Боз үй концептисине байланышкан жалаң гана лексикалык каражаттар эмес жана паремиологиялык каражаттардын бар экендигин көрөбүз. Үйдүн компоненттери өтмө маанисинде дидактикалык ойлорду берүү үчүн пайдаланылат. Мындай ойлор кейиптештирүү аркылуу берилет. Мисалы: Уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам келиним сен ук. Экинчи боз үй менен байланышкан дагы бир субконцепт “коломто- fire”, кыргыз маданиятында коломтонун мааниси өтө чоң. Шаманизм мезгилинде кыргыздар отко сыйынып, аны ыйык тутушкан. Оттун образы үй-бүлөнүн биримдигин, жылуулугун сактап турган жер катары саналат. Кыргыз маданиятында “Коломтондон отун өчпөсүн” деген алкоо үй-бүлөндө жылуулук, тынчтык, биримдик өкүм сүрсүн деген маанини берет. Боз үй жогорудагы көрсөтүлгөн касиеттерге ээ болуу менен, башка маданияттан

өзгөчөлөнүп бир эле мезгилде ашкана, уктоочу бөлмө, конок үйү жана эс алуучу жай катары кызмат кылат.

Кыргыздын баалуулуктарынын бири болгон “бала” концепти, бул дагы үй концептиси менен байланыштуу. Анткени кыргыздарда “Балалуу үй – базар, баласыз үй– мазар” деген макалда кыргыздардын балага болгон мамилеси таасын чагылдырылган. Англис маданиятында адамдардын жашоо шартынын жакшы уюштурулгандыгына карабай, алар баланы баалуулуктарын катарынан негизги орунга коюшпайт, анткени аларда индивидуализмге өзгөчө маани берилгендиктен, адамдын керт башынын кызыкчылыгы биринчи орунга коюлат. Ушул себептен алар тукум улоо вазипасын жашоонун маңызы катары карашпайт.

Жыйынтыктап айтканда, бир эле көрүнүш, нерсеге ушул өңдүү эки түрдүү мамиле эки башка маданияттагы айырмалар менен жалпылыктарды, менталдык өзгөчөлүктөрдү аныктоого өбөлгө болот деген ойдобуз.

4.2. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү

Тилдин дүйнөлүк сүрөтү – ошол адам кабыл алган чындыкты, концептуалдык системаны, дүйнөдөгү болгон көрүнүштөрдү тил аркылуу көрсөтүү же чагылдыруу. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн дүйнө сүрөтүнүн концептуалдык, когнитивдик моделинен айырмалоо зарыл. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн ар бир тилде дүйнөнү ар башка улуттун, этностун, ар башкача кабыл алуусу аркылуу аныктоого болот. Андыктан объективдүү дүйнөдөгү кубулуштардын ар кыл маданияттардын алкагында эки түрдүү чечмеленип берилишин объективдүү көрүнүш катары кароо шарт. Маселен, окшоштуктун белгиси кыргыз маданиятында “*эгиз козудай*” “*эгиздей*”, “*коендой*”, “*сыйрып чаптап койгондой*”, “*оозунан түшө калгандай*”, “*мурдунан түшө калгандай*” “*дал эле өзү*” түрктөрдө да, азыр маалымат технологиянын өсүү мезгилинде заманбап жаңы сөз да пайда болду “*тим эле копиясы*”, орустарда “*суунун эки тамчысындай*”, немистерде “*жумурткадай окшош*”, деп берилсе, англичандар “*тобуядай окшош*” деген образды иштетишет. [Караева, 1997: 34]

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү же «дүйнөнүн модели» ДТСтен айырмаланып, билимдин, социалдык ишмердүүлүктүн өзгөрүшү менен дайыма трансформацияланып турат. Ал эми ДТС болсо адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун байыркы формаларын да сактайт. Концептуалдык анализ (талдоо), Н. Д. Арутюнованын 1976-жылы жарык көргөн “Предложение и его смысл” китебинде, В. А. Успенскийдин 1979-жылы басылган “О вещных коннотациях абстрактных существительных” деген макаласында жана америкалык лингвисттер Ж.Лакофф жана М.Жонсондун (Metaphors we live by) “Биз менен жашаган метафоралар” деген эмгектеринде алгачкы жолу колдонулган. Бул китепте азыркы англис тилиндеги туруктуу сөз айкаштары иргелип алынып, алардын метафора катары колдонулушу англис тилинде сүйлөөчүлөргө кадимки эле көрүнүш катары кабылдангандыгы белгиленет.

Англис тилинин америкалык вариантында Time is money (Убакыт деген акча) деген метафоралык фразага концептуалдык анализ жүргүзүлөт [Дж. Лакофф, М. Джонсон 1979, 123]. Англис тилинде убакытты төмөндөгүдөй сүйлөмдөр түшүндүрөт: I don't have the time to give you. - Менин сага убактым жок (сага көңүлбурганга чолом тийбей атам). How do you spend your time these days? - Ушул күндөрү сен убакытты кантип өткөрүп атасың (Ушул күндөрү эмне менен алексиң?). I've invested a lot of time in her. - Менага (кызга) көп убакыт бөлдүм (Мен ал кызга көп убакыт короттум). I don't have enough time to spare for that. Менин ага корото турган убактым жок. Do you have much time left? - Сенин убактың көппү? I lost a lot of time when I got sick. - Ооруп калып көп убактым текке кетти.

Авторлордун пикиринде, убакыт америкалыктардын дүйнө сүрөтүндө баалуулуктардын сап башында турат. Анткени алар убакытты ой-максатты ишке ашыруу үчүн берилген чектелүү ресурс катары баалашат. Ал эми кыргыздардын дүйнөлүк сүрөтүндө убакыттын чектелүү экендигине карабай, ага бөтөнчө маани берүү мамиле кылынган эмес. Ошондуктан кыргыздардын коммуникативдик жүрүм-турумунда кечигүү кадыресе эле көрүнүш болуп саналат.

Ал эми америкалыктардын / батыштын дүйнөлүк сүрөтүндө “убакыт” “жумуш” деген концепт менен байланышкан. Анткени капитализмдин мыйзамдары адамдарга жумушту саатына, жумасына же жылына акча төлөө эрежелерин киргизгендиктен, убакыт жумуштун же акчанын көптүгү же аздыгы менен өлчөнөт. Демек, «убакыт-акча» деген метафоралык фраза америкалыктардын жашоо образын айкын чагылдырат. Авторлор бул фраза батыштын жаңы доордогу жашоо образын чагылдырат жана ошол эле учурда убакытка болгон мындай көз караш башка маданияттын өкүлдөрүнө таандык эмес деп белгилешет [Лакофф, Джонсон, 1979, 125].

Эгемендик алгандан кийин кыргыздардын дүйнө таанымында дагы убакыттын концептуалдык аныкталышы өзгөрдү, убакытка байланыштуу же, башкача айтканда, темпоралдык түшүнүктөрдү кыргыздар 20-кылымдын 60-жылдарынан тартып семиотиканын алкагында негизги (тилдик) жана көмүскө (миф, дин, фольклор, поэзия, проза, кино, живопись, архитектура) системаларды изилдөөдө колдонула баштаган. Демек, ар бир улут дүйнөнү өз алдынча көрөт, ал айырмачылык тил аркылуу туюндурулат.

ДТС ар бир улутта объективдүү дүйнөнү субъективдүү образдар менен берүүсү аркылуу өзгөчөлөнөт жана логикалык дүйнөнүн сүрөтүнө таянат, себеби дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү дүйнөнүн түшүнүк сүрөтүнө (понятийная картина) негизделет.

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү индивиддин же ар бир адамдын дүйнө кабыл алуусунун өзгөчөлүгүнө, ошондой эле элдин улуттук руханий иш- аракеттерине байланыштуу болот. Дүйнөнүн концептуалдык системасын үйрөнүү тил аркылуу жүзөгө ашат, ал эми тил ар бир улуттун өзгөчөлүгүн, ошол коомго болгон мүнөздүү көрүнүштөрүн чагылдырган система боло алат.

Концептуалдык системанын негизги маселеси катары бизге концепттерде камтылган көмүскө, купуя маалыматтарды экспликациялоо, ошону менен эле бирге улуттун географиялык, маданий өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү өндүү маселелер эсептелет. Маселен, кыргыз маданиятында төлгө салуунун бир каражаты катары койдун далысын пайдаланышкан, аны баары

эле биле бербейт. Онтологиялык табиятына кайрылсак, калктын негизги жашоо булагы мал менен байланышканкандыктан, алар төлгө салууда койдун далысын пайдаланышкандыгы “Манас” эпосунда да учурайт:

Төлгөчү кара Төлөгү,

Төлгөсү журттан бөлөгү.

Агыдай далы көрүүчү,

Ашкере айтып берүүчү. [СК 1620 II 227]

Here **fortune telling** was rarest work

Here with ram’s shoulder – blade came Agidai

Her their advice was rated high

Here the keen words knocked you down, it’s true [WMey, 1620:395]

Келтирилген үзүндүдө кыргыз этномаданиятындагы жогоруда сөз болгон жөрөлгө, атап айтканда, төлгө салуу туурасында баяндалып жатат.

Демек, жыйынтыктап айтканда, ДТС бул белгилүү бир тилдик жамааттын тарыхый эс тутуму, жамааттык аң - сезими, дүйнө таанымы жана чындыкты чагылдыруунун концептиси болуп саналат. Ошондуктан ДТСти изилдөө иши дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн ар тараптуу изилдөө менен түздөн-түз байланыштуу.

4.3. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана семиотика

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө сөздүн өзүн семиотикалык белги катары талдоо менен, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен салыштырып, алардын синтактика жана прагматикасын, башка маданияттардын призмасынан кабылданыш бөтөнчөлүктөрүн изилдөө, ошондой эле семиотикалык белгилерди таап, аларды салыштыруу аркылуу арасындагы маанилик айырмачылыктарды, окшоштуктарды табуу өзгөчө мааниге ээ болот.

Бул үчүн эң негизгиси семиотика илим катары эмнени билдирерин азын оолак аныктап алалы.

Семиотика (грек сөзүнөн semeion - белги) – бул белгилер жөнүндөгү

илим же болбосо Советтик энциклопедиялык сөздүктө «Белгилердин системасын жана анын табиятын изилдөөчү илим» деп берисе, (СЭС, 1981,) дагы тагыраак эрежени Ю. С. Степанов (7) сөздүгүндө төмөнкүдөй берет: «Ар кыл маалыматтарды сактаган жана аны берген ар түрдүү белгилердин түзүлүшүн жана алардын аткарган функцияларын изилдеген илимий дисциплина болуп эсептелинет. Аны адам коомундагы көрүнүштөрдө (эң негизгиси, тил, маданиятка тиешелүү көрүнүштөр каада –салттар, кино, музыка ж.б), жаратылышта (жаныбарлар дүйнөсүндөгү коммуникация) же адамдын өзүндө (мисалы, предметтерди көрүү жана угуу менен кабыл алуу; логикалык ой жүгүртүү)» (ЛЭС, 1990,440) (7). Көбүнесе бул илимди семиология деп да айтып келишкен. Семиология менен Семиотика синонимдер катары кабыл алынат.

Семиотика – чексиз изилдөөгө муктаж илим, албетте бул учурда объектилер ар кандай көз карашта изилденет. Синтактика, семантика жана прагматика деп аталган семиотикалык үч деңгээл семиотика илиминин негиздөөчүлөрү Америкалык семиотика мектебинин өкүлдөрү Ч. Моррис (113), Ч.Пирстин (119) сунушталып, алар ара тыгыз байланышта экенин жана бул байланыштын негизинде формалдуу жыйынтыктарды изилдөө менен пикир алмашууну жана ага болгон сүйлөөчүлөрдүн мамилесин анализдей алабыз. “Семиотика - белгилер жөнүндөгү илим. Семиотика 20-кылымдын башында илим катары пайда болуп, мезилдин өтүшү менен ал интердисциплинардык табиятка ээ боло баштаган. Андыктан Семиотика, бир жагынан, илим катары эсептелсе, экинчи жагынан, башка илимдерди үйрөтүүчү, андагы түшүнүктөрдү чечмелөөчү ыкма катары да кызмат аткарат. Бул жагынан алганда, тил дагы семиотиканын объектиси катары каралып, экөөнүн ашташкан чегинде лингвосемиотика илимий тармагы пайда болуп өнүгүүгө багыт алган. Семиотиканын илим катары колдонулуу чөйрөсү тил илими менен гана чектелип калбастан, илимдин башка тармактарын да, атап айтканда, география, тарых, медицина, биология, архитектура, химия, астрономия, математика, геометрия өндүү илим жааттарында, ал тургай театр,

сүрөт, музыка, коомдун маданий турмушунун башка тармактарында активдүү колдонулаары окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт. Америкалык окумуштуу Ч.С. Пирс белгинин кызмат аткаруу табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды бөлүп көрсөткөн. Маселен, семиотикалык белгинин иконакалык түрүндө кайсыл бир объекти белгилер системасына өткөрүлүп, натыйжада индексалдык белгилерди колдонуу жагдайы жаралат. Мындай белгилерге математикалык белгилерди, химиялык элементтеринин формулаларын киргизүүгө болот. Белгинин кийинки бир функциясы кайсыл бир объектинин символдоштурулушуна байланыштуу аныкталат. Белгилик системанын мындай кызматы мамлекеттердин желектери, гербдери же фирма-компаниялардын символдук белгилери, логотиптери өндүү белгилердин маанилеринин чечмеленишинде ачык көрүнөт.

Семиотика - белги жана белгилердин системасын гана изилдебестен, белгилердеги “көзгө көрүнбөгөн” жана “кулакка угулбаган” же аудио-визуалдуу көрүнүштөрдү да изилдөөгө алат. Маселен, мындай көрүнүштөргө түш көрүү, бир нерсени элестетүү сыяктуу психо-физиологиялык кубулуштарды киргизүүгө болот. Белгинин маңызын, мазмунун түшүнүү менен биз эмоционалдык таасир ала алабыз.

Семиотика илиминин көрүнүктүү америкалык окумуштуу Ч.Морристин (3) түшүнүгүнө кайрылсак, белгилерди үч фактордун негизинде карайт: биринчи- семантика; экинчи – синтактика; үчүнчү- прагматика. Тилди семиотикалык система катары интерпретациялоодо белги – сөз, сөз айкашы, морфема ж.б. менен берилет. Ф. Де Соссюрдун аныктамасы боюнча [Соссюр 1977:58] семиотикалык белгилер төмөндөгүдөй касиеттерди камтыйт: а) дисембодимент - семиотикалык белги белгилүү бир коомчулуктагы адамдардын түшүнүгүндө кандайдыр бир белги бир нерсени түшүндүрүп, символикалык касиетке ээ болуп калат. б) арбитрардуулук, ошол белгилерди коомдун адамдары өзүлөрү ойлоп чыгарышат. Белги бир гана жалпылыкка кирген адамдар үчүн мааниге ээ, башка жерлерде ал андай касиетке ээ эмес,

б.а. белгини жалпылык мүчөлөрү ойлоп таап түзүшөт. в) сингюлардуулук, ар түрдүү белгилер бир гана учурга же кырдаалга мүнөздүү, башка учурларда анын мааниси өзгөрүп кетет. Мындан улам биз «Манас» эпосунун котормосун иликтөөдө так ушул жогоруда айтылгандарды негиз катары алабыз.

Семиотиканын өсүп-өнүгүүнө өзгөчө салым кошкон окумуштуулардын катарына Ч. Пирсти да кошууга болот. Анын семиотикасында, негизинен, философиялык өңүткө басым жасалган жана андагы теориялык маселелер белгилердин жалпы теориясына деңгээлинде каралган. Мындан тышкары, Ч.Пирстин семиотикадагы багытталган изилдөөлөрүнүн теориялык маңызы мааниси Ч. Моррис тарабынан ачылып берилген. Семиотиканын негиздөөчүлөрүнөн болуп америкалык окумуштуулар Чарльс Сандерс Пирс жана белгилүү лингвист Швейцариялык Фердинанд де Соссюр болуп эсептелинет, азыркы учурда бул илимде белгилүү изилдөөчүлөрдүн болуп Ролан Барт, Юрий Михайлович Лотман, Умберто Эко, Вячеслав Иванов жана башкалар эсептелинет. Бул окумуштуу- лингвисттердин аты менен семиотика боюнча негизги беш мектеп байланышкан: 1) Копенгаген мектебинин негизги жетекчилери даниялык Л. Эльмслев жана В. Брендал болуп эсептелет. Структуралык жана Формалисттик багыттагы мектеп болгон. 2) Орус формализминин булагы болуп Москва мектеби эсептелет. Бул мектеп Р.Якобсон жана П. Богатырев тарабынан уюштурулган. Мектепте негизинен адабий тилге көңүл бурулган жана бул мектеп чыгарманын жазылуу стилин баалашкан. 3) Прага мектеби негизинен чех жана орус лингвисттеринен турган. Көрүнүктүү өкүлдөрүнөн Я. Мукаржовский, Н.Трубецкой, Р.Якобсон, В. Маттесиус, Б.Гавранек болуп эсептелинет. 4) Париж мектебин француз семиотики А.Ж.Греймас негиздеген. Бул мектеп негизинен адабий тилге жана социалдык билимдерге көңүл бөлгөн. 5) Тарту Университетинин мугалими Юрий Лотман тарабынан негизделген. Ал структуралык ыкманы кабыл алып, маданий семиотиканы курат. Кийинчерээк ал Москва-Тарту мектеби болуп калган.

Лингвистикалык семиотиканын теориялык жана практикалык маселелеринин сандык жана сапаттык жактан жаңы баскычка көтөрүлүшү 2013-жылдын 26-мартында өткөрүлгөн илимий-практикалык конференциянын резолюциясынын негизинде профессор З.Караеванын жетекчилиги алдында алгачкы жолу Кыргызстанда “Семиотика жана котормо” лингвистикалык мектеби түзүлгөн. Аталган мектептин алгачкы өкүлдөрү катары филология илиминин кандидаттары, профессор З.Караеванын окуучулары: Алишова М. К., Асылбекова А.Т., Ибраимова Г. О., Калиева К. А., Касиева А., Мехмет Или, Орозбаева Г. А., Сатыбалдиева Г. А., Тургунова Г. А., Шаматов Д. Ш., өңдүү жаш окумуштуулардын ысымдарын атоого болот. “Семиотика жана котормо” лингвистикалык мектеби улам жаңы мүчөлөр менен толукталып, алардын демилгеси менен учурда жүргүзүлүп жаткан бир катар алгылыктуу, масштабдуу иш-чараларды атап өтүүгө болот. Маселен, илимий мектептин алкагында симпозиумдар, илимий- практикалык конференциялар өткөрүлүп, “Кыз Сайкал”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш” кенже эпостору, С.Раевдин “Алай ханышасы”, С.Рыспаевдин “Умай бала” повесттери, А.Стамовдун “Ата”, М.Алишованын “Кыргыз эл жомоктору”, “Асек” аңгемеси, “Кыз Дарика” поэмасы, Ж.Бөкөнбаевдин “Поэзиянын падышасы”, Т.Адышованын, “Кыздар ай”, “Шамдай жанган сөздөр”, Токтогулдун “Чоң кербез” поэмалары, которулуп жарыкка чыккан жана андагы семиотикалык белгилер студенттерге курстук, дипломдук, магистрдык иш катары берилип, натыйжада кыргыз тил илиминин алкагында көркөм котормо жана лингвосемиотика маселелеринин изилдениши сапаттык жаңы баскычка көтөрүлдү десек болот.

Семиотикалык чарчы жеке семантикалык түшүнүктөрдү талдоонун куралы катары гана эмес, абзацтар жана бүтүндөй тексттер сыяктуу чоң бирдиктерди туюндурган түшүнүк катары да колдонулат. Бул бирдиктин негизинде, маселен, түрк тилдүү элдердин бардык эпикалык чыгармаларында окуялар болуп өткөн географиялык ареалдын, мейкиндик түшүнүктөрүнүн сүрөттөлүшү чыгарманын архитектурасындагы маанилүү параметр катары

эсептелет. “Манас” эпосунда окуя алыскы Алтайдан башталып, борбордук мейкиндик катары кыргыздардын ата мекени болгон Ала-Тоо аныкталып, анын сүрөттөлүшүнө өзгөчө басым жасалган. Башкача айтканда “Манас” эпосунда сүрөттөөгө алынган алгачкы эпикалык мейкиндик катары Алтай сүрөттөөгө алынат. Манас баатырдын атасы Жакып тагдырдын жазмышы менен өзүнүн ата-бабаларынын жеринен сүрүлүп, жат жерди мекендеп калат. Ошентип эпосто “өзүбүздүн” жана “жат” жердин сүрөттөрү ачылып берилет. Изилдөө ишибизде семиотикалык анализ жүргүзүү жолу менен, “Манас” эпосунда сүрөттөлгөн географиялык аталыштардын, жаратылыш кубулуштарынын да түз жана көмүскө купуя, символдук маанилерин ачып берүүгө аракеттендик.

Эпосто тоо суусун, жазгы жамгырды, кышкы ызгаарды, жайкы аптапты сүрөттөө, дегеле, жыл мезгилдеринин бардык белгилеринин чагылдырылышы каармандын эпостогу аракеттерине, ички психологиялык абалдарына, маанайга көз каранды десек болот. Маселен, жаратылыш күчтөрү белги катары эпостун каармандарынын жашоосуна активдүү кирип, максатына жетишине жардам берет же тоскоолдук жаратат. Баатырлар жеңилип баратса, манасчылардын сүрөттөөсүндө пейзажда капалыкты көрсөтүүчү семиотикалык ноталары пайда болот, аларга: «карагай ыйлап, тал ыйлап», «мажүрүм талдар ыйлап», «салгылашуу учурунда», «асман жарылып», «тоолор кулайт», «жер силкинет», «дарыялар жээгинен ашат» деген тилдик каражаттар менен берилген семиотикалык белгилерди көрүүгө болот. Баатыр жарыкка келээрде, жаратылыш кубулуштары абдан көркөм, салттуу тилдик шаблондор, эпикалык формулалар аркылуу чагылдырылат. Маселен, Алмамбет төрөлөөрдө жетимиш күндүк нөшөр, топон суу жана жер титирөөлөр Бейжинге кыйроо алып келгендиги баяндалат. Эпосто адамдардын жаратылыш менен тыгыз байланышы өзгөчө белгиленет. Алмамбет жаратылышты толкутууга, аны башкарууга жөндөмдүү болуп, сыйкырчылык касиетке ээ болгон, күндү бүркөлтүп, туманды, суукту чакыра алган, кар жаадырып, бороон-чапкын пайда кылган. Ошентип эпосто жаратылыш

күчүнүн кубаттуулугу, кишинин аны менен байланыша билүү жөндөмдүүлүгү көрсөтүлөт.

Кыргыз маданиятында убакытты белгилөө өзгөчөлүктөрү болгон, алар саат болбосо да тактыкты сактоого аракет жасашып, төмөндөгүдөй сөздөрдү, сөз айкаштарын колдонушкан. Аларга: *бир чай кайнам, эт бышым, аш бышым, ачып көздү жумгуча, андай мындай дегиче, күн аркан бою көтөрүлгөндө, күүгүм киргенде, көз байланып калганда* деген өндүү тилдик атайын формулаларды киргизүүгө болот.

Кошой баатыр Жолой менен бир нече күн токтобой алышып, Кошой уктап кетип “терең уйкуга кирет”. Гиперболизация жашы өтүп калса да душманды жеңүүгө жол берген эбегейсиз физикалык күчкө ээ болгон Кошой баатырдын жаш-курактык мүнөздөмөсү боюнча жүрөт. Айрым кырдаалдарда каармандардын аракеттеринин узактыгы апыртылып, гиперболизациялоо аркылуу айтылат. Бул айрыкча күрөштөрдүн, жол жүрүүнүн, күтүүнүн узактыгынын сүрөттөлүшүнө мүнөздүү. Мында мүнөзү боюнча анча узак жүрүшү мүмкүн эмес болгон абалдардын мезгил аралыктары гиперболизацияланат. Мезгилдик гиперболанын спецификалык түрүн биз каарман аралыктан кадимки мөөнөтүнөн өтө эле тез өткөн учурларда көрөбүз. Каарман кечинде жолго чыгып, “шам болгондо”, б.а., күн баткан мезгилде көздөгөн жерине жетип калат. Бул учурда айтуучулар гиперболизация чегинен ашып кеткенин байкап калып, угуучуларды өзүнчө “Бул сөздөрдүн канчасы жалган, канчасы чын экенин бир Алла билет” формуласы менен реалдуу эмес экенин эскертип өтүшөт. Бирок булардын баары кыргыз маданиятынын тилдик сүрөтүн берүүгө жардам берет.

“Манас” эпосундагы дүйнөнүн модели алтай жана якут эпикалык чыгармаларындагыдай эле үч катмардан турат: асман, жердин бети, жердин алды, бирок бардык үч дүйнө кеңири сүрөттөлгөн алардан айырмаланып, “Манас” эпосунда мындай сүрөттөө жок. Үч катмарлуу дүйнөнүн элементтери кыргыз эпосунда тереңге кирген жана алар подтексттик маалымат аркылуу кыйытылып берилет. Мындай элементтер дүйнө таанымдын мифтик

формасынан кабар берип, эпостун архаикалык катмарына кирет. Маселен, көкө теңирге сыйынуу, адамдын колдоочусу жана коргоочусу болгон үч катмар дүйнөнү даракка салыштырып сүрөттөө өңдүү элементтер эпостогу мифтик ой жүгүртүүгө негизделген катмардан кабар берет. Мындай өзгөчө, көөнө катмар дүйнө элдеринин фольклордук чыгармаларында, анын ичинде Сибирь элдеринин эпикалык маданиятында да кездешет. Маселен, якут элинин олонхо санжырасынын сүрөттөлүшү эң байыркы белгилерди сактап калган. Олонхо эпикалык дүйнөнүн жаралыш жана адамдардын коргоочусу эле эмес алардын, түпкү энеси болгон Жер эне туурасындагы уламыштар менен байланышкан. Кыргыз жана алтай эпосунда санжыранын сүрөттөлүшү окшош, ал турсун, элдин чыныгы жашоосуна жакын. Ал эми “Манас” баатырдык эпосунда каармандардын аракеттери жерде болуп өтөт. Манас өзү жана анын жөкөрлөрү өздөрүнүн аскердик жана башка иштерин жерде ишке ашырышат. Ошондой болсо жердин асты Эр Төштүктүн жер алдындагы дүйнөдөгү укмуштуу окуялары аркылуу баяндалат.

Жер жана аны сүрөттөө түрк тилдүү элдердин бардык эпикалык чыгармаларында маанилүү орунду ээлеп турат. Кыргыздын “Манас” эпосунда Манастын мекени болгон Талас жергеси, анын жаратылышы кеңири сүрөттөлөт. Борбордук мейкиндик катары кыргыздардын ата мекени аныкталат. Мындан тышкары эпостогу семиотикалык белгилердин семантика-функционалдык табиятын, алардын коммуникативдик потенциалын, символдук маанилерин толук кандуу ачып берүү үчүн семиотикалык талдоонун элементтерин колдонуу максатка ылайык.

Дегинкисинде, семиотикалык талдоонун синтаксисине, семантикасына жана прагматикасына байланыштуу маселелер боюнча концептуалдуу идеялар алгач Чарлз Пирс жана Ч.Моррис тарабынан айтылган. Маселен, Ч. Моррис өзүнүн изилдөөлөрүндө белгини аныктоонун критерийлери катары бир катар өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтөт. Атап айтканда, белгинин маанилик чегин аныктоодо эң биринчи параметрге карата “дисембодимент” деген терминди колдонушкан. Аталган термин белгиге коюлуучу талаптарды

камтыйт жана алардын бири сөз же символ сөзсүз коннотативдик деңгээлде болуусу шарт, ансыз символ да белги да боло албайт. Экинчиден, белги болуунун дагы бир касиети “арбитрардуулука” ээ болуусу зарыл, б.а. сөз семиотикалык белги катары мейли иконалык болсун, мейли индексалдык же символ болсун ал белгилүү бир коомдун мүчөлөрү тарабынан иштелип чыгышы керек.

Үчүнчүдөн, белги катары “сингулярдык касиетке” ээ боло алат, анда белги кайсыл бир кырдаалдарга, кайсыл бир мезгилге гана тиешелүү болуп, белги катары ага гана кызмат кыла алат. Ушул үч критерий белгилик касиетке ээ болуунун толук талап-шарттары катары эсептелет. Буга мисал катары “Манас” эпосундагы Чыйырдынын түшүнө кирген “алманынын” белгилик касиетин алсак болот. Анткени, биринчиден, “алма” деген сөз жемиш эмес, жемиштин аталышы аркылуу “бала” деген коннотативдик түшүнүктү туюнтуп жатат. Экинчиден, “алманын” кыргыз маданиятында бала катары кабыл алынуусу кыргыз коомчулугу тарабынан кабыл алынган. Башка маданиятты алып карай турган болсок, орус маданиятында түшүнө балык кирсе гана балалуу болот деген түшүнүк жашайт, демек, символдук мындай белги орус маданиятынын чегинде гана туура кабылданып, чечмеленет. Үчүнчүдөн, “алма” деген сөз “Манас” эпосунда гана бала деген түшүнүктө пайдаланылган, башкача айтканда, кыргыздардын түшүнүгү боюнча “ак алма” уул болот, “кызыл алма” кыз болот деген түшүнүк элде сакталып, түш жорууда колдонулуп жүрөт [Караева, 2006].

Аяктай болгон *ак алма*,

Азелден ширин бал алма, (СО I 190:16)

This *white apple*, as big as a dish,

Sweeter than honey, a son if you wish..[W.Mey 190 I: 16]

Чыканак жерге салбадым,

Чырым уйку албадым,

Көрбөй турбу көзүңүз,

Чыгып кундун калганын. [СО IV 26/650].

I can't find any rest or sleep,
To my bed I can scarcely creep.
Can you not see with *your selfish eyes*,
That the sun has began to rise? [W.M. I:28/650]

Ал эми Ф.де Соссюрдун семиология боюнча окуусунда белгинин информативдик табияты, Ч. Пирс менен Ч. Морристен айырмаланып, тил менен тыгыз байланышта каралат. Эгерде “Манас” эпосундагы семиотикалык каражаттарга кайрыла турган болсок, биз кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгүн көрүү менен бирге андагы каражаттарды илимий өңүттөн изилдөөгө зарылдыгы бар экендигине күбө болобуз. Эпосту айтуудагы манасчынын экстазга киришинин өзү эле кыргыз эпосунун дүйнөлүк эпостордон айырмалап, кыргыз маданиятынын уникалдуулугун, баалуулугун көрсөтүп, импровизациянын өзү эле эпостун өзгөчө семиотикалык каражат экендигин айгинелеп турат. Ал эми семиотиканын тилдик каражаттар менен берилиши өзгөчө бир илим катары изилдөөгө татыктуу нерсе. Маселен, Алмамбетке жолугаар алдында Манастын түш көрүүсү, андагы “кылычтын” маанисин чечмелөөдө кыргыз маданиятынын дагы бир дүйнө таануудагы өзгөчөлүгүн көрө алабыз. Кылыч согуштагы эң бир зарыл жана керектүү курал болгондуктан, Манастын түшүндөгү көргөн кылычын жоруганда Манастын жакшы, ишеничтүү, согушта жөлөк болгон адам дос болот экен дешип жоругандары Ч. Морристин белги жөнүндөгү ойлоруна туура келет. Белгиге токтоло кетсек, төмөндөкүдөй: белги өзү көп функциоаналдуу болуп саналат да төмөндөгүдөй маанилерди берет; 1) предметтерден (буюмдардан турат) аларга: химиялык элементтер, логикалык символдор, тамгалар, сандар, гимн, желек, герб, түстөр, монументтер кирет. 2) сөздөрдөн турган семиотикалык белгилер, мисалы, кыргыз маданиятында ай, күн, нур- сулуулуктун символу. Ал эми төмөндөгүдөй белгилер болсо: 7-апрель-кыргыз тоталитардык бийлигинин кулашы; 2001-жылдын 11-сентябрь күнү-террордук кылмыштын символу; 8-март эл аралык аялдар күнү, он сегиз, жыйырма беш –жаштыктын, сулуулуктун символу ж.б.у.с. жалпылоочу мүнөзгө ээ. Мисалы үчүн үч,

жетти, жана *тогуз* фольклордук-поэтикалык мааниге ээ болуп, жомоктордо кеңири колдонулса, *он сегиз* жана *жыйырма беш*, *отуз* поэтикалык боёктуу сөз катары сулуулукту, жаштыкты күч-кубатты символдоштурат. Ал эми “Манас” эпосунда ак түсү белги катары басымдуу колдонулат. Маселен: Ак түс- аруулуктун, тазалыктын белгиси. Кыргыз маданиятында *Ак* ийилет, бирок сынбайт (Just-white is flex, but not break), сүт азыктарын ак (White is a dairy products) деп атайбыз. Манастын куралы – Аккелте (white stick), аты Аккула-(whitekula), туусу Акасаба- (white flag), Аколпок-white shell. Бул элементтердин баарысы Манастын образына байланыштуу символдоштурулган. Мисалы:

Кара чаар жолборстой,

Асылган аман болбостой,

Аккула аты астында,

Алп кара куш үстүндө.[СО II 7030:162]

If he seized, he would not let go,

If he snapped, he would not slay foe,

With his steed Akkula below,

And black eagles above also,

He likes a soaring dragon did so.[W.Mey 7030:192-193]. Бул жерде котормочу тарабынан «*кара чаар жолборстой*», *flying like «a soaring» эрдиктин, күчтүүлүктүн* символдору котормодо түшүп калган да сүрөттөө ыкмасы менен берилген.

4- бап боюнча кыскача жыйынтыктар

ДТС, эң ириде, дүйнө жөнүндөгү билимдердин структурасынын жыйындысы катары каралат. Ал эми тил –реалдуу турмуштагы объектилерди атап, түшүндүргөн акустикалык образ-белгилердин системасы, образдуу айтканда, объективдүүлүктү субъективдүү чыгылдырган “күзгү”. ДТСти

жалаң эле белгилүү бир улуттун фольклор, мифология, маданият, тарых, салт-санаалар жана психологиясынын контекстинде гана жашаган кубулуш катары мүнөздөбөстөн, ошол элдин тилинин контекстинде, анын алкагында жашоочу феномен катары да мүнөздөөгө болот.

Ар бир улуттун дүйнө таанымында, коммуникация процессинде тил белгилердин бүтүндөй системасы катары кызмат кылат. Ал эми белгилер, өз кезегинде, ошол улуттун маданиятынын тилдик сүрөтүн туюнтуунун бирден-бир каражаты болуп эсептелет.

Ар түрдүү маданияттагы концептердин окшоштуктары, негизинен, борбордук компоненттер менен берилсе, улуттук өзгөчөлүктөрү тилдик каражаттар аркылуу берилүү код ачкычтар аркылуу аныкталат.

Мындан тышкары, ДТСтин түрдүү категориялар аркылуу изилдөөгө жана таанууга болот. Маселен, белгилүү болгондой ДТСтин туюндурууда колдонулган тилдик каражаттар элдин дүйнө таануусунун этникалык өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү коддордун ролун аткара, ошол коддорду чечмелөө кайра эле тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат. Ал эми ДКС ДТСке караганда кенен түшүнүк болуп эсептелинет. Анткени ДТСтен айырмаланып ДКС тилдик каражаттарды гана негизделбестен, реалдуу чындыктыктын чагылдырылышында элдин маданиятына жана тилдик маданиятына негизделет.

1) ДТС тилдик каражаттардын семантикалык маанисин изилдесе, ДКС көзүбүзгө көрүнбөгөн, билинбеген, бирок аң-сезимибизде жашаган маалыматтарды табуунун жолдорун изилдейт.

2) Эгерде ДТС категориялар аркылуу изилденсе, ДКС концептер аркылуу иликтенет.

3) Эгерде ДТС тилдин колдонуу нормаларын изилдесе, ДКС маданияттын нормаларын изилдейт.

4) ДТС сөздү белги катары караса, ДКС башка маданиятты концептер аркылуу таанууну көздөйт.

5) ДТС категоризация аркылуу сөздөрдүн маанисин тилдик системада берет.

Концепт категориядан кенен мааниге ээ болуу менен, тил аркылуу берилип, анын призмасы аркылуу өтөт. Ошону менен эле бирге концепт түшүнүүгө жол ачып, реалдуу чындыктын тилден татаал экендигин көрсөтөт. Тил ДТСТИ көрсөтүүдө логикалык маанилердин системасындагы түшүнүктөрдү көрсөтсө, концепт адамга көрүнбөгөн, билинбеген логикалык мамилелердин түшүнүктөрүн көрсөтөт. Маселен, “баш” зат атооч, адамдын дене мүчөсүн атаган сөз, ал эми концепт катары бул сөз: баш ийүү- макул болуу, жеңилип берүү, учурашуу, баш тартуу- каршы болуу, моюн толгоо, баш берүү- келин алуу, баш бербөө- тартипсиздик, баш кошуу- үйлөнүү, баш которуу- тынып калуу, баш байлоо- сөйкө салуу, кудалап коюу, баштан таңуу деген өңдүү концептуалдык каражаттардын актуалдашуусун шарттайт.

Лингвистикада концепт термини менен түшүнүгүнүн калыптанышы тил, аң-сезим жана маданияттын өз ара таасирлеринин өзгөчөлүктөрүн, мыйзамдарын, методдорун изилдөөдөгү жаңы кадам болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу лингвистика, когнитология, маданият таануу, философиянын өз ара карым-катышынын жаңы аспектилери пайда болуп, анын артында семантикалык изилдөөлөр да тереңдеп, тенденциялуу мүнөзгө өттү.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү анын концептуалдык сүрөтүнүн бир бөлүгү болуп саналат, себеби “концепт” - философиянын бирдиги, ал эми тилдик маани (семантика) тилдик бирдик катары каралат. Адам – билимдин, дүйнө таануучу субъектиси катары каралып, белгилүү бир билимдердин, көрүнүштөрдүн, объективдүү чындыктын алып жүрүүчү субъектиси катары да эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, табияттагы берилген жана адам коомундагы маалыматтарды каттоо, иштеп чыгуудан тышкары, семиотика метонимиялык мааниде да колдонулуп, белгилердин системасы катары каралат (Маселен, биологиялык семиотика, ал тургай намаз семиотикасы, пейзаждын семиотикасы, картанын семиотикасы, эсперанто же жасалма

тилдин семиотикасы, кыскасы, бизди курчап турган объективдүү дүйнөнү таанып билүүнүн дээрлик бардык чөйрөлөрү семиотикалык каражаттардан турат). Адамдын сырткы келбети, кийген кийими, сүйлөгөн сөзү, жүрүм-туруму, башкаларга жасаган мамилеси анын ким экендигинен кабар берет.

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн эпикалык жанрда семиотикалык анализ баштоодон мурун эпикалык ырчынын элдик чыгарманы айтуучусу жана сактоочусу гана болбостон байыркы салт санааны, чыгарманын стилин сактоочу катары улуттун руханий байлыгын муундан муунга өткөрүп берүүчү импровизатор катары сезебиз. Импровизациялык касиет дүйнөнүн элдеринин бааарында эле бар эмес, бул кыргыз маданиятына тиешелүү берилген кут катары каралды.

2. Манастын же анын үч илтигинин татаал сюжеттин камтуу менен анын айрым бир мотивдери шамандык компаниянын формаларын элестетет, мисалы аларга алкыш, каргыш, арман, керээз, кошоктор кирет. Булардын баары эпикалык жанрга туура келет.

3. “Манас” эпосунун идеясы ээн эркин, көчмөн турмушта жашаган элдин “*боз үйүн*”, “*намысын*” коргоо деген концептке туура келет, кыргыз үчүн “намыс” -концептиси көптөгөн суб-концептерди камтыйт, аларга *аял*, *жылкы*, эли жерин сүйүп, аны душмандардан коргоо, элдин эркиндигин сактоо, достукка бекем туруу, татыктуу мураскорду тарбиялоо деген көптөгөн түшүнүктөрдү камтыйт.

Элдин учкул кыялынан, үмүт-тилегинен, фантазиясынан жаралган эпосто аялдын үй-бүлөлүк мамилелери, намысты коргоо, үй күтүү, жылкы жаныбарды асыроо аркылуу жалпы адамзатка тиешелүү: адамгерчилик, акыл-эстүүлүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, чеберлик, сарамжалдуулук, меймандостук, көсөмдүк, тазалык өңдүү универсалдык жана элдик жалпы жоболор негизделген. Жалпысынан, эпосто аял затынын акыл-эси үй-бүлөнү, турмуш жайды гана эмес, коомдук турмуштун өнүгүшүнө да түздөн-түз же кыйыр түрдө таасир берүүчү фактор экендиги баса белгиленет.

4. Эл достугун сактоо идеясы да кыргыздын намысын сактоонун бир бөлүгү болуп саналуу менен эпостогу ойроттор, нойгуттар, катагандар, кыпчактар, аргындар, джедыгердердин, казах, өзбек жана таджиктердин айтылып кетиши бекеринен эмес.

5. Чыгарманын идеялык мазмунун ачып берүү адабий анализдин негизги максаты болот. Өткөн мезгилдин салт-санаасын, калк идеалын, намысын сактоо үчүн күрөшүүнү, түрдүү иш аракеттерди өз кучагына алган көөнө эпикалык чыгарма катары МАНАС эпосу да башка түрк тилдүү элдер сыяктуу бир мезгилде тарыхый жалпылыкты басып өткөндүгү, аймактык биримдиги көрсөтүлүп, эпосто элибиздин өткөндөгү рухий маданиятын таанып билүүдө өтө маанилүү орунду ээлегендиги эч ким тана албайт .

5- БАП. ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮ ЖАНА КОТОРМО

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнө таандык каражаттардын жардамы аркылуу ушул эле дүйнөнүн концепттик маалыматын чагылдырат. Эгерде дүйнөнүн концепттик картинасы ошол эле концептердин жыйындысынан алынса, дүйнөнүн тилдик картинасы болсо «тилдин семантикалык мейкиндигин» түзүп, анын бирдик маанилери катары да жашай берет. Ошентип ДТС концепттик көрүнүшү менен бирдей каралбастан, ал болгону анын бир бөлүгү катары гана эсептелет. Бул тилдик сүйлөшүүлөрдүн концептосферанын же т.а. концепттик чөйрөнүн мазмунуна толук кандуу ыңгайлаша албагандыгы менен байланыштырылып түшүндүрүлөт. Анын айрым концепттери байланыштын негизги каражаты катары мааниге ээ болгондуктан, кеңири колдонулуу менен ал тийиштүү этностор үчүн маданий жагынан жогору бааланат.

Котормо маселеси эки тилди гана карабастан, эки маданияттын бири бирине тийгизген таасирин да изилдөөгө алат. “Котормо методологиялык планда лингвистикалык жана экстралингвистикалык аспектилерди эске алуу менен аткарылышы керек. Котормо өзүнө эки тилдин системасын гана камтыбастан, эки башка маданиятты, менталитетти формалдуу-мазмундук мүнөз менен бирдикте карап кетет” [Караева, 2006: 5].

Котормо - бул адамзаттын татаал жана көп кырдуу ишмердүүлүгү. Бул бир тилдин каражаттарын экинчи бир тилдин каражаттары менен жөн гана алмаштырып коюу эмес, ал бир тилдин каражаттары аркылуу чагылдырылган маданий көрөңгөнү, андагы улуттук өзгөчөлүктү, жамааттык аң-сезимди, дүйнө таанууну бир системадан экинчи бир системага трансформациялоо амалы, кеп ишмердүүлүгүнүн өзгөчө, репродуктивдүү түрү катары каралашы керек. Демек, котормону өнүгүү деңгээли ар кандай, ар башкача салттардын, маданияттардын кездешүүсү катары да мүнөздөөгө болот.

Ушундан улам бир тилдеги кандайдыр бир түшүнүктүн, экинчи бир тилде жок болуп калуусун котормонун кеп ишмердүүлүгүнүн салыштырмалуу мүнөздөгү түрү экендигин айгинелеген негизги жагдай катары кароо керек.

Мындай айырма-өзгөчөлүктөр адамдардын фонддук билимдериндеги, маданияттарындагы айырмачылыктардын келип чыгуусун шарттайт.

Жалпыга маалым болгондой, башка жандыктардан айырмаланып адам баласынын өзгөчөлүгү анын ойлоно билип, кандайдыр бир маселелерди аң-сезимдүүлүк менен чечүүсүндө турат. Ошондой эле адам баласы эмоциялык интеллектке ээ. Эмоциялык интеллект катары адамдын өзүнүн жана башка адамдардын эмоциясын тескөөгө алып, аны контролдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болууну эсептөөгө болот. Мындан сырткары адам баласы сүйлөө мүмкүнчүлүгүн алуу менен, өзүнүн оюн контролдоп, башка бирөөлөрдүн айтайын деген оюн түшүнүп, ага ар түрдүү кырдаалдын негизинде жооп кайтара алат. Ал эми которуу практикасында бөтөн маданияттагы кайталангыс, уникалдуу түшүнүктү кабылдоо жана аны экинчи бир тилдин каражаттары аркылуу салыштырмалуу шайкештикте туюнтуу эки деңгээлдеги аракетти камтыйт:

1) бөтөн тилдеги сөз аркылуу мурун белгисиз болгон кандайдыр бир жаңы нерсени билүү, жаңы маалымат алуу жана анын предметтик, материалдык маанисин жете түшүнүү (рецептивдүү аракет) ;

2) ошол кабыл алынган маалыматты экинчи тилдин каражаттары аркылуу максималдуу шайкештик деңгээлинде туюндуруу (репродуктивдүү аракет).

Соңку мезгилдерде тил илими жаатында адамдын психологиялык жөндөмдүүлүктөрү жөнүндө же жалпы эле когнитивистикалык көз караштарды тил менен байланыштыруу боюнча изилдөөлөр актуалдуу мүнөзгө өттү. Мындай изилдөөлөр ойлоно менен реалдуу турмуштагы болуп жаткан процесстин кандайча байланышы бар экенин, сөздөрдүн семантикалык, коммуникативдик потенциалын, маданият менен акыл-эстин, ойлоноунун өз ара карым-катышын, сөздөрдүн ички семантикалык жана коннотациялык маанилерин изилдөөдө ойлоноунун, аң-сезимдин байланышын аныктоого багытталгандыгын белгилөөгө болот. Сөз болуп жаткан багытта чет өлкөлүк тил илими жаатында изилдөө жүргүзүшкөн

окумуштуулар В. Н. Комиссаровдун, Ч. Филлмор Дж. Лакофф жана ата мекендик тил илими жаатында изилдөө жүргүзүшкөн З. К. Дербишеванын, З. Караеванын, У. Дж. Камбаралиеванын, А. Н. Сыдыковдун, Б.Б.Нарынбаеваны, Д.Кенжебаевдин жана башка окумуштуу-лингвисттердин атын атап кетүүгө болот. Жогоруда аты аталган тилчи-окумуштуулардын идеяларынын негизинде биз котормого өзүбүздүн когнитивдик принциптерди киргизүү менен, төмөнкүлөрдү белгилей кетүүнү туура таптык. Которулган чыгармаларды, илимий эмгекти же башка бир маалыматтарды алуу менен биз башка маданияттан келген жаңы маалыматтар менен таанышабыз, аларды кабыл алып, мээбизде кайрадан иштеп чыгып, турмушта колдонобуз же кептешүү кырдаалына туура келбесе колдонбойбуз. Бул процесс чыгармаларды кабыл алууда кандайдыр бир өзгөчө таасирленүү менен жүрүп олтурат.

Фольклордук чыгармаларды окуганда башка маданияттын жаңы бир сүртүмдөрүн кабыл алуу менен, эстетикалык ырахат, психо-эмоционалдык таасир алабыз. Ошол чыгарманы окуп жатканда адамдын мээсине, оюна жаңы маалыматтар келип түшөт. Ошол жаңы маалыматтарды кандай өз деңгээлинде кабыл алуу жана түшүнүү окурмандын интеллектуалдык деңгээлине жана башка субъективдүү касиет-жөндөмдөрүнө байланыштуу экендиги котормо таануунун, биринчи кезекте, эвристикалык илимий тармак экендигинен кабар берет.

5.1. Түп нуска тексттеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн котормо текстте туюндуруунун айрым маселелери

ДТСТИ көрсөткөн тилдик каражаттарды которуу бир катар стандартсыз жагдайлар жана кыйынчылыктар менен коштолушу мүмкүн. Анткени котормо процесси стандартсыз, чыгармачыл чечимдерди кабыл ала билүү жөндөмдүүлүгүн талап кылуучу көп релевантуулукту камтыган процесс да, натыйжа да болуп саналат. Котормонун негизги маселеси эки багыттан турат:

биринчиси “foreignization”(форенизация) деп аталып, мында котормо процесси мезгилге, маданиятка багытталып, алардын өзгөчөлүгүн сактоо, тилдик эрежелерди да ошого ылайык колдонуу талабына басым жасалат. Экинчи багыт “domestication” (доместикация) деп аталат да, мында котормочу тарабынан туп нускадагы өзгөчөлүктөрдү сактоого басым жасалат. Бул эки багыттын өзүнүн жетишкен жактары жана кемчиликтери бар.

Кандай гана ыкма колдонулбасын, котормодо сөзсүз улуттук өзгөчөлүктөр, улуттук маданияттагы феномендер, уникалдуу жагдайлар сакталышы котормонун коммуникативдик сапатына коюлган башкы талаптардын бири катары сакталышы шарт. Бул негизги талаптын сакталбагандыгы котормонун илимий сынындагы борбордук түшүнүк катары эсептелген эквиваленттүүлүктүн денотативдик, коннотативдик, формалдык-эстетикалык, прагматикалык жана текстуалдык-нормативдик түрлөрүнүн котормодо эске алынбагандыгынын далили катары эсептелет.

Котормо грамматикалык, структуралык трансформациялардан баштап, семантикалык өзгөрүүлөр менен коштолоору белгилүү. Андыктан которуу ишмердигинин логикалык жыйынтыгы катары котормо тексттин түп нуска текстке мазмундук жана формалык жактан максималдуу жакындыгы, шайкештиги эсептелээри талаш туудурбайт. Бирок которуу практикасында максималдуу шайкештикти камсыз кылуу дайыма эле оңой-олтоң ишке аша бербейт. Түп нуска менен котормонун ортосундагы мазмундук жана формалык-эстетикалык жактан дал келбөөчүлүктөр, формализмдердин, буквализмдердин келип чыгуусунун объективдүү жана субъективдүү себептери болушу ыктымал.

Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү структуралык өзгөчөлүктөрү болгондугуна карабастан, ар бир маданияттын дүйнө таанымы, ал тургай ар бир адамдын дүйнө таанымы бири-биринен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Бирок айтылган шарттарга карабастан, айрым бир окшоштуктарды табуу менен бирге андагы универсалдуу кубулуштарды көрүүгө да мүмкүнчүлүк болот. Котормочуга бир гана тилди өз деңгээлинде билүү аздык кылат, мүмкүн

болсо эки тилди бирдей өздөштүргөндө гана котормо толук кандуу ишке аша тургандыгы талашсыз. Маселен, профессор З. Караева өзүнүн “Котормо жана Семиотика” деген монографиясында котормо процесси үчүн атайын категория иштелип чыгып борбордук элемент катары тил билгенди б.а. лингвистикалык релеванттуулук каралып, андан сон экстралингвистикалык релеванттуулук сөзсүз котормо категориясынын негизги компоненти экендигин көрсөткөн жана автордун схемасында лингвистикалык релеванттуулук борбордо жайгаштырылып, башкы компонент катары эсептелээри белгиленген. Бирок З. К. Караева котормодогу адекваттуулукту сактоодо жалаң эле тилди билүү аздык кылаарын белгилөө менен, котормодо экстралингвистикалык релеванттуулуктар да принципалдуу мааниге ээ экендигине ынанымдуу аргументтерди келтирген. Биздин жеке пикирибизде, бул схема котормонун баардык түрлөрү үчүн зарыл шарт болуп саналат. Лингвистикалык релеванттуулуктун талабына ылайык, котормодо ар бир тилдик деңгээлдеги, айталы, фонетика-фонологиялык деңгээлден тартып, тексттик деңгээлге чейинки каражаттарга чейинки маселелерге көңүл бурулуп, ошого ылайык которуунун макро жана микростратегиялары тандалып алынышы керек.

Маселен, биз изилдеп жаткан ДТСТИ “Манас” эпосунун негизинде ала турган болсок, аны которуу өзгөчө ар тараптуу, чыгармачыл мамилени талап кылаары шексиз.

Кандай гана текст болбосун аны башка тилге которууга мүмкүнчүлүгү болот. Ошол эле учурда ар бир тилге которуунун өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү болот. Котормодо тилдеги структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн гана эске албастан, тилдин экстралингвистикалык факторлорун да эске алуу зарыл экендиги туурасында жогоруда сөз болду. Мындай маселелердин бүтүндөй комплекси Транслатология илими жаатында иликтөөгө алынып, аталган тармакта котормонун өзөктүү маселелерин комплекстүү изилдөөнүн методологиялык базасы, теориялык негиздери иштелип чыккан.

Котормо теориясы жаатында лингвистикалык, стилистикалык жана адабий анализдин элементтеринин орундуу колдонулушу котормо тексттин

сапатык деңгээлин аныктоого багытталышы керек деген ойдобуз. Ошондой болсо дагы Котормо таануу илими өзүнүн илимий-теориялык негизинин, методологиялык базасынын интердисциплинардуу табиятка ээ экендиги аркылуу тилдин башка илимдеринен айрымаланып турат жана анда тилдеги экстралингвистикалык релеванттуулукка өзгөчө маани берилет. Котормонун илимий сынындагы борбордук маселелердин катарында турган тактык жана эквиваленттүүлүктүн деңгээлин аныктоодо контекст, котормонун түрү, тексттин жаралуусун доору, кырдаалы жана аны коштогон тарыхый башка тышкы факторлор эске алынуусу абзел. Андыктан котормо текст мазмундук жактан түп нускадан канчалык алыстаса, адекваттуулуктун деңгээли ошончолук төмөндөйт. Маселен, В. Шекспирдин бир эле чыгармасы орустун ар башка акындары тарабынан ар башкача которулган. Мындай жагдай котормонун кеп ишмердүүлүгүнүн вариативдүү түрү экендигин далилдейт. Демек, котормону, асыресе, көркөм котормону сенек формага, статикалык калыпка салып коюу мүмкүн эмес, себеби көркөм чыгарманын ийгилиги көбүнчө котормочунун субъективдүү кабыл алуусуна, дүйнө таанымына көз каранды экендиги да талаш жаратпайт.

Көркөм котормонун мындай өзгөрүлмөлүү, динамикалык табияты туурасында изилдөөчү Т. А. Казакова: «Художественный перевод — это особый вид интеллектуальной деятельности, в процессе которой переводчик устанавливает информационное соответствие между языковыми единицами исходного и переводящего языков, позволяющее создать иноязычный аналог исходного художественного текста в виде вторичной знаковой системы, отвечающей литературно-коммуникативным требованиям и языковым привычкам общества на определенном историческом этапе» деген пикирин айткан [Казакова, 2002].

Жыйынтыктап айтканда, которууда тилдик иерархиянын бардык деңгээлиндеги маселелер комплекстүү аракетке келүү менен, ар бири конкреттүү тексттин тулкусунда актуалдашкандыктан, тилдик тигил же бул деңгээлдеги каражаттын которулушуна бөтөнчө маани берүүгө болбойт.

Мындай факторлор котормо таануу илиминин дедукциялык, эвристикалык жана интердисциплинардык илимий тармак экендигин тастыктаган спецификалык жагдайлар катары бааланышы керек.

5.2. ДТСтти туюндурган тилдик каражаттарды которуудагы негизги ыкмалар жана өзгөчөлүктөр

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн жаралышы объективдүү дүйнөнүн тигил же бул этностун тилинде концептуалдаштырылуусу менен түздөн-түз байланыштуу болгон объективдүү процесс катары мүнөздөлөт. Түрдүү маданиятты алып жүргөн этностор дүйнөнү бирдей деңгээлде көрүп, билбестен, тилдик өзгөчөлүгүнө жараша, б.а., өз тилдеринин призмасы аркылуу кабылдайт.

Системалык принципке ылайык, поэтикалык тил жана көркөм текст да система катары каралат, ал эми ошол системаны уюштурган компоненттер деңгээлдик системаны түзүп, анын маңызын ачып бере алат. Баарыбызга белгилүү болгондой, тилдик системанын эң жөнөкөй, алгачкы элементи - тыбыш, ал фонетикалык деңгээлдин бирдиги болуу менен поэтикалык бирдик катары да кызмат **аткарат**.

Тыбыштардын акустика-артикуляциялык угумдуулугуна негизделген эвфония, тыбыштык кайталоолор, тыбыштык уюшулуунун ыкмалары – аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ошондой эле паронимия маселелери поэтикалык фонетиканын негизги маселелерин түзөт. Тыбыштар формалдык эффективдүүлүгү менен гана айрымаланбастан, алардын маани -маңызын изилдөө дагы бир топ кызыктуу материалдарды камтыйт. Интонациянын компоненттерине үн ыргагын (мелодика), синтагматикалык (фразалык) басымды, паузаны, интенсивдүүлүктү (күч), үн узундугун (темп) жана тембрди кошууга болот. Интонациянын бул каражаттары оозеки кепте бекем байланышта жана биримдикте айтылышат. Бирок бул компоненттер интонациянын составында бирдей деңгээлде кызмат аткарышпайт. Интонацияны эксперименттик-фонетиканын ыкмалары менен изилдөөнүн

натыйжасында үн ыргагы, синтагматикалык басым жана пауза интонациянын эң негизги компоненттеринен экендиги *аныкталган*. Үн ыргагы (мелодика) [Брызгунова, 1963, Виноградова В. В., Сеидов Ю. М. 1965, Турсунов А. 1976]. Караңыз: [Артемов, 1953:7] Караңыз: [Артемов, 1966: 6-175].

Интонациянын көп кырдуу функциясына эң маанилүү жана негизги каражат болуп үн ыргагы (мелодика) эсептелет. Ал негизги тондун сүйлөмдөгү же анын бөлүктөрүндөгү ар түрдүү (жогору (өйдө), төмөн (ылдый), жогору-төмөн, төмөн-жогору ж. б.) багытта өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Үн ыргагы оозеки сүйлөмдү синтагмаларга (же сөз айкаштарына) ажыратат жана лексика - грамматикалык каражаттар менен бирге жалпы бир маанини туюндурууга катышат. Сүйлөмдөрдүн коммуникативдик типтерин ажыратууда (маселен, суроо, жай, илептүү) үн ыргагы эң негизги тилдик каражат катары кызмат кылат. Ал синтагматикалык (фразалык) басым, тембр менен бирдикте оозеки кеп агымында айрым сөздөрдү бөтөнчөлөп, бөлүп айтуунун, ошондой эле кептеги эмоцияны көрсөтүүнүн каражаты катары эсептелет. Үн ыргагы адамдардын оозеки кебинин жекече (индивидуалдык) өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүлмөлүү болсо да, белгилүү бир тилдик коллективге гана мүнөздүү болгон үн ыргагынын (мелодиканын) негизги түрлөрү кездешет. Интонацияны фонетиканын объективдүү ыкмалары менен изилдөөнүн жыйынтыктары, үн ыргагынын негизги типтеринин калыптанышы түрдүүчө боло тургандыгын көрсөттү. Маселен, айтылган ойдун аяктагандыгын билдирүүчү үн ыргагында (завершающая мелодика), акустикалык мүнөздөмөлөрдүн (тондун) синтагманын акыркы басымдуу муундарында төмөндөшү байкалса, суроо үн ыргагында (вопросительная мелодика) негизги тондун фразанын аягында жогору көтөрүлгөндүгү байкалат. Ал эми ойдун бүтө электигин билдирүүчү үн ыргагында акустикалык параметрлердин, өзгөчө негизги тондун азайышы суроо мелодикасындагыдай тенденцияга ээ болсо да, ага салыштырганда тондун көбүрөөк төмөндөгөнү көрүнөт. Бөлүп көрсөтүү үн ыргагында (мелодика выделенности) негизги тондун эң маанилүү синтагманын басымдуу муунда эң

бийик көтөрүлгөндүгүн атайын акустикалык изилдегич аппараттар көрсөтөт. Ушул үн ыргагынын түрлөрү кыргыз тилине, ошондой эле бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана айтылышына катышуучу тондун жана башка акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапозондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот.

Тексттин татаал идеялык-тематикалык мазмунун, композициялык, поэтикалык түзүлүшүн көрсөтүүдө да жогоруда айтылып жаткан фонологиялык жана фонетикалык факторлор чоң роль ойноорун белгилеп кетүү шарт. Фонетико-фонологиялык каражаттар дагы эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болуп, **поэтикалык мазмунду ачып берүү үчүн негизги деңгээл болуп саналат. Биз белгилеп кеткендей, эпикалык жанрдын тыбыштык жактан уюшулушунун негизги көрсөткүчү болуп алардын тыбыштардын шайкештиги, эвфония гана эсептелбестен, андагы рифма, ритм, чыгарманы тыбыштык жактан айтууга жеңил, угууга жугумдуу болуусуна жетүүдө тыбыштардын ролу өтө чоң экендиги байкалат. Маселен, аллитерация көркөм чыгарманын архитектуроникасындагы тек гана орнаменталдык каражат катары кызмат аткаруу менен чектелбестен, ошону менен эле бирге чыгармада берилип жаткан ойду тереңдетүүнүн, андагы эмоционалдык чыңалууну, көңүл туйгу-маанайды туюндуруунун фоносемантикалык каражаты катары да кызмат аткарат:**

Калкка чачты тамамын	Share among poor people
Капырдын шагы сыныптыр	Heathens everywhere were shamed
Касташаары кан Коңур	And for that Konurbai may be blamed
Кара жердей кылыптыр	He had been beaten by Manas
Калкынын көөнү тыныптыр	All the Kyrgyz rejoiced by the fuss
[СК II 156]	[SK II 364]

Мында Көкөтайдын ашында Манас Коңурбайды жеңип, алган байгени кедейлерге таратып бергендеги эпизоддо аллитерациянын болгондугуна карабай, котормодо ал сакталган эмес:

Where have you been looking meanwhile
While that lion goes roaring around
Where can we find a high battle ground
Where we against him our spleen can release [SK II 364]

Англис тилиндеги мындай кубулуштар өтө сейрек деле кездешпейт, акындын тилинин өзгөчөлүгүн эске алып, аны берүүнүн жолдорун тапкан Волтер Мей эпостун адекваттуулугуна жетишүүгө аракет жасаганы көрүнүп турат.

Эпосто тыбыштык окшошууларды жаратуучу аллитерация, ассонанс, анафора, тавтология, эвфония, рифма, редиф сыяктуу формалар жыш учурайт. Ал айтылышы үндөш тыбыштардан, маселен, жаңылмачтарга тиешелүү да болуп кетет.

Эвфонияда - тилдин фонетикалык кулакка жагымдуу угулушуна арттыруунун ыкмалардын бири, ага ассонанс, аллитерация, тыбыштык кайталоолор кирет. Мындай ыкмалар, жогоруда айтылгандай, тексттин кулакка жагымдуулугун, угумдуулугун, айтуунун, эске тутуп калуунун жеңилдигин жана тексттин эстетикалык эффектисин арттыруунун натыйжалуу каражаттары катары фоностилистиканын, лингвистикалык поэтиканын жана котормо теориясынын алкагында каралган борбордук маселелердин катарында турат:

Эвфония- == 0000

Көкөтөйдүн көк туусу –а	Cokotoy's blue flag they raised -a
Которулду калкылдап –б	Soon it was floating out on high -б
Ырамандын ырчы уулу -а	Loudly Irchi began to cry ----б
Жар чакырды баркылдап –б	Которулбай калган

Бул саптардагы ыргактуулуктун толук берилбей калышы гана эмес, ушул саптардагы негизги ойдун айтылбай калышы да котормонун адекваттуу ишке ашырылбай калгандыгын көрсөтөт. Андан сырткары улуттук коллоритти көрсөткөн “жар салуу” деген салттын да которулбай калышы жогорудагы саптардын маанилеринин толук берилбей, ошондон улам түп

нускада которулушу принципалдуу зарылчылык аркылуу коштолгон тилдик каражаттар которулбай, натыйжада, котормо толук кандуу ишке ашпай калган.

Кептин тембри интонация аркылуу берилет, ал эми интонация болсо тембрди изилдөөдөгү эң бир негизги маселелерден болуп саналат. Интонация бүт дүйнө тилдерине тиешелүү болгон универсалдык кубулуш боло алат. Дүйнөдө интонация колдонулбаган монотондуу сүйлөгөн калк жок. Интонация кептеги просодиялык каражаттардын сегменттүү эмес бирдиги болуп саналат. Аларга интонацияны түзүүчү төмөнкү элементтер кирет: сөздүн же сүйлөмдүн мелодиясы, басым, тембр алардын созулушу, пауза, рим, рифмалар кирет. Интонация сүйлөмдү уюштурат жана баарлашууда анын кайсы типтеги баарлашуу экендигин көрсөтүп турат да сүйлөмдөрдү интонациялык тайпаларга болуп турат. Андан сырткары интонация сүйлөмдүн грамматикалык функциясын да көрсөтүп турат. Ар бир сөздөргө берилген интонация сөздөрдүн маанисин, синтагманы, супер фразалык каражаттарды уюштурууда интонациянын ролу чоң. Интонация төмөндөгүдөй:

1) интонациянын негизги функциясы: сөздөрдү, синтагмаларды, сүйлөмдөрдү, фразалык каражаттардын маанисин туура берүү;

2) интонациянын айырмалоочу функциясы. Сөздөрдү, сөз айкаштарын бирдей фонематикалык компоненттер менен берилген болсо, аларды айырмалоо, сүйлөмдөрдүн баарлашуудагы типтерин аныктоо үчүн, алардын ичине макул болуу, суроо, буйрук берүү, өтүнүч, түшүндүрүү ж.б.;

3) интонация эмоционалдык абалды көрсөтө алат: сарказм, таң калуу, тынчсыздануу, шок болуу, кубануу, ачуулануу, кызыгуу ж.б. ;

4) информациялык функциясы - маалымат берүүдө же жаны ой айтууда башка бирөөнүн көңүлүн буруу максатында да колдонулат, синтагмадагы негизги тон эмнеге көңүл бурулганын белгилөө;

5) интонациянын тексттик функциясы, анда маалыматтарды салыштырып же бир нерсе менен макулдашуунун түрүн көрсөтөт. Андан

сырткары, теле -радиодон маалымат берүүдө маалыматтын параграфтарын бөлүп берүүдө, өзгөчө спорттук жанылыктарды айтууда;

б) интонациянын психологиялык функциясы кепти сүйлөөдө жана аны туура жана так түшүндүрүү үчүн, оюн тереңирээк түшүндүрүп айтуу;

7) Интонациянын индексалдык функциясы-адамдын жеке инсандык өзгөчөлүгүн, баарлашуудагы айрым бир белгилүү болгон өзгөчөлүктөрүн , өздүк стилин да берүү;

8). Интонация, андан сырткары экстралингвистикалык факторлорду да көрсөтө алат. Б.а. адамдын жашын, жынысын, статусун, мүнөзүндөгү өзгөчөлүгүн, социалдык статусун, эмоционалдык абалды көрсөтүү кызматтарын аткарат.

Өзгөчө “Манас “ эпосуна жогоруда эстетикалык бүтүндүктү сактоо үчүн айтылган интонациялык релеванттуулуктардын баары тиешелүү экендиги талашсыз.

Ошондуктан эпостогу фонетикалык-семантикалык байланыштар эпикалык тексттеги композициялык каражат катары да, эстетикалык көрсөткүч катары да кенен талдоого алынышы шарт.

Орустун улуу окумуштуусу М. В. Ломоносов өзүнүн «Краткое руководство к красноречию» деген эмгегинде тыбыштар менен алардын маанилерини жөнүндө бир катар фактыларды белгилеп кеткен. Анын эмгектери аркылуу айтылган ойлор жогорку деңгээлдеги усулдук мааниге ээ болгон. Эпикалык чыгармаларда өзгөчө “Манас” эпосунда ар тыбыштын өз алдынча көрсөткөн милдеттери бар экендигин көрө алабыз. Бул түп нускада гана эмес англис тилине которулган чыгармада да көрүнүп турат. Которуу мезгилинде мындай көрүнүштөрдү таштап коюу эстетикалык табиятын жоготуу менен барабар болот. Манас эпосунда мындай фонетикалык каражаттардын көбүн көрүүгө болот. Бирок ошол ыкмалар кайсыл жерде болсо ошол жерден которууга мүмкүнчүлүк жок, бирок ошого алыс эмес жерге колдонуп, негизги көркөм каражат катары сактап калууга болот.

Эпикалык чыгармалардагы фонетикалык факторлор жөнүндө изилдөөчүлөрдүн бир кыйла олуттуу пикирлери бар, ошондуктан алгач аларга назар салуу зарыл.

Фонетикалык факторлордун ролу, тыбыш менен маанинин байланышы эпикалык тексттин жалпы мазмунунун көркөм эстетикалык контекстинде гана ачылыш зарылдыгы жөнүндө төмөнкү окумуштуулар сереп салышкан Аларга: Жирмунский (1975, 1977), Шмелев (1964), Кожевникова (1964), Кожевникова (1984), Гончаров (1973), Черемисина (1981), Лотман (1972), Якобсон (1987), Донецких (2005) ж.б. кирет. Башка маданияттагы тилдерде поэтикалык фонетика же лингвопоэтиканын негиздери катары кыргыз тилине жеткиликтүү изилдене элек. Лингвостилистикалык маселелер боюнча проф. Б.Усубалиевдин эмгегинде (1994) лингвостилистиканын аспектисинен кеп козголуп кеткени болбосо, көркөм тексттин поэтикалык семантикасы, поэтикалык фонетикасы, поэтикалык синтаксисинин жана поэтикалык морфологиясынын (грамматикасынын) маселелери боюнча ар тараптуу, терең мүнөздөгү изилдөөлөр жүргүзүлө элек. Өзгөчө, поэтикалык фонетикага, тактап айтканда, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна жана шөкөттөлүшүнө байланышкан маселелер актуалдуу маселелердин катарында калууда.

Көрсөтө кетүүчү дагы бир жагдай: адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу-методикалык эмгектердин көркөм чыгарманын тили, ыр түзүлүшү боюнча бөлүмдөрүндө, изилдөөчүлөр К. Рысалиевдин, Б. Керимжанованын кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча эмгектеринде поэтикалык тексттердеги аллитерация, ассонанс, уйкаштыкка байланыштуу маселелердин тегерегинде сөз болгону менен, алар чыгарманын сырткы формасына жана композициялык түзүлүшүнө гана байланышта, техникалык мүнөздөгү көрүнүштөр катары формалдык мүнөздө гана талдоого алынган. Ал эми көркөм тексттин жалпы мазмуну менен байланышы, көркөм-эстетикалык маанисин ачып берүүдөгү ролу сыпаттоого алынбай калган. Ошондуктан биздин ишибиздин алдына коюлган милдеттеринин бирин көркөм тексттеги

фонетикалык факторлордун ролун жана маанисин, фонетикалык-семантикалык байланыштарды талдоо түзөт.

Көркөм тексттердин түрдүү типтеринин фонетикалык жактан уюшулушу түрдүүчө көркөм-эстетикалык милдет аткарып, семантикалык карым-катышы ар кыл деңгээлде жана багытта болорун белгилей кетүү жөндүү. Алсак, фольклордук чыгармаларда, асыресе, дидактикалык жанрга кирген жаңылмачтардын түзүлүшүндө фонетикалык маселелер өзгөчө актуалдашаарын белгилөөгө болот:

[CO III 33]

Балтыр этиң толо элек,
Балбан күнүң боло элек,
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөөр күнүң боло элек.

[SO III 212]

You are too young, your muscles not hard,
You have not yet sufficient strength,
And your heart would give out at length!
Your time is not ripe for combat now.

Бирок жаңылмачтардын фонетикалык жактан уюшулушу сырткы эффект, формалык гана көрсөткүч эмес, ал түздөн-түз мазмун-маани менен байланыштуу. Ошондуктан жаңылмач тыбыштык жактан окшош, жакын, уйкаш бирдиктердин жөн гана удаалаштыгы, жыйындысы эмес, белгилүү бир мазмунга ээ, белгилүү бир маалыматты туюнткан, көркөм-эстетикалык жактан кунарлуу текст болуп саналат. Табышмактарда, макал-лакаптарда, балдар ырларында да фонетикалык көрүнүштөрдүн ролу жана мааниси даана байкалып турганын танууга болбойт. Ал эми көлөмдүү фольклордук чыгармаларда да фонетикалык жактан уюшулуш жана шөкөттөлүш акыркы орунда турган факторлордон эмес. Бирок кыргыз филологиясында бул өңүттөгү системалуу изилдөөлөр азырынча колго алынбай жатканы өкүнүчтүү.

Арийне, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна ашкере маани берип, аны көркөм тексттин эң негизги өзгөчөлүгү, белгиси катары абсолютташтыруу да туура эмес. Тыбыштар, тыбыштык комплекстер, тыбыштык позициялар, тактап айтканда, тигил же бул тыбыштын белгилүү

бир позицияда жайгашуусу аркылуу гана сөз өнөрүнүн үлгүсүн, көркөм текстти жаратуу мүмкүн эмес.

Экинчи жагынан, тигил же бул тыбыш, тыбыштык комплекс өз бетинче туруп, эч кандай мааниге ээ боло албайт. Эгер тыбыштар табиятынан кандайдыр бир мааниге, кандайдыр бир семантикага ээ болсо, бир эле тыбыш же тыбыштык комплекс ар түрдүү сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүндө колдонулмак эмес.

Үчүнчүдөн, көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун маанисин тигил же бул тыбышка, болбосо, тыбыштык комплекске карата пайда болгон индивидуалдуу, субъективдүү психологиялык ассоциациялардын, элестердин негизинде гана аныктап-талдоо да объективдүү жыйынтыктарды бере албайт.

Алсак, тилдеги тыбыштардын ар бири өз алдынча көркөмдүк мааниге ээ, мисалы, *а* тыбышы мейкиндиктин элесин же баатырлыкты, ал-күчтү туюндурат; тилдеги тыбыштарды «назык» (*и, е, г, л* ж.б.) жана «орой» (*у, о, к, ч* ж.б.), «күчтүү» (*а, т, п* ж.б.) жана «алсыз» (*щ, и, ъ, н* ж.б.), «күңүрт» (*ё, щ, ш, ч* ж.б.) жана «жарык» (*а, ж, ы, с* ж.б.), «бейпил» (*б, л, э, и* ж.б.) жана «тынчы жок» (*у, ч, с, р* ж.б.) деп бөлүштүрүүгө болот деген сыяктуу пикирлерде көбүнесе субъективдүүлүк үстөмдүк кылат. Анткени бирөөлөр «назык» же «жарык» деп эсептеген тыбыш башка бирөөлөр үчүн «орой» же «күчтүү» болушу ыктымал.

Демек, мындайча бөлүштүрүүлөр, анын негизинде фонетикалык бирдикке жана көркөм текстке мүнөздөмө берип, талдоо жүргүзүү жалаң гана субъективдүү ассоциацияларга негизделген жеке мүнөздөгү бүтүмдөргө алып келиши мүмкүн.

Ырас, тилдеги тыбыштар өз алдынча кандайдыр бир мааниге ээ же кандайдыр бир маани менен байланышта болбосо да, музыкадагы ноталар сыяктуу эле, тыбыштардын жардамы менен белгилүү бир эмоционалдык-эстетикалык таасир жаратууга болот. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү ошол сөздүн маанисине жараша кандайдыр бир психологиялык-эмоционалдык жүк көтөрөрүн таптакыр жокко чыгара албайбыз. Сөздөрдүн тыбыштык тутуму

сүрөттөлүп жаткан түшүнүк менен ассоциативдик байланышта болуп, кээде ошол предметтин тыбыштык образын да берет.

Буга конкреттүү мисал катары «күкүктү» же «тоңкулдакты» келтирүүгө болот. Же болбосо, «шаркыратма» жана «булак» деген сөздөрдүн фонетикалык жактан уюшулушуна ылайык эки башка эмоционалдык-психологиялык ассоциация пайда болот: *ш*, *р* тыбыштары өздөрүнүн акустикалык касиеттеринин негизинде үзгүлтүксүз кыймылды жана күчтүү добушту туюндурууда олуттуу кызмат өтөгөн. Ал эми «булактын» фонетикалык жактан уюшулушуна катышкан тыбыштар *ш*, *р* тыбыштары сыяктуу акустикалык мүнөзгө ээ болбогондуктан, шаркыратманын элесин бере албайт. Тыбыштарды жогоркудай «назык», «күчтүү», «алсыз», «жарык» ж.б. деп бөлүштүрүүнүн объективдүү негизге ээ эместигине төмөнкүдөн да ынанууга болот: андай бөлүштүрүүгө ылайык, «шаркыратма» жалаң «күчтүү» тыбыштардан, ал эми «булак» жалаң «алсыз» тыбыштардан турушу керек эле. Бирок тилдеги бирдиктер фонетикалык жактан мындай принцип боюнча уюшулбастыгы белгилүү.

Эске ала кетүүчү дагы бир жагдай. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен маанинин ортосунда байланыш бар экенин четке какпастан туруп, тигил же бул тыбыштарга карата пайда болгон кандайдыр бир эмоционалдык-психологиялык жана предметтик ассоциациялар ар башка тилдерде ар түрдүүчө болорун да көңүлдөн чыгарбоо зарыл. Экинчи жагынан, түрдүү тилдердин фонетикалык системалары айырмачылыктарга ээ экени да илимде аныкталган. Ошого байланыштуу, изилдөөчү Г. Шенгелинин төмөнкүдөй суроосун: «Япон тилинде «Л» тыбышы таптакыр жок, демек япон тилинде назиктикти берүүгө болбойбу? Же тескерисинче, эстон тилинде «Л» тыбышы өтө жыш колдонулат, бул болсо, эстондор абдан назик жана сезимтал дегенди билдиреби?» [Шенгели, 1960: 263] орундуу деп эсептөөгө болот.

Чындыгында эле, мисалы, кытай тилинде «Р» тыбышынын жоктугу башка тилдерде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде аталган тыбышка байланыштуу жаралган психологиялык-эмоционалдык тирдөгү

ассоциациялар кытай тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде таптакыр орун албайт деп жыйынтык чыгарууга негиз болбойт. Демек, ар башка тилдердеги көркөм тексттерде фонетикалык факторлор мыйзам ченемдүү түрдө формалык, композициялык, семантикалык мааниге ээ болсо да, бардыгына бирдей универсалдуу принцип, критерий, фонетикалык-семантикалык байланыш болушу мүмкүн эмес.

Эпикалык тексттеги фонетикалык факторлор өз алдынча, обочолонгон мүнөздө эмес, тексттин семантикалык жана композициялык түзүлүшү менен байланышта гана талдоо зарылдыгы белгиленип кетти. Тыбыштар лексика-семантикалык бирдиктин (сөздүн) курамында орун алып, функционалдык жактан актуалдуу мүнөзгө ээ болот. Демек, тыбыштын жайгашуу, жыштык, айкашуу же позициялык өзгөчөлүгү сөзгө көчөт. Муну менен көркөм текстте сөздөр тыбыштык түзүлүшү боюнча белгилүү бир топторго биригип, өз ара байланышка киришет. Тилдеги стандарттуу, табигый семантикалык байланыштар татаалдашып, адатта эч кандай байланышка ээ болбогон бирдиктер көркөм текстте өзүнчө маанилик топторду, семантикалык талааларды пайда кылышат. Айрым учурларда фонетикалык түзүлүшкө негизделген байланыштар грамматикалык (синтаксистик) байланыштардан да күчтүү болуусу мүмкүн. Муну менен көркөм тексттеги фонетикалык факторлор да маанилик байланыштарды түзүүгө катышкандыктан, фонетикалык-семантикалык байланыштардын шексиздиги тууралуу айтууга болот.

Калкка кабар берүүгө

Качантан бери сакталуу,

Карыздын зору бул болду

Кутулалык калалык. [СК 2930, 79]

Long since has had no exercise there

So that the folk should get to know

Of our memorial feast also

Let us make some use of him. [SK 2930 I 261]

Туп нускадагы аллитерация берилбей калган, себеби берүүгө мүмкүн болбой калган. Мындай көрүнүштөргө карабастан кайсыл бир учурларда аллитерация сакталып калат :

Мааникер атты мингизип
Бадана тонду кийгизип
Жалган дүйнө жүзүнө,
Баардык журтка билгизип. [СК]

Көркөм тексттердин уюшулушундагы фонетикалык каражаттардын ролу абдан чоң.

Поэтикалык тил жана көркөм текст берилген элементтердин, системасы жана ошол тилдик бирдиктердин ортосундагы карым-катышын көрсөтөт, байланыштардын системасы жана үчүнчүдөн, ошол элементтер, бирдиктер жана алардын ортосундагы карым-катыш, байланыштардын көркөм бүтүндүктү түзүүдөгү системасы катары каралышы керек. Изилдөө объектиси менен предметин системалык принциптин негизинде талдоонун жоболору, критерийлери, баскычтары профессор С. Ж. Мусаевдин эмгегинде кеңири изилдөөгө алынган [Мусаев, 2000: 28-48]. Аларды кайра кайталоонун зарылдыгы жок деген ойдобуз.

Белгилеп коюучу жагдай, изилдөөнүн системалык принциби «тилдик тигил же бул кубулуштун, фактынын жеке алынган өзгөчөлүгүнө эмес, анын өзүндөй гомогендик (бир типтеги) жана гетерогендик (ар башка типтеги) кубулуштар, фактылар менен болгон өз ара карым-катышына, ырааттуу, туруктуу өз ара байланышка, алардагы координативдик, субординативдик өзгөчөлүктөргө, аналитика-синтетикалык касиеттерге, статикалык-динамикалык процесстерге, синтагматикалык, парадигматикалык мамилелерге, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө өзгөчө басым коюу менен, объектини бүтүн система катары изилдейт» [Мусаев, 2000: 29].

Системалык принципке ылайык, поэтикалык тил жана көркөм текст өздөрүнүн элементтерине, компоненттерине, структуралык бирдиктерине карата система катары каралышы, ал эми системаны уюштурган элементтер,

компоненттер анын ички түзүүчүлөрү катары милдет аткарышы керек. Адатта, изилдөө объектисинин жана предметинин табият-маңызын аныктоо, иликтөө алардын түздөн-түз байкап билүүгө мүмкүн болгон (эмпирикалык) элементтерин, касиет-белгилерин, жактарын ачып берүү жана объектинин же предметтин өзүн материалдык субстанция иретинде кабыл алуунун негизинде ишке ашырылат. Тактап айтканда, системалык принципте изилдөө материалдык негизге таянуу менен жүргүзүлүшү зарыл. Бул процесс жөнөкөй материалдык субстанциядан татаалына, системадагы баштапкы, жөнөкөй материалдык элемент менен карым-катыштардын баштапкы деңгээлинен улам жогорку деңгээлдеги элемент-компоненттерге, карым-катыштарга карай жүргүзүлүшү талапка ылайык.

Тилдин эң жөнөкөй, баштапкы элементи – тыбыш. Тил илиминде тилди системалык жана структуралык багытта изилдеп-үйрөнүү фонетикалык деңгээлден башталган сыяктуу эле, поэтикалык тилди иликтеп-талдоо да андагы баштапкы элементтерди жана аларга байланыштуу факторлорду, көрүнүштөрдү талдоодон башталышы керек. [Ш. Кадырова] Поэтикалык тилде баштапкы элемент болуп тыбыш, сөздө орун алган тыбыш эсептелет да, алардын негизинде келип чыккан эвфония, тыбыштык кайталоолор, тыбыштык уюшулуунун ыкмалары – аллитерация, ассонанс, уйкаштык, ошондой эле паронимия маселелери поэтикалык фонетиканын маселелерин түзөт.

Мында лексикалык жана грамматикалык каражаттар сыяктуу эле, фонетикалык факторлор да эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болот, башкача айтканда, фонетикалык формалык башталма поэтикалык мазмунду ачып берүүнүн бир баскычы катары кызмат аткара алат.

Адатта, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушунун негизги критерийи болуп тыбыштык жактан шайкештик, эвфония гана эсептелиши керек деген көз караш орун алып келе жатат, башкача айтканда, көркөм текст тыбыштык жактан айтууга жеңил, угууга жугумдуу түрдө уюшулушу керек

[Сорокин, 1960]. Мындай көз караштар боюнча: Алгачкы контексттерге салыштырмалуу, акыркы контексттердин фонетикалык уюшулушу тилге өтө жатык, шыдыр, кулакка жугумдуу мүнөзгө ээ болбошу алардагы фонетикалык факторлордун ролун нейтралдуу же терс позициядан баа берүүгө негиз боло албайт. Демек, көркөм тексттеги фонетикалык факторлордун ролун жалаң гана эвфония, тыбыштык жактан шайкештик, үндөштүк менен чектөө туура эмес.

Ырас, эстетикалык бүтүндүк деп саналган көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушу да эстетикалык түргө ээ болушу зарыл. Бирок формалык гана башталма, сырткы таасирдүүлүк фонетикалык көрүнүштөрдүн негизги милдетин түзбөйт. Ал, сөзсүз, тексттин же контексттин маани-мазмуну менен биримдикте каралышы керек. Көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушу, биринчиден, мазмун менен байланышта каралганда жана экинчиден, эстетикалык мүнөзгө ээ болгондо гана мааниге ээ боло алат. Ошондуктан фонетикалык-семантикалык байланыштар көркөм тексттеги композициялык каражат катары да, эстетикалык көрсөткүч катары да кеңири аспектиде талдоого алынышы талапка ылайык.

Көркөм чыгармачылыкта тыбыштарды атайын тандап колдонуу жана алардын семантикасы чагылдырып-сүрөттөөдө олуттуу мааниге ээ экенин «Манас» эпосунан да көрүүгө болот:

Керилтип жерге тийгизип,

Кыздарга кымкап кийгизип.

Кызыл кымкап этегин,

Кыйгачтап жерге тийгизип. [СК I: 145]

Trail her lengthy robes in the dirt!

Let no maid in red velvet attired

Or in Robes of brocade ,as desired

Just go dancing and prancing about [SK I: 294]

Аллитерациянын ордуна ассонанс басымдуулук кылап кеткенин көрдүк.

Аллитерация- лат. al — кошо, карай, littera — тамга) — ырда (айрым учурда кара сөздө да) сөз башында же ортосунда деле бирдей үнсүз тыбыштардын кайталанып айтылышы. Аллитерация дүйнө элдеринин көркөм сөз өнөрүндө кеңири тараган. Ал эми «Манас» эпосун алып карай турган болсок, аллитерациянын түрлөрүн байкоого болот, анда саптардын башында, ортосунда жана аягында да жолуктурууга болот. Саякбай Каралаевдин вариантында сөз башындагы аллитерация көбүрөөк байкалса, Сагымбай Орозбаковдун вариантында саптардын аягындагы аллитерация басымдуулук кылат:

Бөлүнгөн Жакып байкуштун,

Бөдөнөдөй көзүнөн,

Бөлөк-бөлөк жаш кетип,

Карагаттай көзүнөн,

Камчы бою жаш кетип....

[CO I 41]

From the quail-like eyes,

Of poor Jakyp, who was torn apart,

Drops of **tears streamed** down,

From his black-currant eyes,

Streamed tears the length of a whip.

[WM I 45]

Бул саптарды которууда англис тилинде аллитерация берилбей калгандыгына карабастан, универсалдуу түшүнүктөрдүн негизинде сөзмө-сөз которулган жана негизги ой туура берилип, саптардын баштарында аралаш аллитерация орун алган:

Күмүш кемер курчанып,

Күркүрөгөн эрендин,

Күндөй бетин нурчалып.

[CO I 157]

All stroked their beards, no word advanced

Each at the other glumly glanced,

Nothing was there that they could say.

[SO I 157,34]

Көкөтөйдүн ашы деп

Көп адамдар уксун деп,

Байгеге күлүк алсын деп,

Байдасын көрүп калсын деп.

Ал эле болсо немеңе,

Сайышка киши салсын деп,

Кагышка каапыр, мусулман

More memorial feasts let there be,

Let all my folk remember who dies,

Let the first horse home win the prize!

Let the winner make use of it then,

But that won't be enough for them-

Let them arrange a tourney on view,

Heathen and Musulman jousting too.

Кай жыкканы алсын деп,
Күрөшкө балбан чыксын деп,
[СК 2930:79]

Let the one who survives take the prize,
Let there be wrestling matches likewise,
[W.M.2930 I 261]

Аллитерациянын котормодо берилип калышы контекстеги “буйрук ыңгайдагы этиштин + деп ” менен кошо берилиши себеп болуп олтурат. Мындай маанини берүү үчүн англис тилинде буйрук ыңгайды берүү үчүн атайын грамматикалык конструкция бар “let smb do smth”, ошонун негизинде котормодо да аллитерация менен берүүгө шарт түзүлдү. Мында дагы негизги ой так берилген, англис тилиндеги “jousting” деген сөз грек маданиятындагы эки баатырдын же адамдын ат үстүндө кылыч кармап эрөөлгө чыгышын түшүндүргөндүктөн, аны эр сайыштын жарым-жартылай маанилик аналогу катары эсептөөгө болот. Ал эми ушул эле бөлүктөгү “каапыр” деген сөздү дагы динге ишенбеген адам катары көрсөтөт. Кыргыз тилиндеги “эр сайыш ” jousting - деген сөздү кайрадан колдонуунун ордуна жалпыланган “a tourney on view” деп кошумчаланган, б.а котормодогу жалпылоо - генерализация ыкмасын падаланылган.

Кызыл чок кытай журтунан,
Көпөс деген бар балбан,
Көрсөсүн алып колуна,
Күндөй болуп күркүрөп [СК 14, 65/2360]
From the Kitais, with red – tassed caps
One strong man, by name Kunnes
Holding his club began to curse
Like the rumbling thunder he roars. [SK 15, 72/2360]

Бул мисалда эпитет «*кызыл чок*» деген сөз кытайларга карата айтылып алардын көптүгүн жана татыктуу душман экендигин эпитеттин жардамы менен берилип жатат. Ал эми котормочу Walter May кыргыз эли менен кытай элинин эзелтеден берки мамилесин, тарыхын, кыргыздардын маданий жана социалдык турмушун толук түшүнбөгөндүктөн, котормо адекваттуу

берилбей калган. Кыргыз тилинде “кызыл кыргын” кандуу согуш деген маанини берет. Бул бөлүктө аллитерация такыр эле сакталган эмес.

With greatest strength ring the bell,

Чабандес эңиш эңсин деп, Let there be grappling on horseback as well.

Дүнүйөдөгү өнөрпоз Let all the boldest, most skillful men,

Түк калбай бары келсин деп. Come and show their prowess again.

[CO III 33]

[SO III 212]

Кыргыз эпосу “Манас” ассонанс, диссонанстарга бай экендигин айтпасак деле белгилүү. Бирок алардын котормодо дал өзүндөй сакталышы – чоң маселелердин бири. Уолтер Мейдин котормосунда да сөз болуп жаткан параметрлер толук сакталган эмес.

[CO III 33]

[SO III 212]

Балтыр эти толо элек,

Up till now his muscles are not whole,

Балбан чагы боло элек,

Time is not ripe yet for knightly deeds,

Умтулуп уруш сала элек,

In real war customs he has not seen,

Уюган чаңга кире элек,

Dust of battle is not filled his eyes.

Уруштун ыгын биле элек,

Not a knight get-thought he tries!

Ушу күндө тартпасаң,

Still he is not hard real battle-cries,

Урушуп аны жутпасаң.

Wiles of war he cannot surmise.

Балтыр этиң толо элек,

You are too young, your muscles not hard,

Балбан күнүң боло элек,

You have not yet sufficient strength,

Жүрөк этиң толо элек,

And your heart would give out at length!

Жүткүнөөр күнүң боло элек. Your time is not ripe for combat now.

Жез оймоктун ыктуусу,

Канчасынын мыктуусу,

Кыз төлбашы улуусу,

Кыздарынын сулуусу

Он эки кыздын кенжеси,

Кудайдын сүйгөн пендеси,

Карасурдун сулуусу,

Бусурмандын нурдуусу,
Узун чачтын тазасы,
Ургаачынын баашасы.

Мындан аллитерация менен ассонанстын эпосто бирге келгенин байкоого болот. Жыйынтыктап айтканда, эпосто фонологиялык каражаттардан тышкары, фонетико - фонологиялык каражаттардын да фоносемантикалык жана орнаменталдык кызмат аткаргандыктарын келтирилген үзүндүлөрдөн даана байкоого болот:

Супсулуунун өзү экен,
Жыла сүйлөп **шыңк** этип,
Акыл толгон кези экен,
Он алты жарым жашы бар,
Олоңдой карачачы бар,
Сары алтындай түймөдөй,
Келишкен кара кашы бар.
Аркасы кайкы, аркар төш,
Айчырайлуу бото көз.

One of the lovelies!maiden there
Ringingly,singingly,so she speaks,
In her mind the truth she seeks,
Now she's sixteen-and -half years old,
Long, thick plaits, neath a hat of gold,
Like a button-hole loop,arched back,
Are her beautiful brows of black.
Moonlike face, soft-camel eyes,
Features radiant, rosy likewise.

[SO II 11430]

Көңүлү сылык, пейли кең,
Төрт тарабы болгон тең,
Жылдызы ысык, жылуу сөз,
Чырагы жарык, жоодур көз.
Алача моюн, түймө баш,
Акылга терең, боору таш,
Ойротто жок уз болсун,
Ою терең кыз болсун!

One polite, and liberal withal,
One who is gifted everything,
One pleasant-tongued, with words which sing
One pale-faced, with lanquid eyes,
One slim-necked, fine-headed likewise,
One with character firm, and deep mind
One with fine brow, long plaits behind,
Such a young maiden, in such a guise!

[CO 11210 II 247]

Англис тилиндеги грамматикалык даяр конструкцияларды орундуу пайдалануу которуу процессин жеңилдетет жана алар ойду так жана даана туюнтуунун каражаттарынын бири катары кызмат аткарышат. Маселен,

англис тилиндеги “One + who is ”? “ One+ adjective (simple? Complex. Compound adj)” өңдүү конструкциялар ойду таамай туюнтуунун атайын даяр формалары экендиги белгилүү.

Кандай гана эпикалык текст болбосун, ал белгилүү бир коммуникациялык милдетти аткарат. Ал эми жогоркудай “ let” деген «лексикалык бирдик» аркылуу түзүлгөн тексттеги сүйлөмдөрдүн маанилик жүгү байкалбаган, тек гана форманы сактоого багытталгандыгы көрүнүп турат.

Эпикалык чыгармаларда аллитерация фонетикалык деңгээлдеги эң негизги каражат болуп саналат, ошондуктан аны котормодо берүү да негизги маселелерден болуп саналат. Жогоруда берилген сүйлөмдөрдө аллитерация

“К” тамгасы менен берилсе, англис тилине которулганда аллитерация “Л” тамгасы менен берилип жатат. Мындай формалык шайкештикти котормочунун адис катары чеберчилигинин жогорку деңгээлинин көрсөткүчү катары баалоого болот. Ошого карабастан шайкештиктин мындай үлгүлөрү туруктуу сактала берген эмес, анткени түп нуска менен котормону салыштыра келгенде, айрым бир учурларда аллитерациянын сакталбай калышы да сейрек көрүнүш эмес:

Периден эмес, кайыштан,
Сиркедей бузук жери жок,
Акылга дыйкан, өзү уз,
Ааламга келбейт мындай кыз.

Алмамбет алгачкы жолу Аруукени көргөндөгү сүрөтөөсү:

Туурук таман, тулга бет,	Face like a trivet, or even worse,
Карасы казан көөсүндөй,	Black were her features, black as soot,
Карап турсаң мүнөзү,	Such for him she put on a look,
Кадимки чордун өзүндөй,	Just as hard as an old dry corn,
Таш тулгадай бети бар,	face like a hearth-stone, black and worn,
Таар каптай эти бар,	Body just like a sagging sack,
Түйүлгөн жаман кашы бар,	Hair in disorder hung down her back,

Деңгенедей башы бар,	Brows a frown, and darkly knit,
Жыйырмадан ашык жашы бар,	Head on her shoulder barely could sit.
Таманы төөдөй буту бар,	Well over twenty, it seemed was she,
Сансыраган жыты бар.	Just like a camel's her feet seemed to be.
[CO 14840 II 649]	Some aroma from her arose.

Бирок келтирилген үзүндүдө аллитерация кубулушунун котормодо сакталбай калышынын объективдүү себептерин да эске алуу зарыл. Бул жагынан алганда, котормо окумуштуулар тарабынан дайыма пайда болуп турган стандартсыз маселелерди чечүүдө форма менен мазмундун күрөшү токтобогон эвристикалык илим тармагы катары сыпатталат.

Эпикалык чыгармада ар бир тыбыш эстетикалык, эмоционалдык таасирди психоэмоционалдык абал менен маанай-көңүл туйгуну туюндурууда фоносемантикалык кызмат аткара тургандыгы жогоруда келтирилген үзүндүлөрдүн мисалында ар тараптуу талданды. Бирок көркөм чыгарманын тилдик материалынын тыбыштык өзгөчөлүктөрүн, атап айтканда, эвфониялык өзгөчөлүктөрдү котормодо сакталышына байланыштуу бири экинчисин танган көптөгөн көз караштар айтылып келет. Айрым окумуштуулар түп нусканын мындай өзгөчөлүгүн сактоонун мүмкүн экендигин айтышса, айрымдары мүмкүн эместигин белгилешет. Биздин жеке пикирибизде, түп нусканын фоносемантикалык өзгөчөлүктөрүн толук сактоо мүмкүн эмес, бирок түп нуска тексттеги, асыресе, көркөм чыгармалардагы эмоциялык эффектини жараткан фоносемантикалык каражаттарды жарым-жартылай сактоого болот, бирок анын түп нускадай толук сактоонун ишке ашпастыгы объективдүү көрүнүш катары бааланышы керек. Мындай жагдай котормонун салыштымалуу мүнөздү алып жүргөн, кеп ишмердүүлүгүн репродуктивдүү түрү экендигин айгинелейт. Б.а., котормо тилдик репродукцияны түшүндүргөндүктөн, мындан репродукция, б.а., көчүрмө эч убакта түп нусканын деңгээлиндей боло албайт деген логикалык жыйынтык чыгат.

Тыбыштык шайкештикти, үндөштүктү берүү эпикалык чыгарманын гана эмес поэзиянын да негизги максаты, мазмуну жана белгиси катары

эсептесек болот. Көпчүлүк учурда семантикалык-мазмундук мааниге ээ болгон эпикалык чыгармалар тыбыштардын өз ара үндөштүгү, шайкештиги чыгармага өзгөчө форма гана эмес анын маани-маңызын толуктап тураары жогоруда белгиленди.

Тыбыштардын же тыбыштык комплекстердин көркөм-эстетикалык, поэтикалык, композициялык маанисин жана семантикасын, «ички формасын» изилдөө эпикалык чыгармалардын өзгөчөлүгүн көрсөтүү менен андагы фонетикалык факторлордун ролу, тыбыш менен маанинин байланышы көркөм эпикалык тексттин жалпы мазмунунун, көркөм-эстетикалык бүтүндүгү контекстинде гана ачылышы зарыл экенин белгилөө шарт. Ошону менен *эле* бирге, айрым учурларда тигил же бул тыбышка, тыбыштык комбинацияларга карата пайда болгон эмоционалдык-психологиялык, образдык ассоциацияларды изилдөө менен андагы өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү зарыл экендиги Жирмунский (1975, 1977), Шмелев (1964), Кожевникова (1964), Кожевникова (1984), Гончаров (1973), Черемисина (1981), Лотман (1972), Якобсон (1987), Донецких (2005) өңдүү бир катар окумуштуулар тарабынан белгиленген. Аты аталган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде көркөм тексттин фонетикалык жактан уюшулушуна, шөкөттөлүшүнө байланышкан түрдүү маселелер талдоого алынып, тексттин мазмунун, подтексттик жана концептуалдык маалыматтарды ачып берүүдө фонетикалык факторлордун ролун аныктоо аракети көрүлгөн. Ал эми кыргыз тил илими жаатында эпикалык чыгармалардын фонетикалык, фонологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен, аларды которуунун жолдорун аныктоого багытталган изилдөөлөр аз экендиги белгилүү, ал эми сөз болуп жаткан өңүттө эпикалык тексттерди изилдөөгө алиге чейин колого алына элек десек жаңылышпайбыз.

Ошентсе да бул маселе боюнча, атап айтканда, фонетикалык стилистика жаатында изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын ичинен Т.Аширбаевдин ысымын атоого болот. Мындан тышкары, көркөм тексттин тили, композициялык курулушу, поэтикасы боюнча изилдөөлөр, негизинен, салттуу көркөм сөз каражаттары же троптор менен фигуралардын мисалында,

саналуу гана лингвостилистикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Маселен, көркөм тексттин тили лингвистикалык аспектиден изилдөөдөгө алынган эмгектер катары С. Өмүралиеванын эмгектерин [1999, 2002], жана Б. Усубалиевдин эмгегин [1994] атоого болот.

Ал эми жогоруда белгиленгендей, көркөм тексттин поэтикалык фонетикасы, асыресе, эпикалык чыгармалардын тилинин лингвопоэтикасынын, лингвостилистикасынын өзөктүү маселелери, ошону менен эле бирге эпостордун аткарылышында фонациялык каражаттардын психоэмоционалдык табиятын ар тараптуу изилдөө колго алына электигин бса белгилөө зарыл. Өзгөчө, поэтикалык фонетикага, тактап айтканда, көркөм тексттин тыбыштык жактан уюшулушуна жана шөкөттөлүшүнө байланышкан маселелер чети оюлбай жаткандыгы А. Абдыкеримова тарабынан айтылган [Абдыкеримова, 2017].

Мындан сырткары, А.Оморовдун эмгегинде поэтикалык тексттерде тыбыштардын фоностилистикалык каражат катары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө, дабыш кооздугун уюштуруудагы поэтикалык ыкмаларга тиешелүү айрым маселелер акын Жолон Мамытовдун поэзиясынын мисалында талдоого алынган [Оморов, 2002]. Белгилей кетчү жагдай, түп нусканын тыбыштык турпатындагы фоносемантикалык ролду аткарганэлементтерди бир тилден экинчи бир тилге которуунун теориялык жана практикалык маселелерине арналган изилдөөлөрдүн жокко эсе экендигин эске алуу менен, айтылып жаткан маселенин актуалдуугун дагы бир жолу бегилөөгө болот.

Фонетикалык каражаттардын актуалдашып, жогоруда белгиленгендей, фоносемантикалык кызмат аткаруусуна байланышкан изилдөөлөргө К. Рысалиевдин, Б. Керимжанованын кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча эмгектерин киргизүүгө болот. Аты аталган окумуштуулардын эмгектеринде поэтикалык тексттердеги аллитерация, ассонанс, уйкаштыкка байланыштуу маселелер текстин композициялык компоненти катары гана каралып изилденген. Ошондуктан биздин ишибизде

эпикалык тексттерди которуудагы фонетикалык каражаттардын ролун көрсөтүү менен, алардын которуу ыкмаларына көңүл бөлүү, фонетикалык факторлордун ролун жана маанисин, фонетикалык-семантикалык байланыштарды талдоо максаты коюлган.

Эпикалык тексттердин фонетикалык жактан уюшулушу жана алардын түрдүү көркөм-эстетикалык милдет аткарып, семантикалык карым-катышы аркылы деңгээлде жана багытта болот. Ал эми аларды котормодо сактап берүүгө болгон аракет дайыма эле оң натыйжа бере бербейт, ошону менен бирге теориялык жана практикалык мүнөздөгү бир катар кыйынчылыктар менен коштолот.

Эпикалык чыгармадагы тыбыштардын кайталанылышы негизги фонетикалык фактор болуп саналат. Алар фонетикалык жактан уюшулушу сырткы эффект, формалык гана көрсөткүч болбостон, эпикалык чыгармалардын мазмун-маани менен байланыштуу экендиги алардын фоностилистикалык, фоносемантикалык кызматтары аркылуу түшүндүрүлөт. Андыктан фонетикалык каражаттардын аталган кызматтарын башка тилде кайра жаратуу которуу процессиндеги эң татаал татаал маселелердин катарында тураары окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип келет. Анткени түп нуска тексттин тулкусундагы тилдик каражаттардын которулушунда алардын предметтик, материалдык мазмунун толук кандуу берилишинин маанилүү экендиги талаш туудурбайт. Бирок, ошону менен эле бирге, предметтик, материалдык маани кандай тилдик каражаттар аркылуу берилип жаткандыгы, алардын тыбыштык түзүлүшүнүн көркөм орнаменталдык кызмат аткарышы, тексттеги көңүл туйгу, маанай, маселен, лирикалык субъектинин психоэмоционалдык абалынын туюндурулушунда тыбыштардын акустика-артикуляциялык касиетинин аткарган кызматы да принципалдуу мааниге ээ.

Мындай, бир караганда, түп нусканын “сырткы” турпатына гана байланыштуудай сезилген параметрлердин котормодо толук кандуу сакталып берилишин тескөөгө алуучу формалык-эстетикалык эквивалентүүлүк түп

нуска менен котормонун ортосундагы шайкештиктин деңгээлин аныктоодогу негизги талаптардын катарында тураарын да кошумчалоого болот.

Демек, эпикалык чыгармалардагы жогоруда сөз болгон фонетикалык каражаттардын ролу жана мааниси чыгарманын мазмунунун бүтүндүктө берилишинде аткарган фоностилистикалык, фоносемантикалык, эмоционалдык-эстетикалык таасир жаратуу кызматтары аркылуу аныкталат:

Жармы жалган жармы чын

Жаралгандын көөнү үчүн

Көбү жалган көбү чын

Көрүнгөндүн көөнү үчүн. [СК № 4760 III:409]

Келтирилген мисалдан көрүнгөндөй, үзүндүдө аллитерация, тыбыштык турпаты бирдей сөздөрдүн кайталанышы сыяктуу каражаттар орун алган. Тыбыштар, тыбыштык комплекстер, тыбыштык позициялар, тактап айтканда, тигил же бул тыбыштын белгилүү бир позицияда жайгашуусу өзүнөн өзү эле көркөм тексти жарата албайт. Бирок эпикалык чыгарманы анализдөөдө ар бир тыбыштын көркөмдүк мааниге ээ болушун байкоого болот.

Сөз болуп жаткан маселелер боюнча Англия менен АКШда да бир катар эмгектер басылып чыгып, бул багытта Анн Фишер, И. Томсон, Ж.Лиих, О.Джесперсен, С.Хейделберг, В.Буллокарз, Едмунд Болифанд өндүү окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн.

Англис тилинин грамматикасы, анын ичиндеги морфологиясы, 14-кылымдан баштап эле изилденип келген, болгону алар латын тилинде жазылган. Ал эми АКШда морфология боюнча изилдөөлөр 16-17 кылымдарга пайда болуп, авторлор көбүнесе Англияда жарык көргөн изилдөөлөргө негизделип, кийинчерээк гана өз алдынча жазылган изилдөөлөр жарала баштаган [Fries, 1952, Linn, 2008:83], [Halliday, 1984], [Quirketal, 1985]. Мындай изилдөөлөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот. [Huddleston & Pullum, 2002, Carter & McCarthy, 2002].

Кыргыз тилинин морфологиясы жаатында олуттуу эмгектерди жаратышкан окумуштуулардын сап башында С. Кудайбергенов, А. Турсунов, Ж. Сыдыков. К. К. Сартбаев, Б. О. Орузбаева өңдүү окумуштуулар турат. Ал эми поэтикалык морфология жаатында Аширбаевдин эмгегин, Курманжан Нармырзаеванын кандидаттык диссертациясын эске албаганда, грамматиканын аталган бөлүмү алигиче лингвопоэтика өңүтүндөгү атайын изилдөөнүн объектиси боло элек, а түгүл поэтикалык морфологиянын теориялык негиздери боюнча жазылган эмгектер да жокко эсе десек да болот.

Ошентсе да, биздин изилдөө ишибизде эпикалык жанрдын поэтикалык морфологиясына байланыштуу айрым маселелер “Манас” эпосунун мисалында каралып, морфологиялык каражаттардын которулушуна байланыштуу да маселелерге орун берилген:

Ак жолуктун баарына,

Атакелеп жоктотуп,

Нарк болсун кийинки өлгөнгө,

Айтуу болсун көргөнгө, [CO 24]

All who white linen head scarves have borne

Order that they for your father mourn

Let it be so after us , at least

Let those who see it , speak of his feast (funeral ceremony)[W.M.] – деген

эпизоддогу “атаке” деген сөздүн котормодо мааниси да, аны менен бирге “-ке” морфемасы аркылуу туюндурулган эркелетүү мааниси да котормодо берилбей, жөн гана стилистикалык жактан бейтарап “ата” деген сөз аркылуу которулган. Морфологиялык поэтика ар бир морфеманын өзүнүн поэтикалык функциясы бар экендигин билдирет.

Мунун арка жагынан,

Бай Бокмурун баланын.

Муңканганы табылган,

Абакениз Кошой дөө,

Боз жоргону чайпалтып,

Giant Koshoy, son of the bey

Riding his grey steed on a way

Ак сакалын жайкалтып. Smoothly along the road he steered
Келгин каздай каркылдап, Cackling likr migrating geese
Келди кошой абаңыз. Came your uncle, if you please

Бул кырдаалда “абакеңиз” деген которулбай, англис тилиндеги “giant” деген сөз менен контекстуалдык алмаштыруу колдонулду. Сөздөрдүн морфологиялык структурасы төмөнкү каражаттарды камтыйт :

1) аффиксалдуу жол менен сөздөрдүн куралышы; а) суффикстер менен сөздөрдүн куралышы; б) префикстер менен сөздөрдүн куралышы. Ал эми кыргыз тилинде префикстер жок болгондуктан котормодо лексикалык каражаттар менен берилип калуусу ыктымал. Мисалы: predict, foretell (префикс + этиш) - алдын ала айтуу (тактооч + этиш) болуп калат. Бирок кыргыз тилинде да башка маанидеги көбүнчө араб тилинен кирген префикстер: бейорун, беймаал учур, беймаал аял, бейбаапа , бейтартип, ж.б.

Бээжиндиктин Конурбай,
Бейли бузук **чоң калдай**.
Анжы , Бээжин Конурбай,
Арбак урган **чоң калдай** (Nickname),
Аскери арбын бир далай,
Намыстанып калыптыр.
Бокмурундун башына,
Келип алып ашына,
Бейорун өкүм салыптыр.

2) конверсия жолу менен же аффикси жок сөз уюштуруу эки тилде тең жолугат.

- 3) субстантивизация;
- 4) сөз бириктирүү;
- 5) фразеологиялык каражаттар;
- 6) башка тилден кирген морфемалар;
- 7) сөз жасоочу, форма түзүүчү морфемаларды кароо керек;
- 8) көөнөргөн сөздөр;

9) башка тилден келген сөздөр, өзгөчө монгол, араб тилдеринен келген сөздөр кыргыз тилине өздөштүрүлүп кеткендиктен, алардын этимологиясын иликтөө аркылуу гана маанисин аныктай алабыз.

Морфологиялык архаизмдер деп азыр колдонулуп жаткан сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөлөр менен гана айырмаланган сөздөрдү айтабыз. Маселен, ийикте – ийикке сал, көпүрүк – көпүрөө, сүттүк – сүт тикен, шыруу – шырыма ж.б. Мындай сөздөр “Манас” эпосунан да кезигет: “Ач албарс кылыч миздебей,” мында “миздебей” деген сөз “кылычтын мизинен чыгырбай” деген мааниде колдонулган [С.Орозбак уулу “Манас” 1.33].

Лексикалык архаизмдер деп азыркы учурда өз алдынча колдонулбастан, кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана учураган сөздөрдү айтабыз. Мындай сөздөргө: дилде, динар, жамбы, чом, жез билек, сака, керик, кыр көрсөтүү, утуш кагазы ж.б. сөздөрдү киргизүүгө болот.

Маселен, “Манас” эпосунан алынган: “Туурдагы туйгуну турна моюн жез канат, Тумшугу болот, боо манат,” [С.Орозбак уулу “Манас” 1.31] деген саптардагы “манат” деген сөз түшүндүрмө сөздүктө кымбат баалуу, кол менен жасалган, көбүнчө кызыл түстөгү түктүү кездеме маанисин берет.

Семантикалык архаизмдерде тилден бүтүндөй сөз чыкпастан анын айрым маанилери гана жаңы мааниге өтүп кетет. Бүгүнкү күндө совет деген сөз -кеңеш; домок-чыр-чатак, жаңжал; мунай- күйүүчү май (нефть); шакирт-окуучу; эсеп-отчет; от араба-машина ж.б. маанилерге өтүп колдонулууда. Маселен: бичик (моңгол битиг, бичиг — жазуу; тунгус-манжур тил тобунда, бичи, битик, бачик, битэхэ — жазуу, китеп, документ, керээз, тумар, алтайча, якутча — жазуу) — эпосто «Бичиктерин алышып Аяр менен сыйкырчы Балын ачып салышып» деген үзүндүдө кезигет [СК I:34].

Метафоранын пайда болушуна бир нерсени бир нерсени башкача атоо гана эмес, аны жаңыча көрө билүү дегенди да түшүндүрөт.

Метафораны изилдөөдө дүйнөнү таанып билүү үчүн жаңы жолдорду ачаары баарыбызга белгилүү. Дүйнө таануудагы метафора жана анын касиеттери, ДТСТИ туюндурууда, концептуалдык категорияларды ачууда

метафоралардын ролу өндүү маселелер изилдөө ишибизде “Манас” эпосунан жана анын англис тилиндеги котормосунан алынган конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланды.

Амос Тверский (1977), Джордж Миллер (1979), Эндрю Ортони (1979a, 1979b), Earl Mac Cormac (1985) сыяктуу көптөгөн окумуштуулар метафоранын когнитивдик аспектисине басым жасашат. Ал эми метафораны изилдөөдө концептуалдык метафоранын теориясы Джордж Лакофф жана Марк Джонсон тарабынан иштелип чыккан. Бул ыкманын башкалардан өзгөчөлүгү метафоранын теориясын биринчи тилде карап анан ой тутумдук деңгээлде карашкандыгында, б.а метафоралык түшүнүк сөздөн түшүнүккө өтөт. Метафоранын эстетикалык, когнитивдик аспектилерин, элестетүү ролун баалоо, адабий маанисин чечмелөө маселелери Карстон Индөкхья (Carston, Indurkha) өндүү окумуштуулар изилдешкен. Карстон лексикалык метафоралардын семантикасы лексикалык концепттин анализи аркылуу түшүндүрүлүшү мүмкүн экендигин белгилейт.

Метафораны которууда которулуп жаткан тилдеги туура келүүчү концепти табуу керек, башкача айтканда, котормо тилдеги концепти пайдалануу аркылуу гана которуу талапка ылайык. Биз метафораны же башка тропторду которууда англис тил илиминде иштелип чыккан теориялык негиздерге таянуу менен, эпостун түп нускасы менен анын котормосунан алынган айрым фрагменттерди салыштыруу аркылуу төмөндөгү бири экинчисин танган пикирлердин толук же жарым-жартылай тастыкталышына күбө болдук:

- 1) метафоралар которулбайт, аларды адекваттуу которуу мүмкүн эмес;
- 2) метафоралардын эквиваленттерин таап, которууга болот;
- 3) метафоралардын жарым-жартылай эквиваленттерин колдонуу аркылуу которуу мүмкүн.

Жогоруда келтирилген пикирлерди танган Найда, Виней, Дарбелнет, Дагут өндүү окумуштуулардын аттарын атап өтүүгө болот. Аты аталган изилдөөчүлөр метафора ар бир маданияттын бөтөнчөлүгүн чагылдыруу

менен, котормодо өзгөчө статуска ээ экендигин айтуу менен, метафораны маданий концепт катары карашат. Ал эми Kloepfer, Reiss, Mason, Van den Broeck ,Toury, Newmark жана бир катар башка окумуштуулар метафораны которуу мүмкүн экендигин белгилешет. Мындай карама-каршы көз караштарга карата өз пикирибизди эпостун түп нускасындагы метафоралардын анын котормосунда кандай жол аркылуу берилгендигин салыштыруу жолу менен алынган тыянак-корутундулар аркылуу билдирмекчибиз. Котормонун ыкмалары :

Модель 1

Метафора = метафора

Жети ай көчсө жетеби	They'd have seven months to ride
Айттын Кокчо жолборс деп	What does our tiger КОКcho say ?
Ал жерге барып болбос деп	Quite impossible anyway
[СК 2720:86]	[W.M. 2720: 255]

Метафора метафора менен берилген учурлар көп кездешет, себеби шер, жолборс, деген сөздөр англичандардын “Артур падышасы” деген эпосунда көп кездешет. Булар универсалдуу образдар болуп саналат.

Модель 2

Метафора = калтырып коюу

Байдын улуу Баймырза какбаш	
Ичкенин кара чай мырза какбаш	
Минерге тапчай тай Мырза какбаш [СК 2970: 90]	
You brew very black tea Baimyrza	
With such news as you now propose	
Who could agree with such words as those [W.M. 2980:91]	

Британия маданиятында “как баш” деген түшүнүк жок, мындай учурларда трансформациянын элиминация (түшүрүп которуу) түрүн колдонуу орундуу болуп калышы мүмкүн. Анткени туура эмес которгонго караганда, айрым учурларда которбой калтырып кетүү айласыздан колдонулган ыкма катары бааланат. Себеби кыргыз элинде “какбаш” деген орой сөз баласы жок

адамга карата айтылат. Үзүндү Баймурзанын Манасты чакыралы деген оюна Бокмурун каршы болуп, ага каяша айтып жаткан жерин баяндаган эпизоддон алынды.

Модель 3

Метафора = сүрөттөп берүү, салыштыруу, жөнөкөй сөздөр менен берүү.

[СК 3110:84]

[W.M. 3110:264]

Кара байыр, казанат

Karabayir - that's pure blood breed

Калбыр опко, жез канат

Lungs enormous , bronze winged indeed

КАмыш кулак жез билек

Greceful limbs, like reads his ears

Мээ кайнаган ысыкка

In the unbearable summer heat

Кырк кун чапсан суусабас

If you ride fourty days - doesn't stop

Баарбызга белгилүү болгондой, эпостон көптөгөн гиперболаларды жолуктурууга болот.

Модель 4

Гипербола = гипербола (сүрөттөп берүү, конкреттештирүү)

Мааникер жөнүндө мындайча сүрөттөлөт.

Алтымыш күндүк дайрадан

That beast will gallop over the waves

Аттап кетер жан эле

Over the hills for ninety days

Эчки жүрбөс зоолордон

Over the cliffs where no wild goat strays

Басып өтөөр мал эле

Still that steed will gallop around

[СК 3140:75]

[W.M. 2911:56]

Гиперболаны которууда биз башка образдар аркылуу бергенин байкоо менен, универсалдуу образдар бар экендигин көрдүк, жогорудагы гиперболаларды которууда конкреттештирүү ыкмасы колдонулду. Бирок “дайра” деген сөз “толкундар” деп которулушун, ошондой эле түп нускадагы “алтымыш күн” деген сөз котормодо “токсон күн” деп берилишин конкреттештирүү катары карабастан, котормодо кетирилген мүчүлүштүк катары кароо керек.

Тилдин башка деңгээлдерине караганда коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр, тышкы факторлор, биринчи кезекте лексикага таасирин тийгизе тургандыгы талашсыз. Анткени элдин турмушунда кандайдыр бир предметтердин, түшүнүктөрдүн колдонулуудан чыгып калуусу менен бирге аларды туюндурган сөздөр дагы активдүү лексикадан четтеп, алардын орду жаңы сөздөр менен толукталышы ыктымал. Андыктан коомдук жашоодогу өзгөрүүлөр биринчи кезекте лексикада чагылат да, лексикада жаңы предметер менен түшүнүктөрдү атоо үчүн жаңы сөздөрдүн жасалуу же тилде мурун эле жашап келген лексикалык бирдиктердин ортосунагы семантикалык мамилелерди кайрадан бөлүштүрүү процесстери жүрүп турат. Өз кезегинде, тышкы факторлор менен өзгөрүүлөр лексикографияга таасирин тийгизбей койбойт. Анткени активдүү лексиканын курамынын өзгөрүшү жаңы сөздүктөрдү түзүү зарылдыгын жаратат.

Ошондой эле сырткы факторлордун таасири астында бир эле сөздүн семантикалык валенттүүлүгүнүн өзгөрүүгө учурашы ошол лексикалык бирдик менен түз же кыйыр байланыштагы башка тилдик бирдиктерге да түздөн-түз таасир этет. Бул жагынан алганда, лексиканы, образдуу айтканда, коомдук турмуштагы социалдык, саясий, диний, экономикалык жана башка өзгөрүүлөрдү, катаклизмдерди, окуяларды чагылдыруучу “күзгү” катары сыпаттоого болот.

Маселен, англис илинин тарыхын изилдөөдө окумуштуулар андагы лексикалык каражаттарга көбүрөөк көңүл бурушкан. Англис тилиндеги сөздөрдүн этимологиялык структурасы же составы жөнүндө сөз болгондо, биринчи кезекте, Уолтер Скиттин фундаменталдуу эмгеги, т.а. сөздүгү туурасында айтылат. Ал эми англис тилинин сөз жасоо системасы боюнча, биринчи кезекте, О. Есперсендин, Генри Суиттин эмгектерин айтууга болот. Мындан тышкары, Герберт Коциолдун сөз жасоо боюнча бай материалдары камтыган эмгегин айтпай кетүүгө болбойт. Сөздөрдүн курамы, ошондой эле лексикада пайда болгон жаңы сөздөр жана алардын элдин күнүмдүк турмушуна, маданиятына тийгизген таасири австриялык окумуштуу

Шухардттын «Слова и вещи» («Sachen und Wörter») лингвистикалык мектеби тарабынан изилдөөгө алынган. Ал эми младограмматистер мектебинде сөздөр маанилери боюнча классификацияланып, алардын семантикалык табияты психололингвистикалык өңүттөн талдоого алынган.

Ал эми тил илиминдеги структурализмдин негиздөөчүсү швейцариялык окумуштуу лингвист Ф. де Соссюр тилдин диахрондук жана синхрондук абалын көрсөтүп, тил илимине антиномия методун киргизгенден кийин түрдүү мектептер тарабынан тилдердин синхрондуу абалын изилдөө жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөн. Азыркы англис тилинин лексикасы Тренча, Гриноу, Китриджа, Макнайта, Партриджа, Уикли, Шерда жана башка лексикологдор тарабынан активдүү изилденип, алар өз изилдөөлөрүндө төмөндөгүдөй жалпы көз караш, принциптерди тутунушаарын белгилешет :

1) тилдин системалуулугун таануу менен, андагы мыйзам ченемдүүлүк жок деп эсептешет;

2) тилдин тарых, экономика жана саясат менен болгон байланышын танышат да, көбүнчө, тилдеги психологиялык факторго басым жасашат.

3) тилдеги неологизмдерди алардын жаралуу булактары менен байланышта карашып, бул сөздөрдөгү ассимиляция кубулушуна көбүрөөк көңүл бурушат. Чет өлкөлүк окумуштуулар тилдин сөздүк бөлүгүнө азыраак көңүл бурушат. Англис тилинде форманы түзүүчү каражаттар:

Сөз жасоочу ыкмалар жана форма жасоочу каражаттар		
Ыкмалар	Сөз түзүү	Форма түзүүчү
Сөздөрдүн биригүүсү	will + power = willpower (татаал сөз)	will + work = (he) will work (келер чак)
Морфеманын кошулушу	power + ful = powerful (Дериват)	work + ed = (he) worked (өткөн чак)
Уңгудагы үндүү тыбыштын өзгөрүшү	food (n) - to feed (v) (түрдүү сөз түркүмдөрү болуп калат.	foot (sing.) feet(plur.) (сандык өзгөрүү)

Омонимия суффикстердин омонимдүү болушу жана **форма уюштуруучу суффикстер**

Суффикс	Колдонуу ыкмалары	
	Сөз жасоодо	Форма жасоодо
-er	Зат атоочтук суффикс адамдын кесибин көрсөтөт : teacher, singer	Сын атоочтун салыштырма даражаларын көрсөтүүчү суффикс : longer, shorter
-ing	Зат атоочтук суффикс : farthing, herring, building	Атоочтуктун суффикси причастия I герундия: standing, breaking
-ed	Татаал сөздөрдө колдонулуучу сын атоочтук суффикс long-legged, knot-ted, black-haired	Өткөн чактын суффикси жана причастия II стандарттуу этиш: loved
-en	Сын атоочтук суффикс - материал: wooden, golden и каузативдүү этиштер : strengthen, lengthen	Атоочтукту көрсөтүүчү суффикс (причастия II): taken, broken Суффикс көптүк түрдү көрсөтүүчү суффикс: oxen

Акыркы жылдарда советтик окумуштуулар О.С. Ахманова, Р.Л. Будагов, В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорчук, А.И. Смирницкий тарабынан көптөгөн эмгектер жазылгандыгын кошумчалоого болот.

Сөздөрдүн мотивдештирилиши:

Маселен, англис этиши «find out» кыргызча “андап билүү” дегенди билдирет, же бир нерсени кайрадан талкуулап билүү деген мааниде, андан сырткары табуу, издөө деген *маанилерде да колдонулат.*

Кыргыз тилинде деле ушундай кубулушту кезиктирүүгө болот.

Англис тилине тиешелүү болгон а) предлогдор, б) көп маанилүү сөздөр *make, like, mean, mind, turn, time, hard, get, hold, land, want.*

	Синхрондук классификация
--	--------------------------

Диахрондук классификация	А. Семантикалык	Б. Стилистикалык
Этимологиясы боюнча	Түз мааниси	Нейтралдуу
Негизги мааниси	а) Конкреттүү маани	Стилистикалык боекко ээ
Туунду сөздөр	б) абстракттуу маани	а) терминологиялык
Архаикалык	в) кең мааниси	б) поэтикалык
Аракеттеги	г) тар мааниси	в) слэнгдик
	Кыйыр мааниси	
	а) метафоралык	
	б) метонимиялык	
	борбордук перифериялык	

Сөздөрдүн семантикалык структурасын синхрондук планда кароо,

В. В. Виноградовдун ою боюнча, алардын кырдаалга карата өзгөрүүсүн билдирет. Кызматчы сөздөргө: предлогдор, союздар, артикль, бөлүкчөлөр кирет.

Сөздөрдүн семантикалык тайпаларына карата экиге бөлүшөт:

1. контекстуалдык мааниси жактан бири бирине жакын сөздөр же бирдей контексте колдонулуучу сөздөр, маселен, sun, shine и brightly дайыма тизмектеше келүү менен, контекстуалдык тайпаны түзө алышат;

2. логикалык жактан же тектик түшүнүк, мүнөзү боюнча бири-бирине окшош келишет: blaze *нылать*, flare *давать неровный свет*, flash *сверкнуть*, gleam *давать отблески*, glimmer и glint *мерцать*, glow *яркогореть*, shimmer *мерцать*, spark и sparkle *искриться*, twinkle *мерцать*.

Экспрессивдүү лексика: а) эмоционалдуу мааниге **гана** ээ болгон сөздөр: маселен, сырдык сөздөр: alas! pooh! гиперболалар с) кинди сөздөр, б.а сезимди жана маанайды көрсөткөн сөздөр кирет:

Айтылган пикирлерге карата Жолой менен күрөшкө кыргыздан эч ким чыга албай, ал эми Үрбү болсо коркуп эч нерсе деп айта албай калганда Манастын жини келип Үрбүгө кайрылып айтып турганын сүрөттөгөн эпизодду келтирүүгө болот.

Бири бирине карашты,	All in silence seemed to be bound
Үрбү токтоп калганы.	With a deep frown old Koshoy
Үтүрөйүп Эр Кошой,	Poked Yrby like a little boy
Үрбүгө көзүн салганы.	Well -he cried, What's the matter with you
“Атана наалат ит Үрбү,	Go to the devil then, Urby
Алдын жерге жит Үрбү.	He'd already got in you
Адам болбой кет Үрбү,	
Айтпайсыңбы кепти Үрбү.	
Анча озунуп калган соң.	After you said Eh, Eh Manas

[СК 5130 III 117]

Диалектилер жана алардын котормолору

Өйдө салып калмактар,	Those Kalmaks whom he'd put to shame,
Өрүп кетип баратыр,	All in despair, off home they rode,
Көрбөгөндү алтайлык	Groaning beneath a frightening load,
Көрүп кетип баратыр,	All as one they gabbled, shocked:
Астында Манас жаш бала	Unknown violence then did show,
Баштап кетип баратыр.	Blamed us, shamed us, and laid us low,
Башын кесип ар жерге	His attack was heavy too. (Part One)
Таштап кетип баратыр.	[WM I 201]

Карагай найза сүңгүсүн*

Калмактардын жонуна

Аштап кетип баратыр

[CO I 310]

Диалектилерди которуунун теориялык моделдери туурасында котормонун илимий сыны жаатында сөз болот. Анда айтылгандай, түп нускадагы диалектилик сөздөр котормодо адабий тилдин нормасына ылайык

берилиши керек. Айрым учурларда түп нускада стилдик максатта колдонулган диалектилик сөздөргө түшүндүрмө берилет. Мындай жагдай котормодо кээде сакталса, басымдуу көпчүлүк учурда котормо тилдин адабий нормасына ылайык которулат.

Кыргыз жана англис тилиндеги сүйлөмдүн структурасы

Кыргыз тилине тиешелүү болгон сүйлөмдүн түзүлүш системасы сакталат, S O V болсо англис илиндеги сүйлөмдүн структурасы SVO, болуу менен бирге стандарттуу форманы талап кылат. Ал эми кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн ээси биринчи орунда, анан айкындооч мүчөлөр ортодо, ал эми эң акырында сүйлөмдүн баяндоочу туруусу керек. Эпостогу өзгөчөлүк жогоруда биз көрсөткөн SOV структурасы бир нече сапта турса да сакталып жатат, б.а, Кан Көкөтөй сүйлөмдүн ээси боло алат жана “ өлдү” деген өткөн чакта турган этиш баяндоочтун ролун аткарып турат:

Кан Көкөтөй өлдү де - Kokotay had died!, you must say (270б.)

Капилет жайды көрдү де - He went off to the other world

Кадыр алда кудаанын - When all Highest Allah called

Өкүмүнө көндү де ... [W.Mey,3290 II 270]

[СК 3290 II 79]

Сүйлөмдүн баяндоочу берилмейинче, окуя окурманга түшүнүксүз болот, же контекст аркылуу окурман түшүнүүгө болот, бирок ошондо да сүйлөмдүн ээсин берүү шарт болуп саналат. Ал эми эпикалык чыгармадагы бирден- бир өзгөчөлүк катары сүйлөмдүн ээси контекст аркылуу белгилүү болгондуктан ээси көмүскөдө калат, ким жөнүндө кеп болуп жаткандыгы ээсиз эле угармандарга белгилүү болот.

Өйдө салып калмактар	Those Kalmaks whom he'd put to shame,
Өрүп кетип баратыр,	All in despair, off home they rode,
Көрбөгөндү алтайлык	Groaning beneath a frightening load,
Көрүп кетип баратыр,	All as one they gabbled, shocked:
Астында Манас жаш бала	Unknown violence then did show,

Баштап кетип баратыр. Blamed us, shamed us, and laid us low,
Башын кесип ар жерге His attack was heavy too. (Part One)

Таштап кетип баратыр.

Карагай найза сүңгүсүн*

Калмактардын жонуна

Аштап кетип **баратыр.** [СК 4860:111].

Очогунун кашында

Near the hearth on a velvet mat

Алтындан таажы башында Like a mound he loomed in his place

Өңү бышкан өпкөдөй

Like boiled lungs was he hue of his face

Сакалдары -туу куйрук - (метафора) Beard was rough , like a horse tail

Саратан тешип өткөндөй

Көзү өгөгөн темирдей (салыштыруу) Eyes were steel and sharp at that.

Жогорку саптарда салыштырууну англис тилине салыштыруу аркылуу которулган, бирок акыркы сабындагы “көзү өгөгөн темирдей” деген салыштыруу “темирдей” эмес көзү өгөгөн темир болуп калган. Бул дагы котормочунун орус тили аркылуу которуп, кыргыз тилин билбегендигинен кабар берет.

Муруну бар каапырдын

Бузулган тоонун сеңирдей (гипербола)nose of that rogue was fat and flat

LIKE A CREST WHERE A LANDSLIDE HAS BEEN

Түлөгөн жоору каштанып -котормосу жок

Өгүздөй болгон **чоң доңуз** (метонимия) Котормосу жок

өрттөнгөн дөңгөч баштанып,

Мурду анын бородой.

Эки көздун чуңкуру,

Казып койгон ородой. [СК II 212]

Жогорку саптарда салыштыруу, метафора , метонимия жана гиперболалар, бар экендигине күбө болубуз .

Кар үстүнө **кар** жааса, Кара жерге кар жааса,

Кардан аппак эти бар, Ак карды көрсөң, этин көр,

Кар үстүнө кан тамса, Ак карлуужерге кан тамса,
Кандан кызыл бети бар. [СК 1280-1290 III 35] Ак канды көр да бетин
көр. (записи В.Р.)

(Көкөтайдын ашы жөнүндө)

5. Метонимия- Жесетин жерге токтотуп

Ак жоолуктун баарына (Метонимия)

Атакелеп жоктотуп

Нарк болсун кийинки өлгөнгө

Айтуу болсун көргөнгө [СО I:18]

Жогоркудагы “ак жоолук” деген сөз айкашы метонимия, мында адамдын кийими менен өзүн алмаштырып жатат. Мындай мисалдар көп учурайт. Мисалы: **Шляпа** эшикти каккылады. **Эки юбка** жүгүрүп бара жатышат. ж.б.[СК 1670 III:43].

Бөрү жолдуу Боголуу,

Жоону алыстан көргөнү.

Ырчы уул ,Бозуул ыктуусу,

Эр Тазбаймат мыктысы,

Аскер жүрсө бир жакка

Асаба алып чыкчуусу. (метонимия) Адам менен анын кесиби байланышат.

Метафорада салыштыруудан айрымаланып, “дай, сыяктуу, окшош, сыңары” деген сөздөрдүн катышуусу жок эле салыштыруу мааниси туюндурулат. Манас -шер,

Торум кыздын ак сарай,

Толкуган аскер бир далай.

Жабылып жетип жалпы журт,

Көптүгүн көрсөн кара курт (метафора)

Көрмөккө барган коңку журт. [СК 4380 III:101]

Салыштыруу болгондо кара курттай деп айтылмак, ыргакты жана метафоралык форманы сактоо максатында колдонулду.

Көкөтайдын ашында Манасты көрөм деп келгенде төмөнкүдөй метафоралар менен берилет.

Берен Манас баатырды

Бет алдынан карады

Көргөн жерде көк жалды (метафора)

Көзүн басып калганы [СК 4410 III:102].

Эпикалык чыгармаларда метафоралар кээде тууранды сөздөрдүн жардамы менен, образдарынын окшоштугунун негизинде жана сезимдерди көрсөткөн тууранды сөздөрдүн негизинде түзүлөт. Образдуу окшоштуктардын негизинде түзүлгөн метафоралар адамдардын турмушундагы, айлана-чөйрөдөгү, жаратылыштагы кыймыл аракеттердин ,түрдүү кубулуштардын, жана буюмдардын окшоштугуна негизделет. Метафора менен аны көрсөткөн образдын ортосунда сөзсүз байланыш болот. Тууранды сөздөр менен түзүлгөн метафоралар негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат жана ошол метафоранын кенен мааниде колдонулушуна шарт түзөт.

Маселен:

Айбалта башка шака- шак

Найза төшкө така- так

Мындай метафораларда образ менен процесс бирдей берилип, биринчи тууранды сөз катары денотативдик маанини берсе, экинчиде кыргын согуштун образын көрсөтүп жатат. Биринчи тууранды сөз катары контексти жок эле маанини берет, экинчи коннотативдик маанисинде контексттин болушу талап этилет.

Ак асаба, кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу,

Көк асаба, кызыл туу,

Көк жаңырган улуу чуу.[СО II 130]

Ар бир тууранды сөз өзүнүн стилистикалык боёгуна ээ болот. Алар маанисине карата эки тайпага бөлүнөөрү белгиленип жүрөт:

1).Предметтердин сырткы көрүнүштөрүнүн окшоштуктарына негизделген;

2) Кыймыл - аракеттин окшоштук мүнөзүнө негизделген. Аларды жөн гана семантикалык жана стилистикалык негизде кароого болот. Маселен: Дүнүйө солк этти, мында “солк” деген тууранды сөз ылдамдыкты, күчтү көрсөтүп жатат. Негизги таасир берүүчү фактор катары психологиялык таасирин айтууга болот. Көркөм чыгармада сөздүн метафоралык мааниси өзгөрүп, стилистикалык боёкко ээ болот. Кыргыз тилинде метафоралары атайын сезим көрсөтүүчү дешип, өзүнчө бир тайпага кошуп жүрүшөт. Мындай көз карашты тутунган окмуштуулар катары К. Дыйканов, Ашырбаев, Т.Садыков, И. Абдувалиевдердин ысымдарын атоого болот. Ал эми англис тил илиминде мындай пикир В.Д.Аракин, И.В.Арнольд, И.Р.Галпериндер тарабынан айылган:

Каныңар Текес өлдү- деп,	“ Khan Tekes is dead!” said Manas
Карынын өзү бөлдү-деп.	Stabbed in the stomach by Khan Tekes,
Калайык көзүң көрдү-деп,	People there were witness of this,
Каныңды кудай урду-деп,	Allah punished that Khan of yours!
Катын менен баласы	Wife and children nearby of course,
Кашында карап турду-деп.	Saw this all with their own eyes.
[CO I 1220]	[SO 1220 II 239]

<i>Кызыл чок кытай журтунан</i>	from the Kitais, with red – tassed caps
Көпөс деген бар балбан	one strong man, by name Kunnes
Көрсөсүн алып колуна	Holding his club began to curse
Күндөй болуп күркүрөп.	<i>Like the rumbling thunder</i> he roars.
[CO 2360:65]	[W.M. 2360:72].

Бул мисалда эпитет «кызыл чок»- деген сөз кытайларга карата айтылып, алардын көптүгүн жана татыктуу душман экендиги эпитеттин жардамы менен берилип жатат айтылат. Ал эми котормочу Уолтер Мэй кыргыз эли менен кытай элинин эзелтеден берки мамилесин, тарыхын кыргыздардын маданий жана

социалдык турмушун толук түшүнбөгөндүктөн, котормо адекваттуу берилбей калган:

Кечээ келген балам-деп	Truth to tell for them one and all
Чын ушунун баарысын	I your father Jakyp did call
Чакыртып алган бабам- деп	May your soul awake or sleep
Чымындай сенин жаныңды	Safely great Allah always keeps
Аман койсун, алдам – деп.	[W.M. I 262, 1\210].

[Манас:12.210].

“чымындай сенин жаныңды” деген сөз айкашын жалпылаштыруу менен которгон, бирок “аман койсун алдам” - деген сүйлөм туура эмес которулуп олтурат : May your **soul awake** or sleep

Мойнуна куржун салынып,
Мазарды көрсө бай Жакып.
Баркырап ыйлап жалынып,
Бербесе теңир чарам жок,
Беш түлүктөп мал жыйдым,
Беш чака - пулча арам жок.
Жабдык салып, ат минип,
Жака салып тон кийип,
Жанымда болгон караан жок. [Манас:12/20]

With his bag o'er his shoulder thrown,
When Jakip saw a graveyard stone,
Then he prayed with resounding groan;
What can I do if God leaves me alone?
Five kinds of cattle I call my own,

No one more honestly lives, not one. [WM,Manas:11/20]. *Беш чака - пулча арам* жок деген сүйлөм да туура түшүнүк бербей жатат. Туп нускада жыйнаганымда “арам акча жок”, б.а., “баары өз мээнетим менен табылган байлык” деген ойдун берилип жаткандыгына карабай, котормодо бул ой бурмаланып калган. Бирок ушундай кемчиликтерге карабастан, “Манас

эпосунун” анын 1000 жылдык мааракесине которулуп чыгып, дүйнөнүн туш тарабынан келген меймандар кыргызда ушундай чоң эпопея бар экен деп, аны алып окушкандыктарынын өзү кыргыздын руханий байлыгын жогорку деңгээлде экендигин көрсөтүп олтурат.

Кара чаар жолборстой,	If he seized, he would not let go,
Асылган аман болбостой,	If he snapped, he would not slay foe,
<i>Аккула</i> аты астында,	With his steed <i>Akkula</i> below,
Алп каракуш үстүндө.	And black eagles above also,

[CO, 162]

“Кара чаар жолборстой“ деген салыштыруу He is like *a soaring dragon* did so.[SO, 192-193]. Англис тилинде “ажыдаар” деген сөз аркылуу которулган.

Айбатты ачык, сүрү баатыр арстандай,
Ак жолборстой айга айкырат жазган бай. [CO, 34]

The moon, like some bold lion, rolls o’er the skies,
Like a silver tiger the river roars alone [SO, 35]

Жетип барып караса	When he came near, and took a look
Аттары бар канаттуу,	In one cave he saw forty men
Адамдан башка сан аттуу,	All the nooks were packed out then,
Аргымак ,бээ- дөө минишкен	With each rider’s wide-winged steed,
Аземдүү тонду кийишкен,	These were unusual folk, indeed,
Бир үнкүрдө кырк киши,	Riding on rapid racing mares,
Бир отокто жык киши,	The richest clothes were theirs
Аларды көрүп алганы,	So Manas glanced every way
Жартысын жеген козусун,	That small lamb, half eaten lay,
Жанына байлап салганы.	They have placed it at their feet.

[СК 2860 II 69]

[WM 2860 III 257]

Чамынганы соо болбос,
Шанын көрсө сур жолборс,

Кырк чилтен болгон боо жолдош,
Кыраан Манас баатырга,
Кылапат айткан жан оңбос. [СО 6770 II 432]

Бүгүнкү күндө эпостун стилин которуудагы кыйынчылыктарын эске алуу менен, башка маданияттагы дүйнөнүн элдерине кыргыз рухунун, маданиятынын туу чокусу болуп эсептелген “Манас” эпосунун лингвопоэтикалык, стилдик өзгөчөлүгүн бириктирген өзөгү бар чыгарма экендигин көрсөтүү эң башкы максат катары белгилениши абзел.

Семиотикалык каражаттардын которуу ыкмалары

Гипонимикалык трансформация-

Тутанарга туяк жок,	no little hoof to support me, none!
Журтта мендей чунак жок.	From such relations cut off am I
Каманарга туяк жок,	Sad as I am our folk there is none.
Канатынан айрылган,	I have no support all alone am I shut are my
Калкта мендей чунак жок.	Wings which should lift me high. [№ 30: 11\ 1]

Кыргыз тилиндеги “туяк” деген сөз артында калган бала, урук деген мааниде берилсе, англис тилинде “**little hoof**” андай түшүнүк жоктугунан сөзмө сөз эле которуп койгон жана гиперонимикалык трансформация аркылуу берилип олтурат.

Конкретизация

«Байлар киши болбосо

Ал ондогон доңузду –a horse-атты айткандагысы

Байбичеси, токолу

Байлап койсо нетти»- деп

Бердике туруп бек айтты [СК I № 230 :17]

“if there was none to tether his steed,

then Bakdeelet or Chuyirdi (контекстуалдык алмаштыруу)

should have done so, most certainty!”

Out aloud said Berdike

Англичандарда “байбиче”, “токол” деген түшүнүктөр жок, ошондуктан алардын аттарын конкретүү айтып берет. Ал эми алардын ким экендиги контекст аркылуу гана аныкталат.

4. Түпкү котормо – түйүндүү сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, каймана маанидеги каражаттардын жана структуралык-семантикалык жеткирүү жолдорунун сакталган каркасы.

«Барбардигер бар кудай,	Азелден ширин бал алма,
Бйлаба деди силерди,	Алда буйруган алма деп,
Мени буйруп жиберди.	Напсин олсун жалма деп.
Аяктай болгон ак алма. [СК I № 190]	[W.V.N200]
Кызыл алма кыз деди,	“Our high creator, allah the great,
Кызматкебиз биз деди.	Tells you to cease your tears in spate
Кылган ишин туз деди,	That’s what I have been to sent to say
Мына бул айткан сөзүмдүн,	Choose from what allah sends down today:
Маанисине түш деди,	This while apple as big as a dish-
Алтыммыш кулач ажыдаар,	Sweeter than honey, a son if you wish
Ат ордуна мин деди.	That which you hunger for, eat “said he
[СК N200]	Eat this red apple – a daughter there will be
	We are servants of allah said he
	Your request is fair as can be
	Hear the words I say to you
	[W.M. II N190]

Семиотикалык анализ :

5. Толук же жартылай алмашуу

Энең кылды мазакты,	Your old mother has raised such a row
Түндөтөн бери уктатпай,	I couldn’t sleep all night no how!
Артыкча кылды азапты,	She torments me through thick and thin!
Жок десем жолборс тери бар.	Now I’ll say liar! And show her skin!
Кырк чилтен деген бар экен.	spiritual saced supporters of the worriers
[СК № 860 I 31]	[W Mey № 860:33]

“Кырк чилтен” деген сөз айкашы алынып ташталган, ал эми сөзмө-сөз которгондо “” деп берилсе, котормо шайкештик деңгээлинде ишке ашырылмак. Бирок эки компоненттен турган “кырк чилтен” деген сөз көп маанини берет: 1) 40 саны кыргыздар үчүн ыйык сан болуп эсептелет. Англис тилинде жоокерлердин колдоочулары чилтендери бар; 2) чилтен –Манастын көзгө көрүнбөгөн жоокерлерин ыйык колдоочулары;

Бул котормодо пассивдүү мамиле активдүү мамиле менен котормочу тарабынан грамматикалык алмашуу колдонулган. Ал эми «азап кылуу- to torment somebody through thick and thin», сөз айкашынын котормосун котормочу жөнөкөй сөз айкашы эмес фразеологиялык бирдик аркылуу которгон. «Кырк чилтен» маданий концепти окурмандарга түшүнүктүү болуу үчүн котормочу транслитерация жолу менен которуп, андан соң кошумча түшүндүрмө берүүсү керек эле. «Кырк чилтен» жөн эле кырк жигит эмес, алар душмандан, оорусыркоодон сактаган, согушта колдогон, өзгөчө уламыштарда жана жомоктордо айтылган мифтик каармандар болуп эсептелет. Бирок ушул маалыматтардын баарын камтыгын жогоруда аталган түшүнүк котормодо толук кандуу берилбей калган.

Түшүрүп коюу

Кула бээм азыр тубар деп	she'll have a foal that deeply gray mare!
Эркек болсо кулунун	If it is a stallion foal that one
Энчилейин балага	I'll preserve it for my son
Эгеem талам кудурет	Will the all mighty I enquire
Жеткирер бекен санаама	Now fulfill my heart's desire?
[СК №1520 I 45]	[W Mey № 1520 I 50]

Кыргыз маданиятында «**ЭНЧИЛӨӨ**» сөзү кыргызга таандык кайталангыс салтка карата колдонулуп, анын маданиятындагы өзгөчө жөрөлгөлөрдүн бирин билдирип турат. Котормочунун бул салт жөнүндө маалыматынын жоктугунанбы, бул сөз котормодо: «preserve it for my son-балага арнайын» деген жөнөкөй сөз айкашы аркылуу которулуп, натыйжада бул сөздө камтылып

турган коннотативдик, ассоциативдик, затексттик маалыматтар туюндурулбай калган.

7. Сүрөттөө + транслитерация .

Умай эне – периште

Урду келип Баланы

Урганына чыдабай

Ужутту көздөй барганы [№ 1550 I:45]

Then the angel of birth Umai

Urging the child from the womb, drew nigh

Pushing and the poking the baby, she

Made it struggle for liberty

There is a superstition

That angel of birth, Umai

Helps the woman to give a birth,

At the same time she protects the

Child as well as the mother [№ 1550 I:51]

Бул жерде «Умай эне- *Umai*» баланын жана эненин сактоочусу деген маданий түшүнүк бар. Кыргыздардын элдик ишениминде, ымыркай Умай эненин колдоосу менен жарык дүйнөгө келет, анын жамбашындагы көк такты сөз болуп жаткан колдоочунун белгиси катары чечмелешет. Аталган сөз котормочу тарабынан түшүндүрүп-чечмелеп которуу жана транслитерация жолу менен таржымаланган. Котормо транслитерациясы улуттук тамак-аш, кийим-кечек, ырым-жырымдар, каада-салттардын аталыштары өндүү экзотикалык лексиканы, спецификалык түшүнүктөрдү, кыскасы, эквивалентсиз лексиканы которууда колдонула тургандыгы белгилүү.

Көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган сөздөрдүн котормосун окуган чет өлкөлүк окурман кыргыз улутундагы окурманга салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык таасирин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калышы толук ыктымал.

8. Метонимиялык трансформация- иш-аракеттердин натыйжасында себеп менен өткөрүлүп турган.

Сегиз бээ союп жээнтекти	Then she later arranged the feast
Тоюнбаган тоюнуп	Eight mares there were stain at least
Топтогон малдар союлуп	All the hungry mouths were fed
Ачтын баары тоюнуп	Many a beast then lost its head
Ар түрдүү малдар союлуп	[№ 1650: 47 \ 1]
[№1650 :53\ 1]	

«**Жентек той**» – сөзү жалпылаштуу ыкманын, ал эми метонимиялары «**тоюнбаган жана ачтын баары**», «**hungry mouths**» котормо метонимикалык трансформациянын жардамы менен берилген.

9. Транслитерация

Кызыл чок кытай журтунан
Куннос деген бар балбан
Курусун алып колуна
Күнүлөй болуп күркүрөп [CO I 2360: 45]
from the Kitais, with red – tassed caps
one strong man, by name Kunnes
Holding his club began to curse
Like the rumbling thunder he roars [W.Mey I №2360 :72]

Котормо процессинде «кытай» сөзү толугу менен транслитерация ыкмасы менен которулган. Буга кийинки мисал да күбө болот.

10. Семантика-семиологиялык өсүш, префразалоо жана автордук кошумчалоо.

(Кошумчалоо)
№2600
Dervish appear and says
Баш жагына «М» келсин
Байгамбардын сүрөтү
Ортосуна «Н» келсин

Олуянын сурөтү
Аягына «С» келсин
Арстандардын боруму
Арты кайда кетти экен
Ал үчөөнун оруну
Окуп билди «Манас» деп
Оозуна келди шондо кеп [СО II 2600:117]
As its beginning stands letter “M”
As in Mohanmed’s most blessed name
In the middle stands letter “N”
That means “Nabi” – a prophet men
Then at its end stands the letter “S”
That is a tail of a lion, no less!
What name do this consonants may be?
From these three letters the sounds we take
Reading them out we get “Manas”
That name then through his lips passed [W.M. I №2600 :48].

Бул жерде котормочу өзү ойлоп таап, өрчүткөн идеяны контекстке жараша кошумчалаган. Ар бир арип семиотикалык бирдик катары баяндоо жана таасир берүү милдетин аткарат.

Кийинки мисал коммуникативдүү котормого тиешелүү болуп, анда котормочу максималдуу шайкештикти камсыз кылгандыгы көрүнүп турат. Маселен, төө боздойт– camels roar; жылкы кишенейт – horses snort (to yearl); адамдар айгайлайт – people hullabaloo; уйлар мөөрөйт – cows moo; кой маарайт – sheep bleat деген өңдүү сөз айкаштары так которулган:

Солон башы Соорондук
Төө айданып+ **боздотуп**
Жөн малын айдан топтотуп [СО I 10250:.226]
Кишинетип жылкы айдап,
Кишисин көрсөң **айгайлап.**

Тай, кулуну чуркурап,

Талаада тозон **буркурап**.

Уй айдашып мөөрөтүп [W.M. III 10260:226]

War chief Sooorondurk, what's more

Drove off the camels, and made them roar

Drove off the cows, and made them **mooo**

Drove off the horses, they shorted too [W.M. III 10250: 448]

Look at the people **hullabaloo**

All the mares and yearling neighed

Oh, what dust o'er the steppe they raised

Drove off the bulls, and **made them roar**

Drove off the sheep, made them **bleat** much more [10260]

Эпосто биз “чантуу” деген сөздү жолуктурабыз, “чантуу” деген сөз чалма кийген, сырткы келбети жүдөңкү мусулман адамга карата айтылган. Ал эми калмактардын кыргыздарды “бурут” аташы алардын душмандарын өз аттарынан атоого салынган тыюуга байланыштуу түшүндүрүлөт.

Автордук котормо (Транспозиция)

Калмактын журту катылдап,

«Байге берип нетебиз».

Баарысын алып байгенин,

Элге эсен кетебиз.

Тулшардан чапкан экенбиз,

Байгеси эмес **бурутту**,

Конурбай, Жолой жооп берсе,

Тундура чаап кетебиз.

Кыргынды кыйын салабыз,

Кызыталак **чантуунун** (кыргыз),

Кызынан тартуу алабыз. [СК 10300 III: 227]

Tribes of Kalmak began to bleat

“Why must we give up our prize?”

Here with us the cattle now lies
 Let us go back to our own place
 Chosen steeds we risked in the race
 It's not right to give prizes away!
 If Kongurbai and Dzoloy so say
 We shall beat those **Kyrgyz** on the head (чабуул)
 We shall leave them all lying dead (кыргын салу)
 From that **cursed Kyrgyz** crew (кызыталак)
 We shall daughters as prices too (тартуу) [W.M.10300 III: 449]

Келтирилген үзүндүдө “бурут” деген сөз, жогоруда айтылгандай, табу экендигине карабай, жөнөкөй сөз менен берилип калган.

Мындан тышкары, эпосто салыштыруу, метафоралар, гиперболалар жана троптун башка түрлөрү жана фигуралар дайым эле түз, өзүндөй көркөм каражаттар менен берилбей, кошумчаланып, түшүрүлүп же сүрөттөө, чечмелөө жолу менен да которулган.

Салыштыруу стилистикалык троп катары эпосто өтө көп кезигет, айрым бир универсалдуу кубулуштарды салыштыруу окшош болуп калышы да ыктымал, бирок, негизинен, ар бир маданиятта ар башка образдар менен берилет.

Өнөрүн билген канчанын,	For those knowing many such men
Өңү суук калчанын,	And their peculiarities then
Өңү бышкан өпкөдөй,	He had a face of pale yellow hue,
Сакалынын кайраты.	Like boiled lungs, when see in a stew
Сарапты жешип өткөндөй,	Then no course was his tough – stubled feard
Көзү сүрдүү темирдей,	It could stick in rood, it appeared
Мурду тоонун сеңирдей,	Like cold iron, the glance in his eyes
Кыр мурундуу кызыл көз.	Nose like a mountain crag did rise
Кең көкүрөк жайык төш,	Narrow and straight, between redish eyes
Кыйындыгы Кең төрө,	He had a chest of enormous size
Кылымга маалым эски сөз.	His adroitness was very well known

[СК 8910 III:198]

Mid many folk, not only his one.

[W.M.8910 III 414]

Келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай, салыштыруу сүрөттөп берүү жолу аркылуу которулган. Түп нускада адамдын бетинин түсүн “бышкан өпкөгө” салыштырылышынын котормодо “бозоргон сары” деп берилишин толук шайкештик деңгээлине жеткирилген котормо катары эсептөөгө болбойт.

Дефразеологизация

Төмөндө келтирилген мисалда түп нускадагы фразеологизм котормодо жөн гана эркин сөз айкашынын турпатында берилген. Т.а., кыргызча «май чайкоо» - туруктуу фразеологиялык бирдик, ал «жетиштүү, бардарчылык жашоо» дегенди туюндурат, ал эми сөз болуп жаткан фразеологизм англис тилине «the fat of the land» деген турпатта которулуп, натыйжада дефразеологизация трансформациялык амалы реализацияланган.

Эркелеткен катынын	but your young wife with attention blessed,
Эмдиге бала таппады	from the beginning, fate passed me by.
Эзелтен ишим тетири	God decrees so, though I don't know why
Эгем талаа чактады	Trees without fruit are merely logs;
Мөмөсүз жыгач отундур	When a wife can't bear, she sobs
Туубай турган болгон соң	Most unhappy of all is she.
Тумшугу жок катындыр	[CO\\W.M. 130 I 28].

[СК № 130 I:15]

5.3. ДТСТИ туюндурган тилдик каражаттарды которууда семиотикалык, социологиялык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын ролу

1. Семиотикалык релеванттуулук

Соссюрдун семиотикалык теориясынын негизги жоболорунун бири болуп белгини эки жактуу психикалык маңыз, атап айтканда, түшүнүк менен

акустикалык образдын жыйындысы катары чечмелөө болуп саналат. Окумуштуунун пикиринде, белгинин белги катары маңызы, биринчи кезекте, каршы коюу (антонимия) системасында анын ээлеген орду аркылуу аныкталат.

“Манас” эпосунун түп нускасы менен анын котормосун салыштыруу аркылуу сөз болуп жаткан маселеге, т.а., семиотикалык бирдиктердин семантика-функционалдык табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды аныктоого болот:

Кечээ келген балам-деп,	Truth to tell for them one and all
Чын ушунун баарысын,	I your father Jakyp did call
Чакыртып алган бабам- деп.	May your soul awake or sleep
<i>Чымындай сенин жанынды,</i>	Safely great Allah always keeps.
Аман койсун , алдам – деп.	[Manas, 1\210: 262].

[Манас 12\210: 11]

Кыргыз тилинде “чымындай жана “жан” деген сөздөрдүн айкашы, комбинациясы туруктуу мүнөздү алып жүрөт.

Ал эми Каныкейдин чоң казаттын алдындагы төмөндөгү батасы семиотикалык бирдик катары да каралышы мүмкүн:

Сапарга чыккан жол болсун,
Жараткан эгем колдосун.
Кылган ишин күч болсун,
Самаган душман түз болсун,
Сапарга барган сайкашкан,
Аз болгондо санаты,
Сайган аты жүз болсун.
Салынганы киш болсун,
Заман акыр журтуна -

Айтылгандай иш болсун – деп тилек айтуу менен, кайда кетип бара жатасын деп суроо узатканда, Алмамбет төмөндөгүдөй жооп кайтарат:

May all go well with you and them then

Out on your road may you meet success
May our Greater assist you , no less
May he send strength to accomplish your aim,
May your foe fall and not rise again
May all your knights who ride by your side
Counting their booty find , with great pride
One hundred horses for each at least
May they find spoil weather silk , fur or beast
May they achieve what they set out to gain
Win for their people a century's fame!

Жогорудагы үзүндүдө, түп нускадагы 10 сап ыр англис тилине которулганда 11 сап менен берилип , котормочу контекстке карата 1 сапты кошуп кеткен. Мындай кошумчалоо, бир жагынан, орундуу колдонулган трансформациялык амал болсо, экинчи жагынан, “May they find spoil weather silk , fur or beast деген” сүйлөм (Мейли , бозоргон, же жибек, тери же жапайы айбандын өзү же териси болсун –өзүнөргө кут болсун) деген мазмундагы сүйлөм оригиналда жок.

Ал эми кыргыз маданиятында адамдар батанын күчүнө терең ишенүү менен, анын турмуштук негизин айтылган батанын, тилектин материалдашуусуна байланыштуу турмуштук фактылардан, ошондой эле элдик оозеки чыгармалардагы бата берүү, бата алуу жана батанын аткарылышына байланыштуу мотивдерден табууга аракет кылышат. Анткени психоэмоционалдык заряды жогору сөздөр адамдын психологиясына таасир этүү менен, аны белгилүү аракеттерге шыктандырышы ыктымал экендиги, же тескерисинче, көңүлүн чөгөрүп, тигил же бул максаттан, аракеттен кайтарып, негативдүү таасир этиши –кадыресе турмуштук көрүнүш.

Англис тилинде каалоо дайыма “may” модалдык этиши менен берилип, чын пейилден айтылган калоо-тилекти туюндурат. Ал эми ушундай калоо бата формасында айтылып, кабыл алуучуга чоң таасир, шык, мотивация берет.

Эпостогу бир катар мифтик образдар катышкан эпизоддор менен катар кытайлардын чек арага койгон кароолдору: куу өрдөк менен ак кулжа туурасында баяндаган эпизод да кызыгууну туудурат. Булар алыстан келе жаткан адамдарды көрүп калса, алдын ала кожоюндарына кабар берүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Алар жөнүндө Алмамбет мындай деп айтат:

Мурунтан кылган өрнөк бар ,
Душмандын жолун сактаган.
Куу өрдөк деген өрдөк бар,
Куу өрдөк колдон учкандыр,
Куйрукка мөөр баскандыр,
Кулжасы белден качкандыр,
Куйрукка мөөр баскандыр.
Мүйүзгө жазуу жазгандыр,
Конурбайга баргандыр,
Коркутуп кабар салгандыр.
Since the ancient times , in the murk
There lived a dick named Kuuordork
And its wings , so we were told
They were entirely covered with gold
While its tale if the story true
Was besprinkled with emeralds green blue
She protected the road from the foes too
Clearly from the lake Erimme she flew
Clearly a seal was et on her tale
Clearly Kuldzha skipped down to the dale
Bearing the news on his horns held high
Clearly the folk came before Konurbay
Айтуучу эле карылар, They said :
“Chinks have Kuldza ” as a guard
Андасам, сонун баары бар, -----

Кулжадан **кароол койгон** деп,-----

Кайыптан кылып **кароолчу, As their protector still he goes**

Касташканын сойгон деп, And he destroys all dangerous foes

Өрдөктөн деп кабарчы, Thus they said : “Their herald is duck ,

Кийиктен деп чабарчы Wild ram and sheep bring messenger’s luck

Баары журтка канык сөз, Everybody knows about this

Баштатадан анык сөз, So the world goes round as it is

Алмамбет кароолдогу жаныбарларынын Коңурбайга кабар жеткирегенин, андыктан Куу өрдөк менен Ак кулжа жөнөкөй жаныбарлар эмес, алар кароолчулар, тыңчылар экендигин айтат. Алардын ордунда жок болушу же качып кетиши – бул кытай жерине башка бирөөлөр келе жатат деген кабардын жетиши боло алат.

Эпостогу ушундай тариздеги семиотикалык сферасы, коммуникативдик потенциалы жогору түшүнүктөрдүн катарына “киндик кан тамган жер” деген фразаны да киргизүүгө болот. Анткени Алмамбеттин трагедиялуу образынын маңызынын, анын адамзаттык деңгээлдеги баалуулуктар үчүн башын сайып, адалдык үчүн ата-журтунан безип жүргөндүгүнүн концептуалдык өзөгү “киндик кан тамган жер” фразасынын тегерегинде концентрацияланып берилет:

Киндик каным тамган жер,

Кимге барсам кытай дээр,

Каным менин тамган жер,

Кайда барсам кытай дээр!

Арманын айтып болкулдап,

Наалып ыйлап солкулдап, [CO IV 218:4]

So Almambet unwillingly wept

Memories of sad depression afford

“Here once was cut my umbilical cord”

“ He is real Chinese ! those who knew me cried “

Trembling all over , complaints he sighed

Moaning and groaning , he weeping began [W.M. II 220:34]

Бекеринен ал

Каным менин тамган жер,- “Here once was cut my umbilical cord”.

Кайда барсам кытай дээр! - деп арманын айтып солкулдап ыйлаган Алмамбет үчүн киндик кан тамган жери – ыйык мекени, ата-журту болсо, ошол эле учурда, анын арманы, муңу жана кайгысы. Демек, “киндик кан тамган жер” деген түшүнүк эпостун сөз болуп жаткан эпизодунун контекстинде Алмамбеттин жан дүйнөсүнө алаамат, алай-дүлөй түшүрчү түшүнүк экендиги, биринчи кезекте, анын өзүнүн туулган жерине, элине каршы согушканы бара жаткандыгы аркылуу түшүндүрүлөт. “Киндик кан тамган жер” Алмамбет үчүн кымбат, бийик жана кол жеткис бакыт болсо дагы, өзүнүн адамдык, достук милдетин аткаруу үчүн Манаска кошулуп, элине каршы казатка аттангандыгын анын жеке трагедиясы катары балоого болот. Бирок котормодо “киндик кан тамган жер деген” түшүнүк “киндигим кесилген” жер деген түшүнүк менен, атап айтканда, функционалдык алмаштыруу жолу менен которулган.

Кулжа кабар салыптыр,	It appears that they know of us
Өрдөктөн кабар алыптыр.	It appears that the duck brought them news
Өңкөй улук жыйылып,	Leaders only expressed their views
Баңдулуну* урдуруп,	Ordered servants to beat the bell
Өнөр бантын* турдуруп,	Most perspective wise men as well
Каргадан болгон кабары,	Told the news they got from the crow
Канаттуу куштан чабары	Heard from the black winged messenger
	so
Эсенканга кеп айтып,	Esenkan they informed beside
Эң кыйын душман деп айты.	

Ак кулжа менен куу өрдөктөн кабарды уккан соң, Коңурбай менен Эсенкан согушка камынышып алгандыгы баяндалат. Котормодо, тилекке каршы, “кулжа” жөнүндөгү маалымат түшүп калган. Бул орус тилиндеги котормодо жазылбай калган же котормочу функционалдык- прагматикалык

эквивалент таппагандыктан калтырып кеткен болуу керек деген ойлор жаралат. Же болбосо, эпостогу кулжанын “чалгынчылык”, “тыңчылык” кызматтарына байланыштуу коннотативдик деңгээлдеги маанилеринин котормочунун түшүнбөй калышы, ошондой эле которуу алдында текстти анализдөө аракетинин толук аткарылбай калуусу аркылуу да түшүндүрүлүшү ыктымал.

Кийинки сүйлөмдөгү

Бүтүлүү тоо болсо да

Көмө чаап салайын!

Эр Коңурбай кеп айтат:

Кеп уккун, **Макел** деп айтат. Котормодо бул метафора да которулбай калгандыгын көрөбүз, себеби батыш маданиятында адамды тоого салыштыруу салттуу эмес болгондуктан, функционалдык алмаштырууну табуу дээрлик мүмкүн эмес.

2.Социалдык релеванттуулук

Англис тилинде “primeries” сөз бар, бул алдын ала боолголоо маалыматын берүү дегенди түшүндүрөт. Аталган сөз АКШда алдын ала шайлоого карата колдонулат.

Релеванттуулуктун бул түрүндө коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү менен, экономикалык жана социалдык реалийлердин, коомдук турмуштагы түрдүү категория-түшүнүктөрдүн, жана башка тышкы факторлордун котормого тийгизген таасири изилдөөгө алынат. Маселен, Манастын кенешчиси даанышман Бакайдын образы төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Билбегенди билгизген,

Билгич Бакай карыя,

Туйбаганды туйгузган,

Туйгун Бакай **Олуя**. [СК I 187]

Көңүлү канча сөгүлүп,

Out of her eyes tear-drops burt,

Көзүнүн жашы төгүлүп,

Losing control, then down she went.

Ак асаба, кызыл туу,

A

Айгайлаган ызы-чуу,	A
Көк асаба, кызыл туу,	B
Көк жаңырган улуу чуу.[CO I:147]	B
2) Көргүн Манас баланы.	You have struck us first,
Көк найза колго алганы,	Now I'll show you some trouble!
Башка сөзгө карабай	Shouting three times
«Манастап» уран салганы,	Calling the battlecry “Manas,”
«Манас», «Манас», «Манас» деп	He grab bed tight
Ошо жерде баатырың	The black club as big as a yurt,
Чабуул коюп калганы.	Chasing after Kanjar

Бакай жетекчи, билгич, көсөм, желеги көк асаба, урааны “Манас” деген

маанини бере алат.

Манас 40 чоросу – бул мамлекет курамы:

3. Котормонун прагматикасы

1) Периден эмес, кайыптан,

Сиркедей бузук жери жок,

Акылга дыйкан, өзү уз,

Ааламга келбейт мындай кыз.

Алмамбеттин Аруукени биринчи көргөндөгү сүрөттөөсү:

Туурук таман, тулга бет,	Face like a trivet, or even worse,
Карасы казан көөсүндөй,	Black were her features, black as soot,
Карап турсаң мүнөзү,	Such for him she put on a look,
Кадимки чордун өзүндөй,	Just as hard as an old dry corn,
Таш тулгадай бети бар,	face like a hearth-stone, black and worn,
Тааркап тай эти бар,	Body just like a sagging sack,
Түйүлгөн жаман кашы бар,	Hair in disorder hung down her back,
Деңгенедей башы бар,	Brows a frown, and darkly knit,
Жыйырмадан ашык жашы бар,	Head on her shoulder barely could sit.
Таманы төөдөй буту бар,	Well over twenty, it seemed was she,
Сансыраган жыты бар.	Just like a camel's her feet seemed to be.

[CO 14840 II: 649]

Some aroma from her arose.

2) Эптүү айткан сөзү жок,

Some could not speak,

Theylosttheirtongue

Нонок келди кай бирөө,

Балдак менен таянып,

Someonecrutcherscamelimpingby

Басып келди кай бирөө,

Башы-көзү кызыл кан,

Some had red blood on their head, in their
eye,

Жашып келди кай бирөө,

Some came crying: “Oh, woe is me!”

Балакетке калдык деп,

Some came shaking, ceaselessly too,

Шашып келди кай бирөө,

Some came dying as plain as could be,

Омууроогоок тийип,

Some came with arrow-head stuck in their
chest

Онтоп келди кай бирөө,

Moaning and groaning and wheezing, no
rest

Оозуна келген кепти айтып,

Others were chattering nonsense around,

Оттоп келдик ай бирөө.

Others in groups, four or five, were found.

[CO 3260 II 27]

[WM, SO II, 3260-3270]

3) Балбандар күрсү алыңар,

Баатырлар найза салыңар,

Камбылдар кылыч чабыңар,

Кайраттууң жөнө баарыңар,

Саадакчың жаа тартыңар,

Чаң созулсун артыңар. [CO 2760 II 67]

Take your clubs and cudgels, strong men,

Take your spears, you bogatirs, then,

Take your bows, you archers, and aim,

Take your halberds, you halberdiers. [WM, SO 2760 II 272]

4.Маданий релеванттуулук

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө кыргыз элинин маданий баалуулуктары, салт-санасы, үрп -адаттары, ырым-жырымдары чоң роль ойнойт, булардын баары кыргыз турмушундагы анын маданиятын көрсөтүүчү негизги маалыматтар болуп саналат. «Манас» эпосу аркылуу биз кыргыз элинин эзелтен бери келе жаткан маданий баалуулуктарын көрө алабыз.

Толгоосу сегиз күн болгон,	So just listen closely to me
Толготкон мындай ким болгон,	Eights days more her pangs she bore,
Тарткандардын баарысы	Who has heard such a thing before
Талыкшып колу тим болгон,	Those who were helping to her
Умай Эне-периште,	All were exhausted completely there
Урду келип баланы,	Then, the angel of birth, Umai,
Урганына чыдабай, ужутту көздөй барганы,	Urging the child from the womb,
drew high	
Ак Амири чык деди,	Pushing and poking the babe, she
Айтканымды ук деди	Made the struggle for liberty
Анда бала муну айтат:	Saying “It’s God’s will, get free
«Ыгы менен айда - деп,	Saying “Come out now, listen to me”
Ырызгым менин кайда?» - деп .	[WM 1550 I:5]
[CO, 1550 I: 45]	

Умай эне кыргыз элинин маданиятында эне менен наристенин колдоочусу катары эсептелет. Аял толгоо тартып жатканда, Умай эне ымыркайды ургулап тезирээк чыгышына жардам берет деген ишеним бүгүнкү күндө дагы эл ичинде жашап келет. Анткени ооруп жаткан баланын сакайып кетишин тилеген эне балага май сүртүп жатканда, «Бул менин колум эмес, Умай Эненин колу» - деп, Умай энеден шыпаа сурайт.

Бул жагдай улуттун салт- санаасын, үрп- адаттарын, оюн -зоокторун, баалуулуктарын, ишенимдерин, которуудагы өзгөчөлүктөрдү эске алып которууну талап кылат. Кыргыз маданиятындагы бирден бир айтып кетүүчү

нерсе, кыргыздар илгертен бери сөз багып, сөзгө чоң маани берип, сөздүн энергетикасын сезишип, алкыш, каргыш, бата айтууда өтө сезимталдык менен мамиле жасашып, ага аяр мамиле кылышкан. Айрым бир кырдаалдарда адамдардын айтканы айткандай келип калган. Мындай адамдарды “оозунда сөөлү бар” адамдар деп коюшкан, ошондуктан бир нерсени сүйлөөдө өтө кылдаттык менен мамиле жасашкан. Ушуга **окизогон** маданий релеванттуулукка жаткан феномендердин бири- “бата берүү”.

Бата берүүнүн эки түрүн белгилешет. Биринчи оң маанидеги, б.а., оң маанайда, алкап берген баталар, экинчиси – терс маанайдагы баталар, эл ичинде тескери бата деп да айтылат. “Манас” эпосунда Кошойдун Каныкейге берген батасы бата берүүнүн классикалык үлгүсү катары көптөгөн изилдөөрдө окумуштуулар тарабынан белгиленип жүрөт. Көкөтөйдүн ашында Жолой менен балбан күрөшкө чыкчу Кошойго Каныкей тиккен кандагай шым батпай калып, Манастын жини келип Каныкейге кайра алып барып бергенде Каныкей шымдын билгизбей ичине бүйрө тигип койгон жерлерин сөгүп жибергенде, Кошойго чак келип калат да ал Каныкейде алакан жайып ак дилинен ак бата берет.

“Тилекти берсе бир алда,	Then Koshoy to all said this
Туулса мындан бир бала.	“If mighty Allah fullfils her wish
Ургаачы болбой эр болсун,	If she should bear a little one
Аюу болбой шер болсун!	Let it be no girl? but a son
Атышканын алсын деп	Let be no bear? but a lion be
Күрөшкөнүн чалсын деп	No half man? but a hero be
Олондуу жерди өрттөгөн	With whoever he fights let him win
Туландуу жерди тутанткан	With whoever he grips, conquer him
Туугандын баарын кубантып,	Let him burn down the brushwood and sedge
Кара сууга кан куюп	Let him rise to the highest ledge
Суу ордуна кан төгүп,	Let him set fire to the feather grass
Катылышкан душманын	Let no miratl his power suprass
Өгөөлөсүн темирдей	Let the blood in brooklets flow

Акыры туусу эркегин
Аты болсун Семетей ”
[№ 8120 III 184]

Let him scare all his enemies so
Let the fillings fall the dust
Give him the name of Semetei”.

[WM 8120 I 49]

Кошойдун бул батасы жараткан кабыл кылып, Каныкей уул төрөйт, атын Семетей коюшат. Мындай каалоолор “Let smb or smth + inf without particle to” конструкциясы аркылуу ишке ашат, башкача айтканда, “ушундай болсун, кабыл болсун” деген ойлор, каалолордо даяр синтаксистик конструкцияны колдонсо болот. Минтип даяр синтаксистик конструкцияларды колдонуу аркылуу которуу котормодо **“функционалдык алмаштыруу”** деп аталат.

Маданий релеванттулукту берүүдө улуттук реалийлер да чоң роль ойнойт, алар көбүнчө транслитерация аркылуу берилет.

Маселен: Көкөтөйдүн ашында Кошой менен Жолойдун күрөшү мындайча сүрөттөлөт:

Алтымыш жерге туу байлап

Туусун карап таанышып,

Турган журт айран калышып

Балбан Жолой , эр Кошой

Майданга күрөш салышып[№8470 III 188]

In sixty places the banners they stood

People seeing this thought “This is good ”-

Now we shall know which people are there !

Still these giants squirmed on the square

If no banners were set up a rounds

If no lanterns ablaze were found . [№8470 II 403]

Котормодо “күрөш”, “кыргыз күрөшү” деген маданий реалийлер англис тилинде транспозиция жолу аркылуу “алдастоо” деген этиш аркылуу которулган. Демек, котормодо бир сөз түркүмүнүн ордуна экинчи бир сөз түркүмү, б.а. зат атоочтун ордуна этиш колдонулган.

Кыргыз маданиятына мүнөздүү аталыштар, маселен, улуттук тамак-аштар, оюндар, салт-санаалар көбүнчө транслитерация аркылуу берилет: бешбармак - beshbarmak, кыз куумай - kuz kumai өндүү сөздөрдү келтирүүгө болот.

Дутар менен комузун,
Колуна алып чертишип,
Отуз үйлүү нойгуту,
Отун жарып кертишип.
Сурнайды суулап тартышып.

Комуз- кыргыз элинде эзелтен бери келаткан музыкалык аспап. «Манас» эпосунун бул саптарында Манас төрөлгөндө Жакып той жарыялап, тойдун шаанисин ачкан комуз менен дутар ойнотулган.

Сары жыгач кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыктан кылдырган,
Отуз жети жигитте
Сыбызгы менен чоору бар.

Чоор – кыргыздын үйлөмө музыкалык аспабы. 3-6 көзөнөктүү. Чоор – чогойно, шилби, камыш, металл ж.б. материалдардан жасалат. Узундугу – 45-50 см. Чоордун көзөнөктүү манжа менен басылып, акырын же катуу үйлөө аркылуу түрдүү добуштагы күү аткарылат. Эпосто Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бараткан салтанатта комуз, чоор, баштаган калк аспаптарын ойногон өнөрпөздөрдүн арасында чоорчулар болгондугу айтылат.

Добулбас – астыңкы, үстүңкү бетине төөнүн, пилдин териси менен тартылган цилиндр турпатындагы, негизинен, согуштарда мергенчиликте пайдаланылуучу урма музыкалык аспап. Согушта белги берүү, душмандын үрөйүн учуруу үчүн добулбасты колго же ээрдин кашына илип коюп тоголок баш таяк менен ургулап кагышкан. Кыргыздын байыркы музыкалык бул аспабы «Манаста» да кеңири колдонулган. Маселен, Манастын эшигинин алдында кырк балбан сакчысы менен кошо:

Ал эшикин оозунда,
Пил териси каптаган,
Кабар салчу добулбас
Добушун уксан оолак бас.
Жоо – жобуркай барганда
Ошондо качат балбаны,
Обдулуп турат зардалы,
Добулбас үнүн укканда
Баатыр Манас баш болуп
Кырк чоро тегиз чыкканда
Жакын барган адамдын
Чыга жаздайт далдалы [СО,II 241] – деп дайым даяр турган.

Эпос элдик оюндар жөнүндөгү этнография үчүн эң маанилүү көптөгөн материалдарды камтыйт. Андагы кездешкен оюндардын көпчүлүгү азыркы мезгилде да сакталып калган. «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда байыркы мезгилде эле кыргыз эли «ат чабыш», «найза сайыш», «күрөш», «жамбы атыш» сыяктуу элдик оюндар сүрөттөлөт.

Мындан сырткары, эпосто кеңири кездешкен элдик оюндун бир түрү – ордо болуп эсептелинет.

Калабалуу Кыргызчал,
Ордодон оюн салганы,
Оендордун баарысын
Чакырып жайып алганы.
Тогузган болсо оюнар,
Томпойду жерге коюнар.
Апылдап журуп баарынар,
Андабай таштап салынар
Атылбай калды каныңар [СО IV 180-181].

Мисалдан көрүнүп тургандай, ордо оюнунун ойноо тартиби жогорудагы эпизоддо өтө кылдаттык менен дыкат сүрөттөлүп берилген.

Тогуз коргоол –кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл – ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү жана көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү акыл оюну. Тогуз коргоол оюну туурасында «Манаста» төмөнкүчө баяндалат:

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз,
Уй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп
Жаш Манас кылып койгону [СО I 172].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн элементтеринин англис тилине которууда жогоруда талдоого алынган экстралингвистикалык факторлордун, же болбосо релеванттуулуктардын катарында туруп, маданий релеванттуулук да которууда колдонулуучу трансформациялардын тигил же бул түрүнүн, ага ылайык котормонун макро жана микростратегияларынын тандалып алынышына, ошондой эле котормонун коммуникативдик сапатына түздөн-түз таасир этүүчү, маанилүү релеванттуулук экендиги туурасында жыйынтыкка келүүгө болот.

5.Тарыхый релеванттуулук (архаизмдер жана историзмдер)

Белгилүү болгондой, ар бир этнос, ар бир улут өз тарыхына ээ. Ал эми тарых, өз кезегинде, улуттун тили менен тыгыз байланышта болот. Анткени башка рухий дөөлөттөрдөй, маданий баалуулуктардай эле элдин өткөнү, топтогон турмуштук тажырыйбасы, дүйнө таанымы, билими, ошонун ичинде

тарыхы да тилде сакталып, ал аркылуу улам кийинки муундарга өткөрүлүп берилип турат. Тарых аркылуу биз көптөгөн маалыматтарды алып, элибиздин баалуулуктарынан, өткөнүнөн кабар алабыз.

Котормодогу тарыхый маалыматтар өзгөчө ролду ойнойт жана аларды туура, адекваттуу которуп берүү да бир катар кыйынчылыктар менен коштолушу ыктымал. Маселен, сөз болуп жаткан маселени “Манас” эпосунун англис тилине которулушунун мисалында карай турган болсок, жогоруда сөз болгондой, лексиканын айрым катмарларын, айталы, көптөгөн тарыхый сөздөрдүн, архаизмдердин которулушуна байланыштуу кыйынчылыктар, теориялык негиздерге салууга болбогон стандартсыз кырдаалдардын болгондугун көрүүгө болот:

Башта күнү бадырек,	He had already thought a ploy
Балаалу (балээлүү)жумуш таштаган.	He had invented a dirty trick
Бар бокolor чогулуп,	Thus to end the wrestling quick
Алачык үйдөй бир ташка,	There was a stone half as big as a tent
Балбан таш кылып таштаган.	Really for testing strength it was ment
Ал ташка тийген бенденин,	Any man who felt on the stone
Айласы келбес турууга	He couldn't stand up alone
[№8520,159 б.\3].	[№ 8520 II 2]

Бул жерде “бокolor” деген сөз которулбай, калтырылган, түшүрүп которуу (элиминация) трансформациялык амалы колдонулган, балким, котормочу “бокolor ” деген сөздү түшүнгөн эмес болуусу керек. Экинчиден, бул архаизм сөз болгондуктан, анын предметтик, материалдык маанисин аныктоо үчүн атайын сөздүктөрдү колдонуу зарылчылыгы келип чыгат. Мындан тышкары, котормочу архаизмдер менен историзмдер *так* ажырата билүүсү керек. Архаизмдер – бул турмушта буюмдардын, кубулуштардын, заттардын ж.б. өздөрү эмес булардын аттары, атоолору гана эскирүүгө дуушар болгонун учуратабыз. Мындай кырдаалда эскирген сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге айланат да, анын ордуна жаңы сөздөр (эскирген сөздөрдүн синонимдери) колдонула баштайт. Ошентип бүгүнкү

күндө деле колдонулуп жүргөн нерселердин, кубулуштардын, буюмдардын эски аты архаизмдер деп аталат. Бул жагынан алганда, семантикалык көрүнүш катары кароого туура келет, т.а., историзмдер өзү атаган түшүнүк менен кошо колдонуудан таптакыр чыгып калган сөздөр болсо, архаизмдер бүгүнкү күндө кеңири эле колдонулуп жаткан нерселердин, кубулуштардын ж.б. жаңы аталышка ээ болгондугуна байланыштуу өз ордун синонимдерине бошотуп беришкен.

Ал эми тарыхый сөздөр б.а. историзмдер болсо заманбап колдонуудан чыгып, алар көрсөткөн тарыхый сөздөр белгилүү болбой калган сөздөр. “Манас” эпосун которууда, англис жазуучусу, Уолтер Мейдин котормосу боюнча архаизм сөздөрү англис тилине негизинен сүрөттөө жолу менен берилген. Мисалы: Манастын туулгандыгы жөнүндөгү бөлүмдө “**Аксаары башыл** кой чалды, **Ак туякка** бээ чалды, **Ак мүйүзгө** уй чалды, **Ак өркөчкө** төө чалды”[CO I 55] (түлөөгө союла турган койдун ак сары башыл, жылкыны-ак туяк, уйдун ак мүйүз, төөнүн ак өркөч деп коюшкан). Англис тилиндеги котормосунда малдын өзү эле сүрөттөлүп берилген, мисалы: “**yellow headed white sheep, mare with crescent hooves, cow with crescent horns, two-humped camel**”. Көптөгөн архаизм сөздөр түшүндүрүү, чечмелөө жолу менен дагы берилген. Маселен: “**Барандалар** көп өлдү- **small birds** fell, and more then one.” (“Манас” эпосунун түшүндүрмө сөздүгүндө “барандалар”-майда жан жаныбарлар (канаттуулар) деп берилет ал эми котормочу түшүндүрмөдө берилген сөздүн маанисин эле англис тилине которуп койгон - **small birds**). Көпчүлүк учурда мындай жол менен которулган архаизм сөздөрдүн котормосун окуган чет өлкөлүк окурман кыргыз окурманына салыштырмалуу ал сөздөрдүн экспрессивдик жана эмоционалдык колоритин сезүү мүмкүнчүлүгүнөн алыстап калат.

Жыйынтыктап айтканда, эскирген сөздөр эпостун стилине көтөрүңкү эпикалык мүнөз берип, көөнө түшүнүктөрдү көркөм чагылдырууга кызмат кылат. Улуттук колоритке ээ сөздөрдө элдин кылымдардан бери келе жаткан көз карашы, дүйнө таанымы, маданияты-эстетикасы сакталгандыктан мындай

материалдарды которуу тактыкты, котормонун түп нускага мүмкүн болушунча жакын болуусу талап кылынат.

6. Когнитивдик релеванттуулук

Когнитивдик лингвистика аң-сезимде кабылдоо, түшүнүү жана объективдүү чындыкты таанып билүүдө орун алган менталдык процесстерди жана ошондой эле алардын менталдык репрезентацияланышынын (чагылдыруусунун) түрлөрүн жана формаларын изилдейт

Лингвокогнитивдик анализдин материалы бул – тил, ал эми мындай изилдөөнүн максаты когнитивдик лингвистиканын ар кайсы белгилүү багыттарына (мектептерине) жараша ар кандай болушу мүмкүн. Маселен, когнитивдик категориялык-терминологиялык аппарат аркылуу тилди тереңдетилип изилденишинен тартып, белгилүү концепттердин улуттук аң-сезимдин бирдиктери (концептосфера) катары алардын мазмунунун жана структурасынын так моделдештирилүүсүнө чейин камтылышы мүмкүн.

Котормодогу когнитивдик релеванттуулук дагы адамдын мээсиндеги маалыматтар менен байланыштуу. Б.а., которуп жатканда туп нускадагы маалыматтардын арасынан котормочу өзүнө **сөзсүз жаңы бир маалыматты** алат да, которууга киришет. Мындай маалыматтар концепттер, улуттук реалийлер жана башка тиешелүү улуттун өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн сөздөр боло алат. Мисалы:

Ар түрдүү журт бар ал жайда,	Various people are found it is said
Көчүгү балык башы адам.	Fish's tail, and human head
Миң жылга бири жашаган,	Soma are called Kuturuks , one's hear
Кутурук деген жандар бар,	Each one lives a thound years !
Отуз кулач жаянды,	Sheat fish, thirty arm sprang long
Оп тартып бир бир ашаган.	[№ 310 II: 194]
[№310 III 14]	

Жогоруда сөз болгондой, котормочу “Кутурук” жөнүндө “Манасты” окуганда гана билүүсү мүмкүн.

Мисалы :

Жаалы чыгып сөзүнөн	Louder his command then soared
Жалыны чыгып көзүнөн	Just like thunder he roared ,
Күркүрөшү күн болуп	And his brow grew dark as well
Карарышы түн болуп	As black as night and hot as hell
Бетинен чыгып заары	Fluff on his face stood up all round
Беш байпактык жүн болуп	“Nough for five pairs of socks was found”
[№ 10820 III: 238]	[№ 10820 II 2]

деп Манастын ачуусу келгени башкача сүрөттөлөт.

Жогорудагы түп нускада берилген метафоралар салыштыруу менен которулган, бирок ачуусу келгенде бетиндеги заары “ беш байпактык жүн менен салыштырып айтышкан”, мындай салыштыруу дагы кыргыздарда гана бар, котормодо туура эмес берилип калган . Англис тилиндеги окурман таң калышы мүмкүн, эмне үчүн беттин заарын беш байпактын жүнүнө салыштырып жатышат деп, мунун баары кыргыздардын мал менен байланышкан турмушун көрсөтөт, ошондуктан башка маданияттагы адам түшүнбөй да калышы мүмкүн.

7. Топологиялык релеванттуулук

Бул термин математикадан, географиядан алынган термин экендиги баарыбызга маалым.

Манас ойлоп кыйла кеп,

“**Кызыталак** калчага (кызыталак сөзү сөгүнүү-ачуусу келгенде колдонгон)

Баруучу киши жоктур деп ”.

Бек Коңурбай **калдайга,**

Пери барар, жин барар.

Бендеден адам беттейби,

Менден бөлөк ким барат ?

Деп айтып Кошойдон бата тилейт. [№ 10760: 237.\ 3]

Meanwhile Manas sat thinking grave :

“My first prize he stole from us ,”

Hosts of Kytai he has gathered thus

That Konurbai , who drove of our steed

He brought woe on his own head indeed (Ал чындап өз башына кайгы алып келди.)

Still none chalange him this time (chalange – көйгөй) [№ 10760:461\ 2] .

Бул сүйлөмдөр “пери жана жин” деген сөздөрдүн ордуна колдонулган-функционалдык алмаштыруу катары эсептелет.

Would any mortal among us go (ажалдуудан ким барат)

If their Manas doesn’t do so.

Тексттеги “кызыталак” деген сөз кыргыздардын ачуусу келгенде, сөгүнүүнүн ордуна айтылуучу сөз, негизги мааниси “кызына талак берилген” дегенди туюндурат. Бул кыргыздарга гана тиешелүү, ошондуктан аны транслитерация менен берүү керек эле, бирок котормочу аны түшүнгөн да эмес, которбой, калтырып койгон. Топологиялык релеванттуулук которууга мүмкүн болбогон сөздөрүн табиятын изилдейт жана аларды которуунун теориялык жол-жоболорун, моделдерин изилдөөгө алат.

Тукуму жок өтөм – деп,

Туяксыз кантип кетем-деп.

Жалгыз куу гана башым бар,

Датым кимге жетем?!-деп [СК I 79]

“Lacking, successors, I’ll soon be dead.

Lacking a hoof, how live?” he said,

Lonely, old, and still with no son,

Who then will hear my lonely groan? [WM I 30] Бул мисалда Уолтер Мей «**туяксыз**» деген реалийди англис тилине сөзмө-сөз «a hoof» деп кадимки эле малдын ача туягы кызында которгон. Ал эми кыргыз маданиятында, баарыбызга маалым болгондой, «туяк» атанын артында калчу, анын жолун улоочу тукум, уул, мураскор маанилерин туюндурат. Мында котормочу

аталган сөздү «tuiak» турпатында которуп, котормо транслитерациясын колдонсо, орундуу жана оптималдуу чечим болмок деген ойдобуз.

8. Эстетикалык релеванттуулук

Эстетика (грек тилинен *aisthetikos* - сезүүчү) искусстводо, көркөм чыгармаларда, табиятта жана күнүмдүк жашоо турмушта сулуулуктун маңызы жана формасы катары каралат. Эстетика термин катары *илимий* айлампага 1754-жылы Баумгартен тарабынан киргизилип, адамдын сезимдик касиеттерин үйрөнүүчү билимдердин жыйындысына карата колдонула баштаган. Алгач эстетика иликтеген маселелердин чөйрөсүнө искусство, маданият, табияттын сулуулугун адамдын ички сезимдеринин призмасы аркылуу кабылдоого байланыштуу маселелер кирсе, мезгилдин өтүшү менен адамдардын ортосундагы мамилелердин сулуулугун сезүү да эстетиканын маселеси катары эсептеле баштаган. Мындай эстетикалык баалуулук көркөм чыгармаларга да мүнөздүү экендиги жалпыга маалым. Жакшы чыгарманы окуу менен адам эстетикалык рахат алаары белгилүү. Кыскасы, гректин «эстетикос» сөзү “сулуулукту сезүү, ага жакын болуу” дегенди билдирүү менен, адамдын бизди курчап турган объективдүү дүйнөдөн сулуулукту көрө билүүсүнө, аны кабылдай билүүсүнө карата колдонулат.

Окурман түп нусканы окуганда кандай эстетикалык ырахат алса, котормону окуганда да ошондой эле деңгээлде ырахат алуусу котормодогу эстетикалык релеванттуулуктун шайкештигин түшүндүрөт:

Балам жаш калды

Малым бош калды

Амбар толгон алтын калды

Айымкүлдөй катын калды

Айтпай кыргыз калкым калды [№ 20: 86\ 3]

I shall leave a young son , you see

And my herds without keeper will be

There remains barns with gold, they are full

There remains my wife Aiymkul

Kyrgyz folk , they too remain [№20: 186\ 2]

Түп нускада ой кыска, нуска берилгени менен, котормодо ой мындай компрессияда берилген эмес, бирок түп нускадагы уйкаштык жарым-жартылай сакталган.

Көркөм котормонун теоретиктеринин изилдөөлөрүнө таянсак, котормодо эпикалык чыгарманын мазмундук өзөгүн бурамалабай берүү маанилүү маселелердин сап башында турат. Ошону менен эле бирге чыгарманын тилдик материалынын да адекваттуу которулушуна жетишүү керектигин танууга болбойт. Мындай максатка жетүүдө которулушу принципалдуу зарылдык аркылуу шартталган тил каражаттарын калтырып кетпей, б.а., элиминациялабай толук кандуу которуу котормого коюлуучу фундаменталдуу талаптардын бири экендиги талашсыз. Мисалы, элдик фольклордо төмөндөгүдөй саптар кездешет.

Ат кубаты жал менен	Horses grow strong with the oats they ate
Адамдын күчү мал менен	Men grow strong on the gate they had
Аарынын күчү бал менен	Bees grow strong on the honey they had
Айымдын күчү хан менен	We, wives grow strong with the Khans we get
Булуттун күчү жер менен	Clouds move on with the winds they had
Буудандын күчү тер менен	Horses grow strong with the sweat they had
Улуктун күчү эл менен	Rulers grow strong with the people they had
Дыйкандын күчү жер менен	Farmers grow strong with the lands they had
Кыяндын күчү сел менен	Streams grow strong with the rains they had
Катындын күчү эр менен	Wives grow strong with the mates they had .

Бул котормодо терменин англис тилине түзмө - түз которулгандыгына карабастан, универсалдуу кубулуштардын туура жана так берилишине күбө болдук. Демек, котормочунун акын катары потенциалы керектүү конструкцияны таап, формасын да, мазмунун да адекваттуу бере алгандыгында жатат деген ойдобуз. Демек, котормонун эстетикалык релеванттуулугунда түп нусканынын эстетикалык таасиринин, көрөңгөсүнүн котормодо сакталышы, аны толук кандуу, шайкештиктин жогорку деңгээлине жеткирүүнүн механизмдери изилдөөгө алынат.

5- бап боюнча кыскача жыйынтыктар

1. Айрым бир лексикалык каражаттар ар бир тилде өзүнчө өзгөчөлүккө ээ, ошондон улам башка тилдерде алардын түздөн- түз маанилик аналогу жок болуп калат.

Котормодо түп нусканын предметтик-логикалык мазмунунун, стилистикалык жана образдуу элементтеринин, ошондой эле улуттун менталитетинин, ойлоо өзгөчөлүктөрүнүн жана эң башкысы идеялык өзөктүн толук кандуу сакталышы өңдүү сапаттык көрсөткүчтөр котормонун сапаттык деңгээлине карата коюлуучу эң негизги талаптардын катарын түзүшөт.

2. Котормочунун текстти толук кандуу кабыл алуу жөндөмдүүлүгү, аны толук түшүнүүсү, жалпы маалыматтуулугу, ой жүгүртүү масштабы, фондук билими, ошондой эле экстралингвистикалык факторлорду, же релеванттуулуктун семиотикалык, социологиялык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык түрлөрүн котормо процессинде жеткиликтүү түшүнүү менен адекваттуу, чыгармачыл чечимдерди кабыл ала билүүсү өңдүү субъективдүү факторлор да котормонун сапаттык деңгээлине түздөн-түз таасир этет.

3. Котормочу кээде автордун айтайын деген оюн толук түшүнбөй да калышы мүмкүн. Анын натыйжасында тексттин маңызы жоголот, андыктан түп нусканы ал жаралган тилде окуп чыгуу менен гана чектелбестен, аны которуу алдында анализдеп чыгуу талабы да коюлат. Мындан тышкары текстти которууда лингвистикалык маселелерден сырткары экстралингвистикалык факторлор да актуалдаша тургандыгы талашсыз. Жогоруда сөз болгондой, мындай факторлорго котормонун: а) маданий; б) социалдык в) тарыхый; г) когнитивдүү; д) психологиялык; е) эстетикалык; ф) семиотикалык; ж) адабий релеванттуулуктары кирет.

Демек, котормочу түп нусканын мазмунун толук кандуу, бүтүндүктө түшүнүп алгандан кийин гана түздөн-түз котормого киришүүсү шарт. Котормочунун автор менен кенен таанышып, анын өмүр жолун дагы изилдеп

чыгуусу да котормонун ийгиликтүү жүзөгө ашуусуна өбөлгө катары кызмат кылат.

4. Котормонун коммуникативдик сапаты субъективдүү кабылдоонун призмасы аркылуу бааланаарын танууга болбойт. Анткени баалоо, биринчиден, котормочунун субъективдүү кабыл алуусуна, андан соң окурмандардын субъективдүү кабылдоосуна негизделет. Андыктан айрым учурларда котормонун сапатына карата кескин, бир жактуу пикир айтуу кыйынга турат.

5. Эпостун поэтикалык тилин изилдөөдө тилдик, семиотикалык материалдык каражаттар аркылуу аны которуунун өзгөчөлүктөрүн, структуралык-системалык, семантикалык-функционалдык жана эстетикалык бүтүндүк болуп саналган көркөм текстти изилдөөгө алуу негизги шарт болуп саналат.

6. Лингвостилистикалык иликтөөдө илимдин системалык структурасына ылайык, синтаксистик стилистиканын тилдик каражаттары тилдин баардык деңгээлдеринде, атап айтканда, фоностилистикадан тартып, морфологиялык стилистика, лексикалык стилистика, абзацтык деңгээлдерди камтуу менен тексттик деңгээлге чейин иликтөө жүргүзүлдү. Мындан тышкары изилдөөнүн жүрүшүндө денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерде адабий, семиотикалык анализдер жүргүзүлдү. Ошондой эле котормонун айрым өзөктүү маселелери да поэтикалык фонетиканын, поэтикалык лексикологиянын, поэтикалык морфологиянын, поэтикалык синтаксистин жана поэтикалык семантиканын чегинде иликтенип, анын айрым адекваттуу ыкмалары аныкталды.

7. Изилдөө объектиси менен предметинин өзгөчөлүгү, бир жагынан, өтө тыгыз байланышта тургандыгына карабастан, атайын бир спецификалуу мүнөзгө ээ экендигине күбө болобуз. Эпостун поэтикалык тилинин бирдиктерин котормо категориясынын (лингвистикалык жана экстралингвистикалык деңгээлдерде) негизинде иштеп чыгуунун өзү эпостогу поэтикалык тилдин бирдиктерин, образ жана образдуулук, негизги идеясын

иликтөө жана аны табуу зарылдыгы аркылуу шартталган. Ал эми алардын котормодо берилиши, котормодо контекст жана контексттик принциптердин сакталуусу, алардын функционалдык жактан өзгөрүүлөрү (контекстке жараша) өңдүү маселелер, биринчи кезекте, котормонун теориясынын динамикалык, эвристикалык илим экендигинен кабар берет.

Иштин натыйжалары

Изилдөө ишинде бир нече натыйжаларга жетишилди.

1-натыйжа – кыргыз, англис тилдериндеги дүйнө сүрөтүнүн түзүмдүк жактан аныкталышы, анын улуттук көз-караш жана ойлоо категориялары менен байланыштуулугунун белгилениши;

2-натыйжа – кыргыз, англис тилдериндеги дүйнө сүрөтүндө жалпы адамзатка, анын ойтутумуна байланыштуу изоморфтук, алломорфтук, универсалдык көрүнүштөрдүн болушунун тастыкталышы;

3-натыйжа – тектеш эмес эки тилде чагылдырылган дүйнө сүрөтүнүн фольклордук текстте өзөккү орунду ээлеп турушунун көрсөтүлүшү;

4-натыйжа – эки тилдеги “Манас” эпосунун текстин комплекстүү лингвопоэтикалык-концептуалдык деңгээлде талдоо дүйнө сүрөтүнүн концептуалдык табиятын ачууга көмөк көрсөтүлүшүнүн аныкталышы;

5-натыйжа – “Манас” эпосунун котормосунун материалында дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн лингвопоэтикалык, улуттук-маданий бөтөнчөлүктөрүнүн ачыкталышы;

6-натыйжа – эки тилдеги дүйнө сүрөтүнүн калыптануусуна экстралингвистикалык жагдайлардын, факторлордун таасиринин сыпатталышы;

7-натыйжа – “Манас” эпосунун түп нускасында жана котормосунда дүйнө сүрөтүнүн тилдик да, семиотикалык да каражаттар аркылуу ишке ашырылышынын ачыкталышы;

8-натыйжа – улуттук маданияттардын тилдик көрсөткүчтөрү дүйнө сүрөтүнүн бир гана өңүтүн түзө аларлыгынын далилдениши;

9-натыйжа – эпикалык жандагы ири чыгарманы концептуалдык алкакта талдоо, лингвопоэтикалык методдор менен сыпаттоо улуттук дүйнө тааным жөнүндө баалуу маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнүн көрсөтүлүшү.

Жалпы корутунду

Диссертациялык изилдөөдөн төмөнкүдөй жалпы корутунду пикирлер, натыйжалар алынып, практикалык мүнөздөгү сунуштамалар белгиленди:

1. Курчап турган дүйнөнү таанып билүү процессинде адамдын аң-сезиминде объективдүү реалдуулуктун субъективдүү образы, дүйнө таанымдын индивидуалдуу моделдери, б.а., дүйнөнүн тилдик сүрөтү калыптанат. Андыктан дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтү эң оболу когнитивдик түшүнүк катары каралып, ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү ошол концептуалдуу сүрөттүн объективизациясы, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан процесстерди чагылдыруунун каражаты катары каралышы шарт. Ал эми менталдык-когнитивдик бирдиктер катары эсептелген концептилерди изилдөө аркылуу сөз болуп жаткан дүйнө таанымдын маданий-менталдык бөтөнчөлүктөрүн ачып берүү аракети ишке ашат. Мындай маданий-менталдык бөтөнчөлүктөргө карабай, дүйнөнү таанып билүү процесси акыры келип, адамзаттык масштабдагы базистик түшүнүктөргө, маданий универсалийлерге, жалпы адамзатка тиешелүү адеп-ахлактык, нравалык баалуулуктарга, логико-психологиялык категорияларга негизделет.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү объективдүү реалдуулуктун концептуализациясы менен тыгыз байланышта болуп, дүйнөнү кабылдоонун онтологиялык жана логикалык түшүнүктөрдүн структуралык биримдигине негизделген белгилүү бир тибин калыптандырат. Ошону менен эле бирге дүйнө таанымдын универсалдуу моделдери, жашоодогу реалдуу фактылар ар бир этностун тилдик аң-сезиминде алардын маданий, тарыхый традицияларынын, салт-санаа, ишенимдеринин, жашоо образдарынын жана социалдык нормаларынын призмасы аркылуу кабылдангандыктан, дүйнөнүн тилдик сүрөтү улуттук спецификага ээ болот. Анткени жогоруда саналып өткөн тарыхый, социалдык жана башка реалийлер ДТСте таасын чагылдырылып, ар бир тилде өзүнүн улуттук бөтөнчөлүктөрүнө ээ болушу биздин изилдөө ишибизде англис жана кыргыз тилдеринин мисалында көрсөтүлдү.

3. Сыпаттоонун функционалдык-семантикалык жана система-структуралык өңүттөрү дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн негизги параметрлери катары эсептелет. Анткени дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн системдүү анализинин методдорун пайдалануу аркылуу которуунун макростратегиясы менен анын негизги методдорун аныктап алуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилдик аң-сезимдин этномаданий маркерлеринин вербалдашкан системасын туюндурат. Так ушул теориялык жободон чыгып, изилдөө ишибизде кыргыз элинин менталитетиндеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоо аракети көрүлдү.

4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө үчүн негизги объект катары “Манас” эпосу жана анын англис тилиндеги котормосу тандалып алынган. “Манас” эпосунун тили терең мазмун, турмуштук негиз, мифтик мотивдер, стилистикалык маркерленген тилдик каражаттар, боёктуу лексика менен жуурулушкан көркөм тексттин информативдик, когнитивдик, эстетикалык кызматтарды аткарган уникалдуу үлгүсү катары эсептелет.

5. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу өзөктүү маселелерди иллюстрациялоо максатында структура-системалык, семантика-функционалдык жана маданий-эстетикалык бүтүндүк катары эсептелген көркөм тексттен фонетика-фонологиялык, лексикалык, морфологиялык, ошондой эле синтаксистик каражаттар тандалып алынган.

6. Эпикалык чыгарманын башкы максаты катары тигил же бул тарыхый доордун турмуштук реалийлерин, маданиятын элестүү туюндуруп берүү эсептелет. Мындан тышкары эпикалык чыгармалар эстетикалык, дидактикалык кызматтарды аткаруу менен, адамдын рухий дүйнөсүн байытып, анын дүйнө таанымын кеңейишине өбөлгө түзөт. Бул жагынан алганда, “Манас” эпосу кыргыз элинин эпикалык маданиятынын туу чокусу катары эсептелүү менен, башка улуттардын өкүлдөрүнө кыргыз элинин рухий дүйнөсүн, дүйнө таанымын, кылымдарды карыткан тарыхын таанытуу вазийпасын да аткарат.

7. Изилдөө ишинин жүрүшүндө лингвопоэтикалык анализдин методдорунун колдонулушу аркылуу кептик семиотиканын, ошону менен эле бирге лексикалык каражаттарды алардын семиотикалык белгилерин эске алуу менен которуунун өзөктүү маселелери каралды. Диссертациялык иште коюлган негизги максатка ылайык, салыштырылып жаткан эки тилдин система-структуралык, функционалдык-семантикалык бөтөнчөлүктөрү иликтенди. Мындан тышкары түп нуска менен котормонун салыштырма анализин жүргүзүү аркылуу эки элдин (кыргыз жана британ) тилдик аң-сезимдериндеги чагылдырылган дүйнө тааным, маданият, жамааттык аң-сезимдериндеги окшоштуктар менен принципалдуу айырмачылыктар аныкталды.

8. Эпостогу семиотикалык каражаттарды анализдөө аркылуу анын ички маңызы, көркөм концептилердин көмүскө маанилеринин ачылышы аларды которууда максималдуу адекваттуулукка жетүүгө өбөлгө түзөт.

9. Лингвостилистикалык анализдин жыйынтыктары эпикалык формулаларды, эквивалентсиз лексикага тиешелүү тилдик каражаттарды которуу бир катар кыйынчылыктар менен коштоло тургандыгын көрсөттү. Диссертациялык иште коюлган башкы максатка ылайык, тилдин коммуникативдик, информативдик, эмоционалдык кызматтары төмөндөгүдөй деңгээлдерде каралган: а) белгилүү бир лексикалык каражаттардын денотаттык маанилерин аныктоо; б) тилдик каражаттардын коннотативдик маанилерин аныктоо; в) тилдик каражаттарды мета семиотикалык деңгээлде анализдөө.

10. Котормочунун кесиптик компетенциясына коюлган талаптардын эң негизгилеринин бири катары тилдик компетенция эсептелет. Компетенциянын бул түрүнүн төмөн деңгээли котормонун сапатына кандай таасир тийгизе тургандыгына изилдөө ишибизде бир катар мисалдарды келтирдик. Атап айтканда, котормочунун кыргыз тилин билбестигине байланыштуу кетирилген кемчиликтердин субъективдүү мүнөзүн белгилөө менен, мүчүлүштүктөрдүн объективдүү себептерин да көрсөтүүгө болот. Маселен,

салыштырылып жаткан эки тилдин эки башка системадагы тилдер экендиги, түп нуска менен котормо тилдин ортосундагы түз эквиваленттердин, лексика-семантикалык аналогдордун жоктугу, эки элдин тилдик менталдуулугунун ар башкалыгы өңдүү бир катар тилдик жана тилдик эмес факторлор котормонун сапатына өзүнүн таасирин тийгизбей койбойт.

11. Дүйнөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги сүрөтү эки элдин тарыхы, рухий маданияты, турмуш-тиричилиги өңдүү тышкы факторлор менен түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, дүйнөнүн эки тилдеги сүрөттөрүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктар экстралингвистикалык каражаттарды салыштырып анализ жүргүзүү аркылуу аныкталды. Изилдөө ишинин концептуалдуу базасы катары кыргыз тилиндеги *намыс (честь, достоинство), жылкы (лошадь), аял (женщина), боз үй (юрта), бала (ребенок)* өңдүү концептер тандалып алынган.

12. Лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдердин методдорун колдонуу аркылуу “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын котормосунун ортосундагы дал келбөөчүлүктөр аныкталып, түп нусканын тилине тектеш эмес тилден эпикалык чыгармыны которууда экстралингвистикалык каражаттардын тийгизген таасирлери анализденип, конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында көрсөтүлдү.

13. Эксплициттик жана имплициттик маалыматтарды которуудагы денотативдик жана коннотативдик деңгээлдеги каражаттарды которууда котормодогу дал келбөөчүлүктөр табыгый нерсе катары кабыл алынып, айрым бир тилдик универсалийлердин бар болуусу тилдик каражаттардын адекваттуу котормо жасоого жол көрсөтөт. Мындай тилдик каражаттарды адабий анализ жасоодо тилдин байлыгын, поэтикалык кудуретинин күчтүүлүгүн, ал тургай эстетикалык таасир берүүчү бир башкача күчтүн бар экендиги белгиленди. Адабий анализ жасоо көркөм чыгарманын идеясын тактап, эпостогу “кыргыздын намысы” деген концептиси баштан аяк кайталанып, чыгармага өзгөчө пафос берип турары көрсөтүлдү.

14. “Манас” эпосундагы элдин эгемендүүлүк, эркиндик үчүн болгон күрөшүн даңазалаган башкы идея эпостун мазмундук өзөгүн түзүп турат. Бул ыйык идея элдин генотибин, рухун тагдырдын оош-кыйыштарынан сактап, кыргыз элинин өзүн өзү таануусунун, улуттук идеологиясынын өзөгү катары кызмат кылып келген. Демек, эпостогу мындай өзөк идея “Намыс” концептисинин маңызын түзө тургандыгы талашсыз.

15. Дүйнөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги сүрөтү атайын изилдөөнүн объектисине биринчи ирет айланууда. Изилдөө ишинин жүрүшүндө лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдин методдорунун колдонулушу аркылуу семиотикалык, социалдык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын котормо процессине тийгизген таасирлери талдоого алынган.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абаишвили, М.В. Литературоведческий анализ роли стилистически окрашенных слов в организации художественного целого [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / Н.А. Абаишвили. –Тбилиси, 1990. – 25 с.
2. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]/И. Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 284 б.
3. Абдразакова, Г.Ш. Концепт жана аны окутуунун айрым маселелери. Окуу-методикалык курал.-Б.:2018.-96б.
4. Абдикаримова, М. Н. Сүйлөмдүн англис жана кыргыз тилдериндеги интонациясы. [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / М.Н.Абдыкеримова.- Б., 2016.-20с.
5. Абдыкеримова, А. Э . Көркөм сөздүн поэтикасы. [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / А.Э.Абдыкеримова.- Каракол, 2003.-20с.
6. Абыканова, Г.А. Концепт «Вода/Суу» в русском и кыргызском языках: Автореф.дис...канд.филол.наук. – Бишкек, 2012. – 24с.
7. Автеньева, Л. А. Сопоставительно-типологическое исследование стилистических приемов английского и русского языков: (на материале метафоры, антономасии и эпитета) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.А. Автеньева. – Одесса, 1987. – 15 с.
8. Адмони, В.Г. Типология предложения [Текст] / В.Г. Адмони // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 232-291.
9. Азнаурова, Э.С. Стилистический аспект номинации слов как единиц языка и речи [Текст] / Э.С. Азнаурова // Языковая номинация (виды наименований). – М., 1977. – С. 86-128.
10. Азнаурова, Э.С. Прагматика художественного слова [Текст] / Э.С. Азнаурова. – Ташкент: Фан, 1988. – 119 с.
11. Акмолдоева, Ш.Б. Вселенная «Манаса» [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева; Кырг. гос. ун-т. им. И. Арабаева. – Бишкек: [б. и.], 2009. – 166 с.
12. Акмолдоева, Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1998. – 268 с.

13. Алишова, М.К. Эпитет и стилистическая трансформация [Текст] / М.К. Алишова // Монография. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 136 с.
14. Алишова, М.К. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо [Текст]. / М.К. Алишова // Монография. – Б., 2019. – 330 с.
15. Алишова, Р.К. Межъязыковая кыргызско-английская интерференция на уровне фонетики, грамматики и лексики (с позиции социолингвистики) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.К. Алишова. – Бишкек, 2012. – 160 с.
16. Андерсон, Дж. Когнитивная психология [Текст] / Дж. Андерсон. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
17. Андреева, С.А. Поэтическое слово в когнитивном аспекте (на материале английских поэтических произведений викторианского периода) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / С.А. Андреева. – М., 1998. – 252 с.
18. Апресян, Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря [Текст] / Ю.Д. Апресян // Прагматика и проблемы интенциональности. – М., 1988. – С. 7-44.
19. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 1 лексическая семантика: синонимические средства языка/ Ю.Д. Апресян; 2-е издание, испр. и доп. – М; 1995.
20. Арнольд, И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвигания и проблема экспрессивности [Текст] / И.В. Арнольд // Экспрессивные средства английского языка: сб. науч. тр. ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1975. – С. 11-20.
21. Арнольд, И.В. Интерпретация пародии и стилистические функции фразеологизмов [Текст] / И.В. Арнольд // Интерпретация художественного текста в языковом вузе. – Л., 1981. – С. 3-11.
22. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – I-XV, 896 с.
23. Арутюнова, Н. Д. Метафора в языке чувств(текст) Н.Д. Арутюнова// Язык и мир человека. – М.: Языки русской литературы, 1999 – С.385-399.

24. Асылбекова, А.Т. А. Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун негизинде) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / А.Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.
25. Аскольдов, С. А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология/ под ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia. 1997.- С. 267-279.
26. Ахманова, О.С. Лингвостилистика как языковедческая проблема [Текст] / О.С. Ахманова // О принципах и методах лингвостилистического исследования. – М., 1966. – С. 355.
27. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1969.- 488
28. Ахматов, Т. Кыргыз тили. Фонетика. Лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.
29. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери [Текст]: жог. окуу жайлары ү-н окуу куралы / Т. Аширбаев. – Бишкек; Ош: [б-сыз], 2000. – 1- китеп. – 122 б.
30. Аширбаев, Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
31. Аширбаев, Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. – 34 б.
32. Багно, В.Е. К проблеме адекватности перевода [Текст] / В.Е. Багно // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1986. – Т. 45, № 3. – С. 235-245.
33. Балли Ш. Французская стилистика: Пер.с.фр. Долинина К.А.-М.: Изд.иностр. лит.,1961.-394с.
34. Барт, Р. Воображение знака [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: пер. с фр. / Барт Р.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М., 1989. – С. 246-252.
35. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт. – М.: Рипол Классик, 1994. – 601 с.

36. Барлас Л.Г. Русский язык: Стилистика.- М.: Просвещение, 1978.- 210с.
37. Бархударов, Л.С. О новом курсе «Теория и практика перевода» в пединститутах и на факультетах иностранных языков [Текст] / Л.С. Бархударов // Тетради переводчика: науч.-теорет. сб. / под ред. Л.С. Бархударова. – М., 1973. – № 10. – С. 97-101.
38. Бархударов, Л.С. Текст как единица языка и единица перевода [Текст] / Л.С. Бархударов // Лингвистика текста: материалы науч. конф. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 40-41.
39. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории переводов [Текст] / Л.С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
40. Барченков, А.А. Прагматическая установка текста и перевод [Текст] / А.А. Барченков // Общие и частные проблемы теории перевода: сб. науч. тр. – М., 1988. – Вып. 323. – С. 4-11.
41. Бенвенист, Э. Семиология языка [Текст] / Э. Бенвенист // Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 63-90.
42. Бенуас, Л. Знаки, символы и мифы [Текст] / Л. Бенуас. – М.: Астрель: АСТ, 2004. – 160 с.
43. Берлизон, С.Б. Стилистический аспект значения (стилистическое значение) ФЕ и методы его исследования [Текст] / С.Б. Берлизон // Проблемы семасиологии и лингвистической стилистики. – Рязань, 1975. – Вып. 2. – С. 166-261.
44. Бех, П.А. Лингвистические проблемы воссоздания образа в поэтическом переводе (на материале украинского английского языков) [Текст] / П.А. Бех, А.И. Чередниченко. – Киев: КГУ, 1980. – 67 с.
45. Биялиев, К.А. Переводческое мастерство поэта С. Эралиева [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.А. Биялиев. – Бишкек, 1996. – 20 с.
46. Булыгин, Т. В. Перемещение в пространстве как метафора эмоций (текст)/ Т.В. Булыгин, А.Д. Шмелев// Логический анализ языка. Языки пространств. – М.: Школа «Языки русской культуры», 2000 –С.277-289.

47. Боброва, С.Е. Интерпретация прагматического компонента текста: лингвофеноменологический опыт [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Е. Боброва. – М., 1991. – 21 с.
48. Боброва, С.Е. Интерпретация прагматического компонента текста: лингвофеноменологический опыт [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Е. Боброва. – М., 1991. – 21 с.
49. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общей семантической организации текста. Лингвистика текста.- М., 1974 см. карт.
50. Болотов, В.И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности [Текст] / В.И. Болотов. – Ташкент: Фан, 1981. – 116 с.
51. Бондаренко, А.В. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А.В. Бондаренко. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.
52. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б.
53. Борбугулов, М. У истоков поэтического образа [Текст] / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1988. – № 2. – С. 119-129.
54. Борисова, Е.Б. Перевод как словесно-художественное творчество и как результат научно-филологического анализа [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Б. Борисова. – М., 1989. – 23 с.
55. Боруков, Б.Л. Онтология художественного текста [Текст] / Б.Л. Боруков // Онтология и интерпретация: сб. ст. – Саратов, 1992. – С. 4-15.
56. Бразговская, Е.Е. Лингво-стилистические аспекты художественного перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Е. Бразговская. – СПб., 2000. – 32 с.
57. Брудный, А.А. Перевод как проблема социальной семантики [Текст] / А.А. Брудный // Сборник трудов Калинин. гос. ун-та. – Калинин, 1989. – С. 4-5.
58. Брызгунова, Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963.
59. Буранов, Ж.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст] / Ж.Б. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.

60. Блумфильд, Л.(Пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат) –М.:Изд-во «Прогресс»,1968.-607с
61. Валиханов, Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5 т. / Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Каз. сов. энцикл., 1984 - 1985. – Т. 1. – 1984. – 431 с.; Т. 2. – 1985. – 416 с.; Т. 3. – 1985. – 415 с.; Т. 4. – 1985. – 461 с.; Т. 5. – 1985. – 526 с.
62. Ван Дейк, Т.А. Стратегии понимания связного текста [Текст] / Т.А. Ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 153-208.
63. Ванников, Ю.В. Функционально прагматическая классификация и типы адекватности текстов [Текст] / Ю.В. Ванников // Семантика языковых единиц и текста. – М., 1979. – С. 77-91.
64. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа / Л. Вайсгербер – М., 1993. – 232 с.
65. Вежбицкая, А. Культурно обусловленные сценарии и их когнитивный статус [Текст] / А. Вежбицкая // Язык и структура знания. – М., 1990. – С. 63-85.
66. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с.
67. Вежбицкая, А. Семантические примитивы [Текст] / А. Вежбицкая // Семиотика. – М., 1983. – С. 137-150.
68. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Просвещение, 1999. – 95 с.
69. Вершинина, Т.С. Зооморфная, фитоморфная и антропоморфная метафора в современном политическом дискурсе [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Т.С. Вершинина. – Екатеринбург, 2002. – 24 с.
70. Винарская, Е.Н. Об эмоционально ритмических предпосылках речи [Текст] / Е.Н. Винарская // Сборник науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. – М., 1988. – Вып. 307. – С. 58-66.

71. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение: (общие и лексические вопросы) [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во ин-та общ. и сред. образования РАО, 2001. – 224 с.
72. Виноградов, В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы [Текст] / В.С. Виноградов. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 173 с.
73. Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
74. Виноградова В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. ,
75. Винокур, Г.О. Понятие поэтического языка [Текст] / Г.О. Винокур // Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 24-31.
76. Волков, И.Ф. Литература как вид художественного творчества [Текст] / И.Ф. Волков. – М.: Просвещение, 1985. – 120 с.
77. Воркачев, С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты/ С. Г. Воркачев// Известия АН. Серия литературы и языка, - 2001, -Т.60, №6. –С.47-58.
78. Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании//Филол.науки.-2001.№1.-С.64-72
79. Габриэлян, Н. Магический кристалл [Текст] / Н. Габриэлян // Проблемы художественного перевода. – М., 1992. – № 6. – С. 20-24.
80. Гавранек, В. Задачи литературного языка и его культура [Текст] / В. Гавранек // Пражский лингвистический кружок: сб. ст. – М., 1967. – С. 338-377.
81. Гак, В.Г. Лингвистика – поэтика – перевод [Текст] / В.Г. Гак // Язык. Поэтика. Перевод: сб. науч. тр. – Л., 1996. – С. 31-32.
82. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
83. Гальперин, И.Р. Глубина поэтического перевода [Текст] / И.Р. Гальперин // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 30-33.

84. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
85. Гаспаров, М. Точные методы и проблемы перевода [Текст] / М. Гаспаров // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 73-78.
86. Гаспаров, М.Л. Стилистическая перспектива в переводах художественной литературе [Текст] / М.Л. Гаспаров // Взаимосвязи национальных советских литератур и художественный перевод. – Фрунзе, 1987. – С. 29-62.
87. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. М. : Академия, 2006. — 336 с.
88. Гипер, Г. Силовое поле [Электронный ресурс] / Г. Гипер. – Режим доступа: <http://www.semioticon.com/people/Ipsen/>. – Загл. с экрана.
89. Гончаренко, С.Ф. Поэтика перевода [Текст] / С.Ф. Гончаренко. – М.: Радуга, 1988. – 235 с.
90. Гончаренко, С.Ф. Стилистический анализ испанского стихотворного текста [Текст] / С.Ф. Гончаренко. – М.: Высш. шк., 1988. – 305 с.
91. Гончаров, Б.П. Поэтика и лингвистика [Текст] / Б.П. Гончаров // Рус. лит. – 1980. – № 6. – С. 1-9.
92. Горбачевич, К.С., Хабло, Е.П., Словарь эпитетов русского литературного языка.-Ленинград,1979.
93. Гуревич В. В. English Stylistics. Стилистика английского языка учеб, пособие.,В.В. Гуревич. — 2-е изд., испр. — М. : Флинта: Наука, 2007.
94. Грекова, М.В. Особенности передачи когнативной специфики супернейтральной лексики в переводе [Текст] / М.В. Грекова // Информационно-коммуникативные аспекты перевода. – Н. Новгород, 1998. – Ч. 2. – С. 59-69.
95. Гудавичюс, А.Й. Принципы построения и содержание сопоставительной семасиологии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Й. Гудавичюс. – М., 1989. – 39 с.
96. Гудмен, Н. Способы создания миров [Текст] / Н. Гудмен. – М.: Логос, 2001. – 376 с.

97. Гулыга, Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке [Текст] / Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельс. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
98. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на дух развития человечества [Текст] / В. Гумбольдт // История языкознания. – М., 1960. – Ч.1. – С. 85-105.
99. Гурьянова, О.В. Информационно-коммуникативная функция общения в контексте диалога культур [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / О.В. Гурьянова. – М., 1998. – 26 с.
100. Гухман, М.М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера [Текст] / М.М. Гухман // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. – М., 1961. – С. 123-162.
101. Гюбеннет, И.В. К проблеме понимания литературно-художественного текста [Текст] / И.В. Гюбеннет. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 205 с.
102. Демьянков, В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания [Текст] / В.З. Демьянков // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 368-377.
103. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. –Б. -2012. –404 с.
104. Дербишева З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. Монография. –Б. -2012. –176 с.
105. Джекедофф Р. Концептуальная семантика и когнитивная лингвистика// Когнитивная лингвистика.-1996. Вып.7, №1, с.93-129
106. Джидеева, К. Магистрالی художественного перевода [Текст] / К. Джидеева, В. Шаповалов // Сов. Киргизия. – 1984. – 2 окт.
107. Джидеева, К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс: из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии [Текст] / К.Х. Джидеева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 192 с.
108. Джолдошева, Ч.Т. Современная киргизская повесть и проблемы перевода [Текст] / Ч.Т. Джолдошева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 166 с.

109. Джураев, К. Сопоставительное изучение поэтических переводов в контексте межлитературных и межфольклорных связей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / К. Джураев. – Ташкент, 1991. – 35 с.
110. Домбровский, Б.Т. Логическая семиотика во Львовско-Варшавской философской школе [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Б.Т. Домбровский. – М., 1997. – 38 с.
111. Дыйканов, К., Кудайбергенов, С. Кыргыз тилинин морфологиясы.- Фрунзе, 1957.-219б.(Кол жазма укугунда)
112. Дубинина, И. Метафоризация и перенос значений в языке (на материале французского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Дубинина. – Краснодар, 1997. – 24 с.
113. Егер, Г. Коммуникативная и функциональная эквивалентность [Текст] / Г. Егер // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 137-156.
114. Енукидзе, Р. И. Лингвистическая прагматика и процессуальность художественного текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р.И. Енукидзе. – Тбилиси, 1990. – 40 с.
115. Евстифеева М. В. Теоретическая фонетика английского языка., М.В. Евстифеева. М., Наука, 2012. 168 с.
116. Жирмунский, В.М. Методика стиха [Текст] / В.М. Жирмунский // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 56-93.
117. Жумалиева, Г.Э. «Манас» эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өң-түс лексикасынын семантикасы жана структурасы [Текст]: филол. илим. канд. дис. / Г.Э. Жумалиева.– Бишкек, 2008. –166 б.
118. Заботкина, А.А. Новая лексика современного английского языка [Текст] / А.А. Заботкина. – М.: Высш. шк., 1989. – 124 с.
119. Задорнова, В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста [Текст] / В.Я. Задорнова. – М.: Высш. шк., 1984. – 152 с.

120. Задорнова, В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.Я. Задорнова. – М., 1992. – 48 с.
121. Задорнова, В.Я. Стилистика английского языка [Текст]: метод. указания / В.Я. Задорнова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 32 с.
122. Зильберман, Л.И. О соотношении лингвистического и экстралингвистического факторов при обучении чтению [Текст] / Л.И. Зильберман // Методика и лингвистика. – М., 1981. – С. 3-14.
123. Знак. Слово. Текст: семиотические аспекты языковых единиц разных уровней [Текст]: коллектив. моногр. – Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2001. – 204 с.
124. Золян, С.Т. Поэтическая семантика и семантико-композиционная организация поэтического текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С.Т. Золян. – Ереван, 1988. – 40 с.
125. Зоривчак, Р.П. Лингвостилистические характеристики художественного текста и перевод (на материале переводов украинской прозы на английский язык) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р.П. Зоривчак. – Киев, 1987. – 38 с.
126. Зулпукаров К.З., Калмурзаева А.А. Понятие конгнитемы // Вестник Международного университета Кыргызстана.- Б., 2012.- №2(22). С. 108-109.
127. Зулпукаров К.З., Тентимишова А.К. Содержание концепта «труд» // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- Б., 2016.- №4. С. 196-199.
128. Зусман В.Г. Концепт в системе гуманитарного знания: понятие и концепт // Вопросы литературы.-2003.-№2.-с.3-29.
129. Ибрагимов, С. Национальный менталитет и языковая личность [Текст] / С. Ибрагимов // Кыргыз тили кечээ, бугун жана эртен. – Бишкек, 2000. – С. 26-32.

130. Ибраев, А.И. Сопоставительная характеристика киргизских и английских гласных фонем [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.И. Ибраев. – Фрунзе, 1986. – 24 с.
131. Ибраимова, Г.О. Переводческая категория ласкательности в разносистемных языках (на материале киргизского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.О. Ибраимова. – Бишкек, 2011. – 163 с.
132. Исмаилова, Б.И. Категория образности и средства ее выражения в словообразовательной системе английского и киргизского языков (на материале производных слов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.И. Исмаилова. – Ташкент, 1989. – 21 с.
133. Каде, О. Проблемы перевода в свете теории коммуникаций [Текст] / О. Каде // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 69-90.
134. Кадырбекова П.К. Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилерин (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / П.К.Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
135. Казакова, Т.А. Практические основы перевода [Текст] / Т.А. Казакова. – СПб.: Союз, 2000. – 320 с.
136. Калиева, К. А. Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / К.А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.
137. Калинин, И.В. Современное переводоведение Франции и Канады [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук / И.В. Калинин. – М., 1999. – 23 с.
138. Камбаралиева У.Дж. Темперальная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и киргизского языков). Монография.(2-е доп.изд.).-Бишкек:2018.-393с.
139. Камбаралиева У.Ж. Когнитивдик тил илими. Монография.-Бишкек:2019.-324б.

140. Камбаралиева У.Ж. Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / У.Ж.Камбаралиева – Бишкек, 2010. – 330 с.
141. Каменская, О.Л. Текст и коммуникация [Текст] / О.Л. Каменская. – М.: Высш. шк., 1990. – 152 с.
142. Караева, З.Б. Исмаил Семенов: художественное мировидение, национальные приоритеты, поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / З.Б. Караева. – Карачаевск, 1999. – 335 с.
143. Караева, З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З.К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
144. Карасик, В.И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов [Текст] в 2т.\-Т.1, Волгоград, 2004.
145. Карасик, В.И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов [Текст] в 2т.\-Т.2, В.И.Карасик, Г.Г.Слышкин\-\-Волгоград, 2004.
146. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Монография. Волгоград: Перемена, 2002.
147. Караулов Ю.Н. Семантическая гештальд ассоциативного поля и образы сознания // Языковое сознание. Содержание и функционирование.- М.,2000.-С.107-109.
148. Карибаева, Б.К. Поэтика современной казахской лирики [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б.К. Карибаева. – Бишкек, 1994. – с. 55
149. Кассирер, Э. Сила метафоры [Текст] / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 33-43.
150. Катц, Д. Семантическая теория [Текст] / Д. Катц // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 33-49.
151. Кашкин, И.А. Вопросы перевода [Текст] / И.А. Кашкин // Перевод - средство взаимного сближения народов: худож. публицистика. – М., 1987. – С. 327-357.

152. Кенжебаев, Д.О. Котормонун илимий-теориялык негиздери.-Б.:2014-404б.
153. Кепеци, Б. Знак. Смысл. Литература [Текст] / Б. Кепеци // Семиотика и художественное творчество: сб. ст. / пер. Ю.Я. Барабаш. – М., 1977. – С. 42-58.
154. Керквуд, Г.В. Перевод как основа контрастивного лингвистического анализа [Текст] / Г.В. Керквуд // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 341-349.
155. Кобрина Н.А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития\Когнитивная семантика. Ч.2.-Тамбов, 200.-302с.
156. Когнитивная лингвистика\ З.Д.Попова, И.А.Стернин.-М.:АСТ:Восток-Запад, 2007.
157. Козлов, А.В. Структурная семиотика Ю.Л. Лотмана как научно-гуманитарная концепция [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А.В. Козлов. – М., 2000. – 181 с.
158. Колесов, В.В. Введение в концептологию [Текст]: учеб. пособие / В.В. Колесов, М.В. Пименова. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 248 с.
159. Колесов, В.В. Язык и ментальность.- СПб.: Пертербургское Востоковедение.2004.- 240с. (Slavica Petropolitana)
160. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика [Текст] / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 154 с.
161. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г.В. Колшанский; отв. ред. А.М. Шахнарович. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
162. Комиссаров, В.Н. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
163. Комиссаров, В.Н. Когнитивные аспекты перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров // Перевод и лингвистика текста: сб. ст. – М., 1994. – С. 7-22.
164. Комиссаров, В.Н. Лингвистика перевода [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1980. – 167 с.

165. Комиссаров, В.Н. Перевод и языковое посредничество [Текст] / В.Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – М., 1984. – Вып. 21. – С. 8-12.
166. Комиссаров, В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема [Текст] / В.Н. Комиссаров // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 14-18.
167. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение [Текст]: курс лекций / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 420 с.
168. Конурбаев, М.Э. Об актерском и филологическом чтении [Текст] / М.Э. Конурбаев // Folia Anglistica. – М., 1997. – № 1. – С. 27-44.
169. Конурбаев, М.Э. Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.
170. Концепт. Образ. Понятие. Символ: к 70-летию проф. В.В. Колесова: колл. Монография. отв. ред. М.В. Пименова. – Кемерово: ИПК «Графика», 2003. – 278 с.
171. Котенко, Е.В. Сравнение в лирике Б. Пастернака: опыт системного лингвопоэтического анализа [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.В. Котенко. – Минск, 2000. – 16 с.
172. Которова, Е.Г. Метафорика в словаре и в тексте (сопоставительный анализ переносных значений в немецком и русском языках) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е.Г. Которова. – М., 1982. – 180 с.
173. Красных, В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология [Текст] / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
174. Крюкова, Н.Ф. Метафора как средство понимания содержательности текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Ф. Крюкова. – М., 1988. – 18 с.
175. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141-172.

176. Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. - №4, -1994. - 34-47с.
177. Кубрякова, Е.С. Щб установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. - 2004. - №1. - с.6-17
178. Кумарова, М.Г. Основы предоценочного анализа художественного перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Г. Кумарова. – М., 1994. – 24 с.
179. Курелла, А. Теория и практика перевода [Текст] / А. Курелла // Мастерство перевода. – М., 1959. – С. 407-437.
180. Кухаренко, В.А. Интерпретация текста [Текст] / В.А. Кухаренко. – Л.: Просвещение, 1979. – 327 с.
181. Кыдырбаева, Р.З. Варианты в эпосе «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева, К. Кырбашева, А. Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1988. –157 с.
182. Кыдырбаева, Р.З. Генезис эпоса «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1980. – 279 с.
183. Кыдырбаева, Р.З. Мезгилдер, муундар жана манасчы [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: [б.и.], 2004. – 113 б.
184. Кыдырбаева, Р.З. Этнокультурные связи кыргызов: по материалам эпоса «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева // Рус. яз. в шк. Кыргызстана. – 1995. – № 2/3. – С. 4-10.
185. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Опыт систематизированного отношения. -М.: 1972. -С.
186. Кунин А.В. Типология переводческих соответствий в «Англо-русском фразеологическом словаре» Текст. / А.В. Кунин // Фразеологизм и его лексикографическая разработка / под ред. А.С. Аксамитова. Минск, 1987. -С. 121-125.

187. Кэтфорд, Д.К. Лингвистическая теория перевода [Текст] / Д.К. Кэтфорд // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 91-114.
188. Лакофф Дж. Когнитивная семантика \ \ Язык и интеллект: сб.: пер. с англ. и нем. \ сост. И вступит, ст. В.В.Петрова.- М.: Прогресс, 1995.- 143-184с.
189. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем Текст. / Дж. Лакофф, М. Джонсон; под ред. и с предисл. А.Н. Баранова; пер. с англ. А.Н. Баранова А.В. Морозовой. М.: УРСС, 2004. - 252 с.
190. Лайлиева, И.Ж. Традиции мировой литературы в кыргызской прозе [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / И.Ж. Лайлиева. – Бишкек, 1995. – 51 с.
191. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. XXIII.- М.,1988.-С.12-51.
192. Лакофф Дж. Когнитивная семантика \ \ Язык и интеллект: сб.: пер. с англ. М.,1995.- с. 143-184.
193. Лакофф Дж. Когнитивная семантика \ \ Язык и интеллект.- М.,1996.
194. Лакофф Дж. Когнитивная моделирование \ \ Женщины, огонь и опасные предметы \ \ URL: <http://elenakasilova.narod.ru/studia2/lakoff.htm>
195. Лангакер Р.У. Когнитивная грамматика.-М.,1992.
196. Лапшина М.Н. Семантическая эволюция английского слова: (изучение лексики в когнитивном аспекте)\ М.Н.Лапшина.-СПб: Изд-во СПбГУ,1998.-160с.
197. Левин, Ю.А. Структура русской метафоры [Текст] / Ю.А. Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С. 457-463.
198. Левин, Ю.И. О семантическом анализе поэтического текста [Текст] / Ю.И. Левин // Проблемы лингвистической стилистики: тез. докл. науч. конф. – М., 1969. – С. 79-80.
199. Липгарт, А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале англ. литературы 16-20 вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: в 2 т. / А.А. Липгарт. – М., 1996. – 656 с.

200. Липгарт, А.А. О взаимосвязях тембологии и лингвопоэтики [Текст] / А.А. Липгарт, М.Э. Конурбаев // Общие проблемы строения и организации языковых категорий. – М., 1998. – С. 92-93.
201. Лисс, А.Н. Сравнительная типология английского, русского, кыргызского языка и проблема их прогнозирования [Текст] / А. Н. Лисс. – Ош: [б.и.], 1994. – 62 с.
202. Литвинова, М.Н. Сквозная метафора и вариативность переводческих решений [Текст] / М.Н. Литвинова // Вестн. Перм. ун-та. Лингвистика. – 1996. – Вып. 2. – С. 139-144.
203. Лосев, А.Ф. Проблема вариативного функционирования поэтического языка [Текст] / А.Ф. Лосев // Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – С. 408-452.
204. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров [Текст] / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: ст., исслед., заметки. – СПб., 2000. – С. 150 - 390.
205. Лотман, Ю.М. Искусство как семиотическая система [Текст] / Ю.М. Лотман // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа: сб. / сост. А.Д. Кошелев. – М., 1994. – С. 59-66.
206. Лотман, Ю.М. Текст в тексте [Текст] / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 129-132.
207. Лурия, А.Р. Язык и сознание [Текст] / А.Р. Лурия. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 335 с.
208. Львовская, З.Д. Теоретические проблемы перевода [Текст] / З.Д. Львовская. – М.: Высш. шк., 1985. – 231 с.
209. Мадмарова Г.А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения. Монография.- Б.:2017.-392с.
210. Мамбаева, С.К. Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.

211. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.
212. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилиндеги тексттерди уюштуруучу каражаттар [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек, 1996
213. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М., 2001. – 208с.
214. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2008.
215. Маслова, В.А. Коды культуры [Текст]: учеб. пособие / В.А. Маслова, М.В. Пименова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – 180 с.
216. Мехмет, Или. Тектеш эмес тилдердеги фразеологиялык каражаттардын которуу ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Или Мехмет. – Бишкек, 2012. – 157 б.
217. Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 148 с.
218. Молчанова, Г.Г. Движение имплицатов и коммуникативное развертывание текста [Текст] / Г.Г. Молчанова // Аспекты семантического анализа высказывания и текста. – Ташкент, 1987. – С. 4-7.
219. Молчанова, Г.Г. Импликативные аспекты семантики художественного текста [Текст]: дис. ... д-а филол. наук / Г.Г. Молчанова. – Ташкент, 1991. – 302 с.
220. Моррис, Ч. Из книги «Значение и означивание» [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132.
221. Моррис, Ч. Основания теории знаков [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика / пер. Ю.С. Степанова. – Благовещенск, 1998. – Т.1. – С. 36-88.
222. Морковкин В.В. Опыт идиографического описания лексики (Анализ слов со значением времени в русском языке).-1977.
223. Морковкин В.В., Морковкина А.В 1997, с.47-48/
224. Мукаржовский, Я. Искусство как семиологический факт [Текст] / Я. Мукаржовский // Исследования по эстетике и теории искусства. – М., 1994. – С. 190-198.

225. Мусаев, С.Ж. Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке [Текст] / С.Ж. Мусаев // Изв. АН Кирг. ССР. – 1983. – №3. – С. 85-91.
226. Мусаев, С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С.Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 36 б.
227. Мусаев, С.Ж. Текст: Прагматика, Структура [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 321 с.
228. Мусаев, С.Ж. Эпос «Манас» [Текст]: науч.-попул. очерк / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Шам, 1994. – 254 с.
229. Назарова, Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык [Текст] / Т.Б. Назарова. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 191 с.
230. Найда, Ю.А. К науке переводить [Текст] / Ю.А. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 114-151.
231. Найманова, Ч.К. Сопоставительное исследование прилагательных английского и киргизского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч.К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
232. Найманова, Ч.К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, киргизского и русского языков) [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2004. – 181 с.
233. Найманова, Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, киргизского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ч. К. Найманова. – Бишкек, 2006. – 45 с.
234. Найманова, Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, киргизского и русского языков) [Текст]: дис... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Ч.К. Найманова. – Бишкек, 2006. – 229 с.
235. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира французского и киргизского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2016. – 389 с.

236. Нелюбин, Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка [Текст] / Л.Л. Нелюбин. – М.: [б.и.], 1990. – 110 с.
237. Немец, Г.П. Прагматика метаязыка [Текст] / Г.П. Немец. – Киев: Выща шк., 1993. – 148 с.
238. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация [Текст] / А.И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
239. Өмуралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча) [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф. / С. Өмуралиева. – Бишкек, 1999. – 45 б.
240. Ормонбекова, А.О. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А.О.Ормонбекова.- Б.: Бийиктик,2010.-362б.
241. Орозбаева, Г.А. Лингвосемиотический анализ перевода трагедии В.Шекспира «Отелло» (на материале перевода А. Осмонова) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Орозбаева. – Бишкек, 2011. – 160 с.
242. Орузбаева, Б. О. Сөз (сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 259 б.
243. Орузбаева, Б. О., Сагынбаева Б.С. Лингвистикалык терминдердин сөздүгү.- Б.,2004.
244. Павленис Р.И. Проблемы смысла. Современный логико-философский анализ языка Текст. / Р.И. Павленис. М., 1983. - 286 с.
245. Падучева, Е.В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла [Текст] / Е.В. Падучева // Семиотика и информатика. – М., 1982. – Вып. 18. – С. 76-119.
246. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки Текст. / Е.Н.Панов.- М.: Знание, 1983.- 2-е изд.-247 с.
247. Панов, Е.Н. Знаки, символы, языки [Текст] / Е.Н. Панов. – М.: Знание, 1980. – 192 с.
248. Пименова, М. В. Семантика языковой ментальности и импликации \ \ Филологические науки – Кемерово, 1999. – №4.- с.80-86

249. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации: монография.- Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – 386 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып 3.)
250. Пименова, М. В. Типология структурных элементов концептов внутреннего мира (на примере эмоциональных концептов) \ \ Вопросы когнитивной лингвистики.- 2004. – №1.- с. 82-90.
251. Пименова, М. В. Языковая картина мира [Текст]: учеб. пособие / М.В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 112 с.
252. Пирс, Ч. Начала прагматизма [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – Т. 2: Логические основания теории знаков. – 352 с.
253. Платон. Апология Сократа. Критон, Протагор [Текст] / Платон; пер.: М. Соловьев, В. Соловьев. – М.: Эксмо-Пресс, 2015. – 128 с.
254. Поливанов, Е.Д. О принципах русского перевода эпоса «Манас» [Текст] / Е.Д. Поливанов // «Манас» – народный героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968. – С. 56-74.
255. Попова, Н.Б. Информативность поэтического текста [Текст] / Н.Б. Попова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 140 с.
256. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике – Воронеж: «Истоки», 2002. – 191с.
257. Попова З.Д., Стернин И.А. Концептосфера и картина мира\ \ Язык и национальное сознание. Вып.3.– Воронеж,2002.
258. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира – Воронеж, 2001.
259. Попова З.Д., Стернин И.А. – Воронеж: «Истоки», 2001. – 191с.
260. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Очерки по когнитивной лингвистике.- Воронеж, 2002.
261. Попович, А.А. Проблемы художественного перевода [Текст] / А.А. Попович. – М.: Высш. шк., 1980. – 199 с.

262. Постовалова В.И. Существует ли языковая картина мира? \ \ Язык как коммуникативная деятельность человека.-М.: Изд-во МПТИИЯ.-Вып.284.-1987.- с.65-72
263. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельность человека \ \ Роль человеческого фактора в языке :Язык и картина мира.-М., -1988.- с.8-69
264. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике Текст. / А.А. Потебня. М.: Просвещение, 1968. - Т. 3. - 551 с.
265. Потебня А.А. Слово и миф Текст. / А.А. Потебня; сост. подгот. текста и примеч. А.Л. Топоркова; предисл. А.К. Байбурина. М.: Правда, 1989. -622 с.
266. Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 191 с.
267. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства/ О.А. Радченко –М., –1997.,313б
268. Растье, Ф. Интерпретирующая семантика [Текст] / Ф. Растье. – Н. Новгород: Деком, 2001. – 368 с.
269. Рахматуллина, Д. Р. Англо-русские переводные несоответствия в художественном тексте [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Д.Р. Рахматуллина. – Оренбург, 1995. – 171 с.
270. Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. –М., 2000.
271. Рецкер, Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский язык [Текст] / Я.И. Рецкер. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 159 с. – На англ. яз.
272. Розин, В. Семиотические исследования [Текст] / В. Розин. – М.: Университет. кн., 2001. – 252 с.
273. Россوماхина, Н.И. Исследование перевода как вторичного порождения текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.И. Россوماхина. – Одесса, 1987. – 16 с.

274. Руцаков, В.А. Основания лингвистического перевода и сопоставления языков [Текст] / В.А. Руцаков. – СПб.: СПбГИЭА, 1996. – 218 с.
275. Рябцева, Н.К. Текст как объект содержательного анализа и проблемы формализации перевода [Текст] / Н.К. Рябцева // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 101-113.
276. Сагынбаева Б.С. «Юнусалиев окуулары-2015» Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] 24-25 декабрь, Бишкек, Кыргызстан, «Улуу Тоолор». -Бишкек, 2015. -29-40 с.
277. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / Т. Садыков, И. Абдувалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 294 с.
278. Сатыбалдиева, Г.А. Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.
279. Селиверстова, О.Н. Компонентный анализ многозначных слов [Текст] / О.Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1975. – 240 с.
280. Семиотика [Текст] / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю.С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – 627 с.
281. Сепир, Э. Язык, раса и культура [Текст] / Э. Сепир // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. –656с.
282. Сидяченко, Н.Т. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха «Чотири броди» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Н.Т. Сидяченко. – Киев, 1991. – 191 с.
283. Сыдыков, А.Н. Этнолингвистика: опыт ретрореспективы:-Б.:2011.-236с.
284. Сыдыков А.Н., Ниязалиева Р.А. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков. Учеб.-метод. пособие студентов-филологов и магистрантов:-Б.:2020.-156с.
285. Сыдыков А.Н., Ниязалиева Р.А., Абыканова Г.А., Сопоставительная морфология русского и киргизского языков. Учеб.-метод. пособие студентов-филологов и магистрантов:-Б.:2021.- 224с.

286. Скляренок, Р.В. Лингвостилистические особенности синтаксического параллелизма (на примере англо-американской художественной прозы XX в.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.В. Скляренок. – М., 1987. – 22 с.
287. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка.-М.:Изд-во лит. На иностр.яз.,1959.-439с.
288. Смотрова, Т.Г. Концепты «победа» и «поражение» в статической и динамической картинах мира: Дисс. ... канд. филол. наук / Т.Г.Смотрова – Таганрог, 2005. – 162-б
289. Старкова, А.П. Имплицитность как семантическое явление и ее функции в художественном тексте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.П. Старкова. – М., 1983. – 24 с.
290. Степанов, Г.В. Язык. Литература. Поэтика [Текст] / Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1988. – 380 с.
291. Степанов, Ю.С. В мире семиотики [Текст] / Ю.С. Степанов // Семиотика. – М., 1983. – С. 5-36.
292. Стернин, И.А.Роль человеческого фактора в языке / Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С.,Постовалова В.И., Телия В.Н., Уфимцева А.А. – М., 1988. – 416-б
293. Стернин, И.А. Типы значений и концепт \ И.А.Стернин \ \ Концептуальное пространство языка. – Тамбов: Изд-во ТГУ,2005.-С.257-282.
294. Стернин, И.В., Тагаев М.Дж., Камбаралиева У.Ж. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в кыргызской республике\ \ Вестник КРСУ.-Б.,-2005. Т.15., №2. С. 2002-2004.
295. Слышкин, Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе.-М.: Academia,2000.
296. Слышкин, Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса \ \ Языковая личность: институциональный и индивидуальный дискурс. – Волгоград,2000

297. Соколова, М. А. Практическая фонетика английского языка [Текст] / Е.М.Соколова.- М., 1998. - 384 с.
298. Солнцев, Е.М. Проблемы системного описания процесса передачи реалий [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.М. Солнцев. – М., 1999. – 23 с.
299. Солсо, Р. Когнитивная психология [Текст] / Р. Солсо. – СПб.: Питер, 2002. – 592 с.
300. Сорокин, Ю.А. Национально - культурная специфика художественного текста [Текст] / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина. – М.: Наука, 1989. – 87 с.
301. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 31-284.
302. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики Текст. / Ф. де Соссюр; ред. пер. Н.А. Слюсаревой. пер. с фр. изд. А.М. Сухотина. М.: Логос, 1999. - 296 с.
303. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике Текст. / Ф. де Соссюр; пер. с фр. изд. Б.П. Нарумова; общ. ред. Н.А. Слюсаревой. 2-е изд. -М.: Прогресс, 2000.-280 с.
304. Тагаев, М. Дж. Образ мира в языковом сознании киргизов через призму телесногокода культуры \\ Вестник КРСУ. -2017. Т.17., №9. С. 161-169.
305. Тагаев, М. Дж. Кыргызская лингвистика на пути к когнитивной модели языка [Текст] / М.Дж. Тагаев // Вестн. Ош. гос. ун-та. Филол. илим. сер., Психологиялык-пед. илим. сер. – 2006. – № 3. – С. 87-89.
306. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Текст. / В.Н. Телия; отв. ред. А.А. Уфимцева; АН СССР, Ин-т языкознания. М.: Наука, 1986. - 141 с.
307. Телия, В. Н. Типы языковых значений/В.Н.Телия.-М.:Наука,1981.-269с.
308. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция //Метафора в языке и тексте. -М. -1988. -С.26-51.
309. Телия, В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингво- культурологические аспекты (текст)/ В.Н. Телия – М.: «Школа, язык русской культуры», 1996- С.285.
310. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2008. – 264 с.
311. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. Фрунзе, 1976.

312. Томахин, Г.Д. Прагматический аспект лексического фона слова [Текст] / Г.Д. Томахин // Филол. науки. – 1988. – № 4. – С. 23-28.
313. Тороп, П.Х. Принципы построения истории перевода [Текст] / П.Х. Тороп // Учен. зап. Тартуского ун-та. – 1980.
314. Төлөкова, Э.Т. Кыргыз тилиндеги «Бала» концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча): Авторефер.дис. ...канд. Филол.наук.-Бишкек,2012
315. Тулеева, Ч.С. Типологические черты фонетика-фонологических систем немецкого и кыргызского языков [Текст]: Авторефер.дис. ...докт. филол.наук.-Алматы, 2010
316. Тулеева, Ч.С. Типологические черты фонетика-фонологических систем немецкого и кыргызского языков [Электронный ресурс]: Авторефер.дис. ...докт. филол.наук.-Алматы, 2010 <http://textarchive.ru/c-1506890-pall.html>.
317. Тураева, З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) [Текст] / З.Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
318. Тургунова, Г.А. Проблемы переводного воссоздания национальных этнолингвистических реалий в разнотипных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Тургунова. – Бишкек, 2008. – 172 с.
319. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии [Текст] / Н.С. Трубецкой; пер. с нем. А.А. Холодовича. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
320. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку.- В кн.: Новое в лингвистике, вып. 1. М.,1960.
321. Урмамбетова, С. К. Поэтика современного кыргызского рассказа 60-80 гг. (проблемы жанра и перевода) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.К. Урмамбетова. – Бишкек, 1994. – 23 с.
322. Урысон, Е. В. Языковая картина мира vs. обиходные представления : (модель восприятия в русском языке) // Вопросы языкознания. М.: – 1999. -№2. – С.3-21.

323. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 36 б.
324. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 196 б.
325. Учайкина Е.Н. Концептосфера «Богатство» в англосаксонской картине мира: Авторефер. Дис.. ...канд.филол.наук. – Владивосток, 2005.
326. Фаснова, М.О. Прагматический аспект разговорного формулирования английского языка и их изучение в языковых ВУЗах [Текст] / М.О. Фаснова // Сборник научных трудов. – М., 1983. – С. 146-153.
327. Федоров, А.В. Основы общей теории перевода: (лингвистические проблемы) [Текст] / А.В. Федоров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 303 с.
328. Федоров, А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистики [Текст] / А.В. Федоров. – М.: Высш. шк., 1971. – 195 с.
329. Фесенко, Т.А. Концептуальные системы как употребления и понимания вербальных выражений // Когнитивные аспекты языковой категоризации: сб. науч. тр. ред. Л.А. Манерко; РГПУ им. С.А. Есенина.- Рязань, 2000.- 141-144.
330. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 28. – С. 52-92.
331. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, протатип) // НТИ. Сер. 2. Информационные процессы и системы. – 1992.- №3. – С.1 – 8.
332. Хайдеггер, М. Время и бытия: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993- 447 с.
333. Хайрулин, В.И. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты перевода [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.И. Хайрулин. – М., 1995 – 46 с.
334. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2008. – 300 с.

335. Халеева, И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика) [Текст] / И.И. Халеева. – М.: Высш. шк., 1989. – 236 с.
336. Харвег, Р. Стилистика и грамматика текста [Текст] / Р. Харвег // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1980. – Вып. 9. – С. 212-226.
337. Хатто, А.Т. Кокотойдун ашы [Текст] / А.Т. Хатто // Тр. Оксфорд. ун-та. – Лондон, 1977.
338. Хендрикс, П.Р. Лингвостилистический аспект сопоставительного анализа лексики при переводе (на материалах текстов по европейской интеграции на русском, английском и нидерландском языках) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / П.Р. Хендрикс. – М., 1999. – 19 с.
339. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления Текст. / П.В. Чесноков. М.: Просвещение, 1967. - 192 с.
340. Чесноков В.П. О двух картинах мира – статической и динамической / В.П. Чесноков // Известия СКНЦ ВШ. Общественные науки. – 1989. – №3. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ. – С. 63-69.(69)
341. Чурилина Л.Н. Концепт «любовь» в русской наивно-языковой картине мира // Филология и культура: Материалы III-й Международной научной конференции. – Тамбов: ТГУ, 2001. – С. 54-62.(87)
342. Чернейко Л.О. Гештальтная структура абстрактного имени. // Филол.науки.-1995.-№4. – С.73-83.
343. Черниговская Т. В. (в соавторстве). Взгляд кота Шрёдингера: Регистрация движений глаз в психолингвистических исследованиях / Санкт-Петербургский гос. ун-т — 2-ое изд. — СПб: СПбГУ, 2019. — 228с.
344. Чоговадзе, И.Н. Лингвостилистические основания оценки качества поэтического перевода с позиции образной структуры текста (на материале сонетов Шекспира и их русских переводов) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / И.Н. Чоговадзе. – М., 2000. – 289 с.

345. Чэнь Си. Переносные значения слов-цветообозначений в устойчивых сочетаниях китайского языка в сопоставлении с русским языком [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Чэнь Си. – М., 1991. – 26 с.
346. Шадрин, Н.Л. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика [Текст] / Н.Л. Шадрин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 218 с.
347. Шайбакова, Д.Д. Поэтическая семантика сравнений [Текст] / Д.Д. Шайбакова. – Алма-Ата, 1986.
348. Шакова, М.К. Сравнительно-типологические исследования средств языкового выражения эмоций (на материале русского, немецкого и кабардинского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.К. Шакова. – Тбилиси, 1985. – 21 с.
349. Шаповалов, В.И. Контексты перевода: статьи разных лет [Текст] / В.И. Шаповалов. – Бишкек: Просвещение, 2004. – 408 с.
350. Шаповалов, В.И. Эпическая трилогия о Манасе в полуторавековом восприятии переводчиков [Текст] / В.И. Шаповалов // Манас. Улуу рух «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата өткөрүлгөн жогорку окуу жайлар аралык илимий практ. конф. материалдары. – Бишкек, 1995. См. карт.
351. Шафиков С.Г. Категории и концепты в лингвистике // Вопросы языкознания. – 2007. - №2.
352. Щерба Л.В. О взаимоотношениях родного и иностранного языков // Языковая система и речевая деятельность.-Л.,1974.-С.338-343.
353. Швейцер, А.Д. Теория перевода: (статус, проблемы, аспекты) [Текст] / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
354. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) Текст. / Д.Н. Шмелев. М.: Наука, 1973. - 280 с.
355. Шмелев, А.Д. Сквозные мотивы русской языковой картины мира / Д.А. Шмелев, Зализняк А. А, Левонтина И. Б. Ключевые идеи русской языковой картины мира.– М., 2005. – 540 с.,

356. Штелинг Д.А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке/ Д.А Штелинг.-М. : МГИМО, 1996.-254с.
357. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.-М.: Сов.энциклопедия, 1965.
358. Якобсон, Р. Работы по поэтике [Текст] / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
359. Яковлева Е.С. О понятии «культурная память» в применен к семантике слова // Вопросы языкознания.- №3.-1998.-с.43-73.
360. Akhmanova, O.S. The Bable of prosodic representation. Concerning the metalanguage of prosodic analysis [Text] / O. Akhmanova, L.V. Minayeva, ed.by P. Garvin // A Guide-book for the third World Congress of phoneticians. The phoneticsociety of Japan. Sophia, 1976. – P. 53.
361. Akhmanova, O. Concerning the logic of natural languages and the naturalness of the logical ones [Text] / O. Akhmanova // Word. – 1967. – № 23(1-3). – P. 13-16.
362. Akhmanova, O. Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akhmanova, R.F. Idzelis. – М.: Moscow University Press, 1979. –188 p.
363. Akhmanova, O. Optimization of Natural Communication systems [Text] / O. Akhmanova. – Mouton: The Hague-Paris, 1977. – P. 38-53.
364. Barthes, R. The Semiotic Challenge [Text] / R. Barthes. – NY., 1988. – 293 p.
365. Barthes, R. The Semiotic Challenge [Text] / R.Barthes. – New York, 1988. – 293 p.
366. Brower, R.A. On translation [Text] / R.A.Brower. – Cambridge, 1959. – 297 p.
367. Bynon, T. Historical Linguistics [Text] / T. Bynon. – Cambridge: University Press, 1999. – 324 p.
368. Cariani, P. Cybernetic systems and the semiotics of translation [Text] / Cariani // Tra Segni, Athanor. Semiotica, Filosofia,Arte, Letterature. - (Melteni: Rome), 2001. – Vol.11, № 2. – P.160-163.
369. Catford, J. C. A linguistic theory of translation [Text] / J.C. Catford. – Oxford, 1965. – 120 p.

370. Chandler, D. The basic semiotics [Text] / 2nd edition, USA and Canada. NY.: Routledge, 2004. – 123 p.
371. Chandler, D. Metaphor and Metonymy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem07.html>. – Загл.с экрана.
372. Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge: MIT press, 1965. – 251 p.
373. Cohen, G. The Psychology of Cognition [Text] / L.: Academic Press, 1977. – 241 p.
374. Copeland, J.E. New directions in linguistics and semiotics [Text] / J.E. Copeland. – Houston: Rice University Press, 1984. – 269 p.
375. Crisafulli, E. Cultural text Equivalence Revisited [Text] / E. Crisafulli, C. Dollerup, H. Gettlieb, V. Hornager // Rederson V. – 1993. – P. 291-308.
376. Crystal, D. Paralinguistics [Text] / D.Crystal // Current trends in linguistics. – 1974. – Vol. 12. – P. 263-295.
377. Dirven, R. Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast / ed. by R. Dirven, R. Porings. – Berlin – NY.: Mouton de Gruyter, 2002. – P.75-111.
378. Eco, U. A theory of Semiotics [Text] / U. Eco // Bloomington: Indiana University, 1979. – 353 p.
379. Eco, U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts [Text] / U. Eco. – Bloomington, 1984. – 162 p.
380. Eco, U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts [Text] / U. Eco. – Bloomington, 1984. – 267 p.
381. Fillmore, Ch.J. Remarks on contrastive pragmatics [Text] / Ch.J. Fillmore // Contrastive Linguistics: Prospects and Problems. – 1984. – P. 119–142.
382. Gasdar, G. Pragmatics: implicative, presupposition and logical form [Text] / G. Gasdar. – NY.: Acad. press, 1979. – 219 p.
383. Gibbs, R. How we talk when we talk about love [Text] / R. Gibbs, S. Nascimento // Metaphor concepts & understanding love poetry. – 1994. – P. 291-308.

384. Greimas, A.-J. Semiotics and Language. An Analytical Dictionary [Text] / A.-J. Greimas, J. Courtes. – Indiana University Press, 1982. – 426 p.
385. Halliday, M.A.K. Lexis as a linguistic level [Text] / M.A.K. Halliday Bazzell et. Al. – In Memory. – 1991. – 270 p.
386. Hardwick, Ch.S. Semiotics and signifiacs: The correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby [Text] / Ch.S. Hardwick. – Bloomington: Indiana University Press. 1977. – 178 p.
387. Hendricks, W.O. Essays on Semiolinguistics and Verbal Art [Text] / W.O. Hendricks. – Hague, 1993. – 48 p.
388. Hendricks, W.O. Essays on Semiolinguistics and Verbal Art [Text] / W.O. Hendricks. – The Hague; Paris: Mouton Publ., 1973. – 210 p.
389. Ivir, V. Remarks on contrastive analysis and translation YSCECP [Text] / V. Ivir. – B., 1970. – St.2.
390. Johnson, L.A. Shakespeare in Africa (& Other Venues). Import & the Appropriate of Culture [Text] / L.A. Johnson. – Trenton: Africa World Press, 1998. – 68 p.
391. Kade, O. Zum Verhältnis von Translation und transformation [Text] / O. Kade // Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen. – 1971. – Nr. 3,4.
392. Komissarov, V.N. Language culture in translation. Competition or Collaborators [Text] / V.N. Komissarov. – Montreal: Montreal University of Concordia, 1997. – 16 p.
393. Krampen, M. Phytosemiotics [Text] / M. Krampen // Semiotica. – 1981. – Vol. 36. – P. 187-209.
394. Lakoff, G.J.M. Metaphors we live by [Text] / G.J.M. Lakoff. – Chicago; London, 1980. – 120 p.
395. Leech, G. Principles of pragmatics [Text] / G. Leech. – N.Y.: Longman, 1983. – 250 p.
396. Lotman, J.M. Primary and secondary communication modeling systems [Text] / J.M. Lotman, ed. by D.P. Lucid // In: Soviet semiotics. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1977. – 200 p.

397. Lyons, J. Semantics [Text] / J. Lyons. – Cambridge University Press, 1996. – 371 p.
398. May, J. Pragmatic. An Introduction [Text] / J. May // Language. – 1995. – Vol. 71(1). – P. 173.
399. Morris, Ch. W. Foundations of the Theory of Signs [Text] / Ch.W. Morris // Chinese Semiotic Studies. – 1938. – Vol. 15(1). – P. 1-14.
400. Nida, E. Meaning across cultures [Text] / E. Nida, W.D. Reyburn. – NY., 1981. – 90 p.
401. Nord, Ch. Text analyses in translation [Text] / Ch. Nord. – Amsterdam: Atlanta GA, Rodopi, 1991. – 250 p.
402. Olsky, W. Contrastive pragmatics [Text] / W. Olsky // Handbook of Pragmatics. – 2016. – P. 1-34.
403. Palmer, F.R. Semantics a new outline [Text] / F.R. Palmer. – M., 1982. – 11 c.
404. Panther, K. Metonymic & indexical inferencing in conversation. Papers in contrastive studies [Text] / K. Panther // AILA Review. – 2000. – Vol. 23(1). – P.134-155.
405. Penn, J. M. (1972) Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought. The Hague, The Netherlands: Moutonand Company, Janua Linguarum, Series Minor 120., 14-6
406. Proni, G. Semiotics Meets Translation: A Dialogue [Text] / G. Proni, U. Stecconi // Semiotica. – 2004. – Vol.150. – P. 261.
407. Ricour, P. The Rule of Metaphor [Text] / P. Ricour. – Toronto: University of Toronto Press, 1977. – P. 66.
408. Riffattere, M. Hypersign [Text] / M. Riffattere // American Journal of Semiotics. – 1987. – Vol. 5, Is.1. – P.1-5.
409. Riffattere, M. Semiotics of Poetry [Text] / M. Riffattere // J. Aesthetics and Art Criticism. – 1980. – Vol. 39 (1). – P. 93-97.
410. Saussure, F. de. Course in general linguistics [Text] / F. Saussure de, ed. by R. Harris. – London; Duckworth, 1983. – 266 p.
411. Sebeok, Th. Approaches to Semiotics [Text] / Th. Sebeok. – Lnd., 1977.

412. Shapovalov, V. “Translation Enciklopaedia” as virtual textbook // Eurasia Online’ 98: New markets for telematics products and services for education and training health care and electronic commerce International Conference [Text] / V. Shapavalov, ed. by D. Ziyasheva, J. Babot. – Almatty; Luxembourg: European Communitas, 1998. P. 50–55.
413. Torop, P. Translation as translating as culture [Text] / P.Torop // Sign Systems Studies. – 2002. – Vol. 30. – P. 2.
414. Ullmann, St. Semantics. An Introduction to the Science of Meaning [Text] / St. Ullmann. – Oxford, 1970. – 267 p.

Литература на английском языке:

1. Epic “Manas”: in two vol. [Text] / trans. by W.May. – Moscow-Bishkek, 1995. – 335 p.
2. Алишова М. Асек: Аңгеме-котормо.-Б.: ЧП «Абыкеев А.Э.».-2019.-52б.
3. Байрон Дж. Британия кайрыктары\\ англ.тилине котор. М.Асаналиева.- Бишкек,2009.-83б.
4. Жуманалиев А. Алмамбеттин окуясы, Ош, 1995.- 0000б.
5. Жолдобаев, Т.Ж. Актоко [Текст] / Т.Ж. Жолдобаев. – Бишкек, 2015. – 182 б.
6. Манас [Текст]: кирг. героич. эпос: в 4-х т. – М.: Наука: Наследие, 1984-1995. – Кн. 1. – 1984. – 544 с.; Кн. 2. – 1988. – 686 с.; Кн. 3. – 1990. – 509 с.; Кн.4. – 1995. – 766 с.
7. Манас: киргизский эпос. Великий поход [Текст] / пер. С. Липкина, Л. Пеньковского, М. Тарловского. – М.: Огиз, 1946. – 371 с.
8. Сайкал: баатырдык эпос = Saikal: Kyrgyz’s Female Warrior [Текст] / түз.: А. Акматалиев [ж.б.]; англис тилине котор. З. Караева. – Бишкек: Турар, 2019. – 312 б.
9. Manas. Vol 1/ Walter May .- Moscow; Bishkek,1995.

Илимий макалалар, журналдар:

1. Encyclopedia Britannica. Electronic edition.1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http//bestiary.us/books.php](http://bestiary.us/books.php). – Загл. с экрана.
2. Grolier Multimedia Encyclopedia [Text] / C. Danbury. – Grolier Electronic Pub., 1995. – 64 p.
3. New Webster's Dictionary of the English Language. Surjeet publications [Text] / J. Attenberg. – Surjeet publications , 1989. – 1856 p.
4. Smith, G.E. Dictionary of literary terms [Text] / G.E.Smith. – USA: Ames (Iowa,), 1957. – 154 p.
5. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст]. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
6. Вопросы теории перевода зарубежной лингвистике [Текст] / под общ. ред. В.Н. Комиссарова. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
7. Время и переводчик [Текст] // Иностр. лит. – 1985. – № 9. – С. 201-206.
8. К проблеме передаче разговорной речи в передачах современной зарубежной литературы [Текст]: встреча за круглым столом // Иностр. лит. – 1984. – № 1. – С. 173-191.
9. Культура, человек и картина мира [Текст] / отв. ред.: А.И. Арнольдов, В.А. Кругликов. – М.: Наука,1987. – 347 с.
10. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
11. Маджму ат-Таварих [Текст]. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 97 с.
12. Месхишвили, Н.В. Экспрессивные средства письменной коммуникации (на материале русской, английской и американской рекламы) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук /Н.В. Месхишвили. – М., 1990. – 27 с.
13. Перевод как лингвистическая проблема [Текст]: сб. ст. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 119 с.
14. Поэтика перевода [Текст]. – М.: Радуга, 1988. – 235 с.
15. Прагматика и семантика языковых единиц [Текст]: сб. науч. тр. / отв. ред. Н.М. Фирсова; Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. – М.: УДН, 1984. – 162 с.

16. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [Текст] / Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
17. Семантика и прагматика языка в диалоге культур [Текст]: межвуз. сб. науч. ст. – Самара: Самар. ун-т, 1998. – 117 с.
18. Слово и образ: Новое в японской филологии [Текст] / отв. ред.: И.В. Головин, В.С. Тривнин. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 173 с.
19. Создана гильдия переводчиков [Текст] // Лит. газ. – 1996.
20. Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики [Текст]. – М.: Наука, 1985. – 222 с.
21. Теория метафоры [Текст] / сост. Н.Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
22. Теория перевода и сопоставительной анализ языков [Текст] / под. ред. Э.М. Медниковой. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 143 с.
23. Тетради переводчика [Текст]: науч.-теорет. сб. – М.: МГЛУ, 1999. – Вып. 24. – 214 с.
24. Труды по знаковым системам 05 [Текст]. – Тарту: Изд-во Тарту. ун-та, 1971. – 553 с.
25. Ухина, Т.Ф. Национальная специфика наименований лиц (на материале русского и английского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.Ф. Ухина. – Воронеж, 1991. – 17 с.
26. К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүк», II китеп, -Фрунзе, 1985, 361-б.
27. Языки как образ мира [Текст]. – М.: АСТ; СПб.: Terra fantastic, 2003. – 568 с.
28. Языки культуры и проблемы переводимости [Текст]. – М.: Наука, 1987. – 251 с.
29. Яковлева Е.С. Фрагменты языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994. 344-381.

Сөздүктөр, тастыктамалар жана энциклопедиялар:

1. Абдиев, Т. Англисче – кыргызча, кыргызча-англисче сөздүк [Текст] /

2. Т. Абдиев, Л. Сыдыкова. – Бишкек: Эл аралык “Себат” ББМ, 2006.– 372
Абдиев, Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]
/ Т. Абдиев. – Бишкек, 2005.
3. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С.
Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 608 с.
4. Горбачевич, К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка [Текст]
/ К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло. – Л.: Наука, 1979. – 567 с.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдуллаев, Д.
Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т. 1. – 622 б.
6. Квятковский, А.П. Поэтический словарь [Текст] / А.П. Квятковский. – М.:
Сов. энцикл., 1966. – 375 с.
7. Корольков, В.И. Эпитет [Текст] / В.И. Корольков // Краткая литературная
энциклопедия. – М., 1975. – Стб. 921-924.
8. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н.
Ярцева; редкол.: В.А. Виноградов, И.К. Сазонова, Ю.С. Степаов [и др.]. –
М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
9. Маковский, М.М. Историко-этимологический словарь современного
английского языка [Текст] / М.М. Маковский. – М.: Диалог, 1999. – 416 с.
10. Мюллер, В. К. Англо-русский словарь [Текст]: 53 000 слов /
11. В. К. Мюллер. – М.: Рус. яз., 1982.–887 с.
12. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] /
Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
13. Степанов, Ю.С. Стилистика [Текст] / Ю.С. Степанов // Лингвистический
энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 493.
14. АBBYU Lingvo 8.0 Многоязычная версия. АBBYU Software House, 2002
[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.abbyu.com/ru-ru/news/2002/04/abbyu-lingvo-80-slovari-na-lyuboj-vkus/#sthash.GzsHIY8n.dpbs>. – Загл.с экрана.

15. Encyclopedia Britannica. Electronic edition, 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://darwin-online.org.uk/converted/pdf/1823_Encyclopedia_A770.06.pdf. – Загл.с экрана.
16. Киргизско-русский словарь[Текст]:около40 000 слов/сост.
17. К. К. Юдахин.– Бишкек: Шам, 1999. – 976 с.
18. 458. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү[Текст]: 2 т. /ред. Э. Абдулдаев,
19. Д. Исаев, – Фрунзе: Мектеп, 1984. – I т.:А-күрө. – 624 б
20. 459. Кыргыз тилинин сөздүгү[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011. – I бөлүк. – 880 б.
21. Кыргыз тилинин сөздүгү[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011. – II бөлүк. – 891 б.
22. Корпус Лейпцигского университета[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.; <http://corpora.informatik.uni-leipzig.de>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
23. Корпус современного американского английского. Corpus of Contemporary American English URL.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://corpus.byu.edu/coca>. – Загл. с экрана. – (дата обращения 24.06.2015).
24. Лингвистический энциклопедический словарь[Текст] / гл. ред.
25. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
26. Словарь иностранных слов[Текст].– 19-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990.– 624 с.
27. Словарь лингвистических терминов. Изд.5-е, испр.и.доп.[Текст] / гл. ред. Жеребило Т.В. – Назрань: ООО“Пилигрим”, 2010 –486 с.
28. Macmillan dictionary. Phrasal verbs plus. (LS17, LS19, LS20).[Text]. – Macmillan Education.Macmillan PublishersLimited., 2005. – 560 p.[Электронный ресурс]. – Режим доступа:www.macmillandictionary.com – Загл. с экрана. – (дата обращения 1.01.2005).

29. Merriam Webster dictionary[Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
30. Oxford Dictionary[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.: <http://oxforddictionaries.com>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
31. “Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”[Text]. – Oxford: University Press, Paul Dummett and Jon Hird.
32. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/lexical-exploitation-texts>